

**BUTLLETÍ
DE
L'ASSOCIACIÓ
ARQUEOLÒGICA
DE
CASTELLÓ**

"LLANSOL DE ROMANÍ"

NÚMERO 8 GENER – JUNY 1990

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ
ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ
(B.A.A.C.)

ACCIÓ CULTURAL
DEL PAÍS VALENCIÀ

"Llansol de Romaní"

Número 8, gener-juny 1990

Coordinador

Germà Navarro Espinach

Consell de Redacció

Elena Balado Muñoz
Eduard Blanes Calvo
Amèlia Cervera Sos
Magdalena Company Mariño
Vicent J. Estall Poles
Pasqual Garcia Sales
M. Angeles Gómez Celada
M. Carmen Guinea Planelles
David Igual Luis
Jesús López Gasco
Remedios Ortuño Cantos
M. Angeles Royo Encarnación
María Rubert Adsuara
F. Xavier Vicente Soler

La redacció d'aquest butlletí no es responsabilitza
de les opinions manifestades pels autors en els seus
respectius articles.

Preu per número del butlletí = 500 pessetes
Subscripció anual de dos números = 1000 pessetes
Quota de soci = 1500 pessetes

Edita: *Associació Arqueològica de Castelló*
"Llansol de Romaní"
Avinguda Germans Bou 26.
12003 Castelló de la Plana

TAULA

Presentació..... 3

EDITORIAL

*Deu anys d'una associació arqueològica:
Balanç d'experiències i projecte social de futur.....* 5

COL.LABORACIONS

J. Ramos Muñoz, A. Santiago Pérez,
M. Valverde Lasanta, F. Giles Pacheco,
J.M. Gutiérrez López, E. Mata Almonte
*Garrapilo (Jerez). Un model de explotació lítica
de la cobertera holocènica del riu Guadalete.....* 21

Rafael Palacio, Angel Ocejo, Narciso Herreros
*El poblamiento castreño en Cantabria. Catalogación,
características y análisis espacial.....* 36

Manel Güell i Agramunt, Millán Martínez Larriba,
Joan Menchon i Bes, Marina Miquel i Vives
*Evolució del poblament en època antiga a la conca
del Gaià Mig (L'Alt Camp, Tarragona).....* 44

Isabel Moraño Poblador
José María García Fuertes
*Los grabados de la torre medieval
de la Torrassa: una propuesta metodològica.....* 52

Amèlia Cervera Sos
Josep Lluís Viciano Agramunt
El Bustal..... 69

Ricard Sixto Iglesias
La història i les torres: teoria i història local..... 71

NOTICIARI GENERAL

*En Francesc Esteve Gàlvez, president d'honor
de l'Associació Arqueològica de Castelló.....* 73

*Fronteres. III Col.loqui Internacional
d'Arqueologia Espacial (Terol 1989).....* 74

*Entrevista a Angel Velasco Berzosa sobre
la exposició arqueològica "Tres anys de
recuperar Xàtiva".....* 75

*Fundació de l'Associació Valenciana
d'Arqueologia Industrial i proper congrés.....* 77

RESSENYES BIBLIOGRAFQUES

750 anys. Civilització trencada: l'Islam valencià..... 79

Esteve, F., *A l'entorn de les aigües lluminoses.
El creuer universitari, 1933.....* 81

Arasa, F., *Lesera (La Moleta dels Frares,
El Forcall). Estudi sobre la romanització
a la comarca dels Ports.....* 81

*Actes del XIX Congrés Nacional d'Arqueologia,
Castelló de la Plana, desembre de 1987.....* 82

SUPLEMENT ESPECIAL

EN TORN A L'ARQUEOLOGIA

*Resums del cicle de conferències de l'Associació
Arqueològica de Castelló, febrer-març de 1990.....* 87

Introducció..... 88

Josep Miquel Santacreu Soler
*Els inicis de l'arqueologia
industrial al País Valencià.....* 89

Josep Lluís Viciano Agramunt
L'home i les cavitats..... 94

Pasqual Garcia Sales
*El Camino de Santiago,
entre la espiritualidad y el arte.....* 97

Manuel Enrique Tejedo
*La transición del Bronce al Hierro
en el norte valenciano.....* 104

Vicente Salvatierra Cuenca
*Perspectivas de la arqueología
medieval en España.....* 110

Cloenda..... 113

Sumari dels continguts publicats als nùms.1-7..... 116

La present edició vol oferir al lector una nova estructura de continguts, un assaig de renovació o potser la conjugació entre les experiències passades i les pretensions d'anar fent camí. Quatre seccions que es faran habituals des d'ara amb la possibilitat d'afegir un suplement especial com en aquesta ocasió. Una nova parcel·lació del butlletí que comença amb l'editorial. Apartat que ja aparegué al segon número com a secció d'opinió de la nostra associació, i hui tornem a utilitzar-la amb un record reflexiu dels deu anys del nostre treball en equip per la difusió de l'arqueologia.

El següent calaix de sastre de la revista l'omplirà el conjunt de col·laboracions que ens arribem de tot arreu, i que com s'hi pot veure trenquen les fronteres d'un País Valencià que ha de conèixer els nivells de recerca i les experiències dels investigadors de l'exterior: Catalunya, Andalusia, Cantabria..., ensems que potenciem els treballs a les nostres terres, i en especial a les comarques castellonenques.

En tercer lloc anirem elaborant un noticiari de temes d'actualitat diversos que puguen interessar als estudiosos i aficionats a la cultura material del passat. Punt central és el nomenament d'En Francesc Esteve Gálvez com a president d'honor de l'entitat, en motiu de l'aniversari de la fundació i en reconeixement del suport que sempre ens hi ha donat per tal de continuar avant.

Inclou també l'important esdeveniment a nivell d'associacionisme arqueològic que suposa la formació de l'Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial, a la qual des d'aquestes línies donem el nostre recolzament per a que pugui impulsar aquest camp d'investigació en desenvolupament.

El que en altres butlletins era la secció de llibres i revistes, passa a ser endavant el capítol de ressenyes bibliogràfiques, amb una reproducció a més dels índexs dels principals intercanvis de publicacions periòdiques que en tenim establerts. Informació del tot completable pel sumari de les nostres revistes a la fi del butlletí que s'anirà omplint dels articles dels nous números.

Finalment, *En torn a l'Arqueologia*, suplement especial, és un intent de realitzar un diàleg obert a molts espais interdisciplinars d'investigació històrica: els períodes més beneficiats per l'escriptura als ulls de l'arqueologia, l'art com a cultura material que veritablement és, l'espeleologia i l'etnologia prop de l'antropologia i per tant de l'home en societat, o potser conèixer les experiències burocràtiques que impliquen al desenvolupament de recerques. Un ampli contingut informatiu i divulgador en conjunt que pensem seguir projectant a un nivell semblant en les edicions futures...

EDITORIAL

DEU ANYS D'UNA ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA: BALANÇ D'EXPERIÈNCIES I PROJECTE SOCIAL DE FUTUR

"El nostre interès pel passat és a la vegada una projecció cap al futur; el coneixement de la dinàmica de la història, inclús des dels seus moments més antics, ens pot ajudar sempre a profunditzar en la nostra realitat present i treballar així per un futur millor per a tots..."

(Presentació del butlletí número 1, 1981)

- Les contradiccions objectives en la tasca desenvolupada
- La base social i els seus indicadors
- La idea original de "projecte per a un país"
- De Francesc Llansol de Romani a Francesc Esteve
- On anem ultrapassant el consum de l'oci?

* * * * *

El 18 d'abril de 1980 va presentar-se al saló d'actes de l'Edifici "Hucha" de la Caixa d'Estalvis de Castelló l'Associació Arqueològica "Llansol de Romani". D'aleshores ençà, les experiències en comú d'un grup de persones romanen en el present i ens ofereixen la possibilitat de treballar encara més per una major difusió social del coneixement històric al nostre espai viscut: ¿com aprofitar-nos d'aqueixa possibilitat?

Fer un intent de reflexió sobre el que hi ha estat aquesta associació, una més de les moltes entitats culturals que n'hi ha per tot arreu, per tal de plantejar, en la mesura de les nostres oportunitats, la seua projecció al futur com a manifestació social present, duu a qüestionar-se, abans de res, les contradiccions en el seu funcionament i evolució. I també a fer-ne una petita anàlisi sociològica dels associats, o plantejar un debat sobre la finalitat de l'esmentada entitat i el seu àmbit d'acció, ara que definim els seus símbols, les seues

eines de reproducció, i per què no, el missatge subliminar que s'amaga darrere de tot això cap als anys noranta: ¿el consumisme desfinestrat de la mercaderia cultura? ¿la lluita per la destrucció del fantasma de l'oci? ¿la manipulació idealista del passat?

LES CONTRADICCIONS OBJECTIVES EN LA TASCA DESENVOLUPADA

El cert és que qualsevol intent d'autocrítica ha de ficar èmfasi en la realitat econòmica i social on viu. Una societat plena d'aparells polítics i ideològics que s'imbriquen en la complexa evolució històrica que pertoca a cada situació. En aqueix sentit, des del moment de la fundació d'una associació cultural al nostre sistema, aquesta cal que estiga reconeguda oficialment per l'Estat, aparell polític per excel·lència, entre altres

coses perquè la seua personalitat jurídica permet tant el cobrament de subvencions oficials per a llur activitats, ensems que una reconeguda gestió que sense dubtes mai podem dir que siga apolítica malgrat que ho desitgem. El nostre projecte és social, i per çò té implicacions polítiques i ideològiques que són fàcils de reconèixer. Tota associació cultural no és pas una proposta innocent, i menys encara quan s'hi reconeix la intenció de funcionar dins aquest sistema i no al seu marge.

Els estatuts, el llibre de socis, el llibre major, o el mateix llibre d'actes són el registre escrit de les normes de funcionament oficialitzades, del nom de cadascú dels socis, dels ingressos i les despeses, de les resolucions adoptades pels òrgans de govern. Una mena de petit aparell polític que es fica en contradicció directa amb l'acte social "lliure" d'una "solidaritat" entre individus amb un objectiu comú: conèixer el passat humà i protegir les seues restes.

Un quadre de normes internes front a les experiències quotidianes dels socis que intercanvien opinions i tasques pròpies. Normes que no sempre poden complir-se perquè tallen la llibertat de poder conèixer el món rondaire. Un diàleg contradictori producte de la situació objectiva a la qual pertanyen històricament els membres de l'associació, i que com a persones tenen unes condicions de vida concretes amb un nivell econòmic-social determinat que s'acompanya d'unes actituds polítiques i mentals variades. Contradicció interna d'aqueixa suposada "solidaritat" que ens convida a l'anàlisi comparada.

Mariano López Ibañez, *Arquers en formació*, oli sobre llenç de 46 x 38 cm, representant una pintura rupestre de la Cova Remigia (Ares del Mestre) que ha servit d'anagrama a l'Associació Arqueològica de Castelló.

LA BASE SOCIAL I ELS SEUS INDICADORS

El conjunt de persones que s'ha configurat durant els deu anys d'existència apareix al registre de socis de l'entitat. Normalment les dades disponibles sobre ells són el número de D.N.I., data de naixement, professió, adreça, població, alta-baixa i observacions. Les informacions més significatives al nostre entendre són la població on viuen i el grup socioprofessional al qual pertanyen, sempre tenint en compte que corresponen al moment de l'ingrés en l'associació. Un matis cabdal per tal de recaptar la inquietud original de cadascú, abans de participar-hi des de dins amb tots els canvis que això suposa de la mà de la "mentalitat col·lectiva" que s'hi veu fomentada des del petit aparell polític de govern segons la força que aquest tinga o no veritablement.

Aquest ideari col·lectiu pertany directament al grup de persones més actives en les tasques desenvolupades i pot de fet encobrir en la imatge social de l'entitat les opinions de grups passius que no palesen res i es limiten al simple pagament de quotes o subscripcions. Emperò, tant els actius com els passius, tòthom es retrata en el moment del seu ingrés al registre de socis.

Hem elaborat dos gràfics prou significatius al respecte. D'una base de 194 altes que figuren al registre n'hem comptabilitzat els diferents llocs de residència i les diverses professions amb les quals figuren en el moment de l'ingrés en la nostra entitat. De tota la dècada recollida, els anys 1980, 1981 i 1982 reflexen el primer grup d'ingressos, mentres que 1987 i 1988 abasteixen el conjunt restant. És a dir, l'evolució de les altes de socis no ha estat regular i estable durant els deu anys, sinó que reproduïx dos moments bàsics: l'etapa fundacional 80-82 i l'anomenada "nova etapa" darrere un temps d'inactivitat (1984-1986) que concentra en 1987-88 quasi el total restant d'altes que formen l'esmentada base estadística.

Si observem el gràfic dels llocs de residència, un 79 % de socis són veïns de la comarca de la Plana, amb més d'una centena de veïns de la ciutat de Castelló. Aquesta dada és fonamental perquè palesa quin és el centre d'inquietuds que vol potenciar el coneixement del seu entorn, alhora que trenca amb qualsevol intent de considerar la nostra associació com d'àmbit provincial aital com pretenen els seus estatuts a l'article 3.

Llansol de Romani està lligada a l'ambient cultural de Castelló i mai pot ficar límits polítics a la seua tasca cultural, i menys encara reforçar el

centralisme que la ciutat genera respecte a les comarques rondaires, configurant-se com a monopoli de l'arqueologia més enllà de les seues insuficiències al respecte.

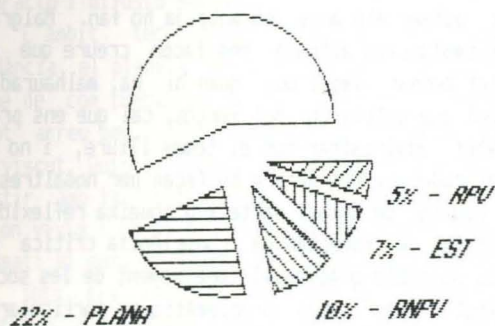
El gràfic d'ocupacions no és menys aprofitable. El fet que entre estudiants de tots els nivells d'ensenyament i professors d'E.G.B. sumen un 41 % del total no és gratuït. La necessitat de conèixer què és l'arqueologia entre persones que l'estudien o que volen difondre-la en l'escola ha de ser el punt bàsic d'acció en les tasques desenvolupables. Que l'arqueologia arribe als col·legis passant primer pels propis professors és una qüestió que

Llocs de residència dels socis en el moment de l'ingrés

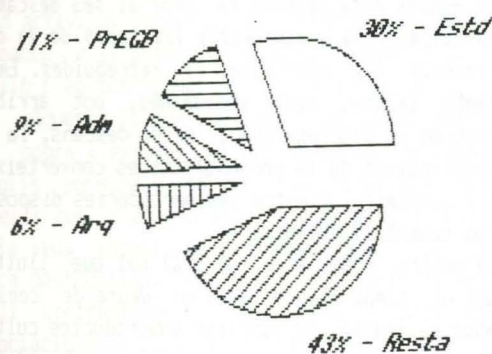
Castelló ciutat.....	110
Comarca de la Plana.....	42
Resta del Nord del País Valencià.....	19
Estat Espanyol.....	13
Resta del País Valencià.....	10
 Total.....	 194

Llocs de residència

57% - CS

Ocupacions

Ocupacions dels socis en el moment de l'ingrés

Estudiants.....	59
Professors EGB.....	22
Administratius.....	17
Arqueòlegs.....	12
Enginyers.....	7
Empresaris.....	5
Professors Univ.....	5
Perits industr.....	4
Entitats.....	3
Llicenciats.....	3
Professors BUP.....	3
Arquitectes.....	2
Catedràtics.....	2
Jubilats.....	2
Antropòlegs.....	1
 Altres.....	 34
No constà.....	13
 Total.....	 194

palesa l'escassa difusió social que la disciplina té a nivell d'educació oficial. Aleshores, l'associació cal que treballa per potenciar el coneixement del patrimoni històric de la humanitat, però sobre tot cal que difonga els resultats a tots els nivells possibles.

També, potser, l'evolució del grup d'estudiants, ampli calaix de sastre on cap qualsevol nivell educatiu i qualsevol especialitat universitària és bàsica. Molts d'aqueixos estudiants tindran una trajectòria professional diversa que trenque amb claredat la suposada homogeneïtat d'un conjunt de fet interclassista i heterogeni. Un conjunt que l'únic que mostra és l'interès per recaptar informació sobre l'arqueologia en un període de formació intel·lectual i professional vers el complex mercat social de treball. Aleshores, una premissa més que afegir al comentari que anem elaborant cap a unes conclusions que duguen possibles alternatives de futur a la tasca feta fins ara.

LA IDEA ORIGINAL DE "PROJECTE PER A UN PAÍS"

Hem parlat de "solidaritat" entre els socis i en veritat no l'hem definida, encara que la definició ja va ser donada en una altra editorial (butlletí núm.2):

"Tot projecte cultural és -en realitat- un assaig, una experiència. Quan fa dos anys començàvem a gestionar el que avui és la nostra associació, ens vam plantejar la necessitat de superar amb aquesta experiència la discriminació acadèmica dins el nou col·lectiu. Aficionats, llicenciats en l'especialitat i professionals vam encetar un camí incert de treball conjunt. Ens movia un únic desig: guanyar per l'arqueologia eixe reconeixement social que ha de portar necessàriament a la legítima protecció del nostre Patrimoni Arqueològic. Ara, amb un cert rodatge, pensem que ja hem passat la nostra prova de foc, i podem dir amb satisfacció que l'experiència ha estat positiva, que aquestes motivacions uneixen la gent interessada pel món de l'arqueologia per sobre diferències acadèmiques, laborals, lingüístiques, socials i fins i tot ideològiques, ja que tots estem treballant junts amb una mateixa il·lusió..."

Una "solidaritat" més enllà d'uns límits administratius provincials: una tasca per tot arreu del País Valencià. Aleshores com ara, és interessant reconèixer l'existència d'un munt de persones i entitats que treballen de la mateixa forma que nosaltres, però potser que la idea de projecte per a un país ha de trobar els mitjans per tal d'originar un contacte directe entre tots sense que això supose la creació d'un gran aparell de centralisme cultural.

La veritat és que Llansol de Romaní és un projecte que respon a la societat urbana castellonense i als seus indrets. Cadascú dels membres pot donar el matís ideològic que vullga, des d'un àmbit provincial a projecte per a un país, emperò, fora de la lliure opinió de cadascú, és un projecte d'un grup d'humans que volen conèixer el seu entorn de vida, el seu espai viscut per altres humans en el passat, aprehendre també de la seua

experiència, i cal per això conservar les restes que configuren l'anomenat Patrimoni Històric de la Humanitat. Aqueixa és la realitat objectiva inqüestionable, i cal limitar-se a ella abans que res per a comprendre en tota intensitat que més enllà d'això, encara que molt bé imbricat en ellà, trobem la memòria col·lectiva d'una societat i els aparells ideològics dominants que la volen controlar. Llansol de Romaní és un mitjà de gènesi de consciència crítica de la societat sobre ella mateixa, però, no té per què ser un mitjà de gènesi d'un aparell polític i ideològic determinat, si és que, veritablement, vol estar per damunt d'això amb aquella esmentada il·lusió comú. De fet, tots els socis poden adquirir consciència crítica de les activitats de Llansol de Romaní, sense que això implique adoctrinament, tot el contrari.

DE FRANCESC LLANSOL DE ROMANÍ A FRANCESC ESTEVE

Parlem-hi ara de símbols. Allò que es pren com a signe o representació d'una cosa. De símbols de la realitat social. L'associació és un fet recent, però la inquietud per tindre consciència crítica del món rondaire és pròpia dels humans com a espècie animal particular. Des de l'home que dóna el seu patronímic a l'entitat fins al recent anomenat president d'honor, n'hi ha segles de diferència però objectivament, fora de les seues pròpies condicions de vida, tots dos simbolitzen una preocupació per la protecció i coneixement dels espais viscuts per altres homes.

De Llansol de Romaní a Esteve s'ha conservat tant el desig de conèixer com el de difondre els resultats. Més que prendre en compte les seues condicions socials com a persones, l'associació veu en ells representacions d'una tasca intersubjectiva: guanyar una consciència crítica en la societat amb el major sentit comú i coherència possibles. La resta de connotacions s'enfonsen novament en la creació d'adoctrinaments.

De Llansol de Romaní a Esteve n'hi ha també tot un viatge del passat al futur. De la realitat d'un home que va estar preocupat en el segle XVI de manera semblant a un altre home que ho està ara al segle XX a les portes del XXI. És la trajectòria que alhora fem ací i fan en realitat moltes altres persones. Són els deu anys d'experiència, autèntica prova de foc que és el pas del temps i que hi ha cremat a molts durant el camí, mentres que alguns reviscolen, altres apareixen de nous, i uns altres observen i de vegades fins i tot s'hi deixen veure.

Aqueixa "solidaritat" o lligam comú a diferents persones per idees, sentiments, responsabilitats, etcètera on cadascuna n'és responsable d'ella mateixa va, doncs, ultrapassant el temps i l'espai, i fa un joc de símbols que per altra banda, mai ha de ser una alienació o situació d'una persona que no pren consciència de la realitat i viu supeditada a una sèrie de normes i relacions socials, que li són imposades en benefici d'altres i les considera normals. Una mena de procés a través del qual els productes de l'activitat humana escapen al control de la persona i la dominen. Ens pertoca a continuació descobrir el missatge subliminar que n'hi ha darrere de la tasca de Llansol de Romaní...

ON ANEM ULTRAPASSANT EL CONSUM DE L'OCI?

Com a individus estem massa allunyats d'una realitat enriquidora per a la nostra personalitat, vivim en una permanent alienació, arrossegant-nos adelerats darrere un consumisme de coses que ens deixa insatisfets. Si ens fixem en la col·lectivitat veurem que la necessitat d'aquesta autorrealització és encara més urgent. El temps lliure ens ha de permetre traslladar aquesta recreació personal a una recreació social.

Hom diu que el futur ens durà la societat de l'oci, i potser els anys noranta ja ho fan. Malgrat que les circumstàncies actuals ens fan creure que és una frivolitat pensar amb l'oci quan hi ha, malhauradament, massa gent que pateix un oci forçós, cal que ens preparem per a saber administrar-nos el temps lliure, i no deixar que ni el poder ni els diners ho fagan per nosaltres.

Llansol de Romaní parteix d'aqueixa reflexió cap a l'oportunitat de fomentar la consciència crítica de les persones, possible gràcies al coneixement de les societats del passat i les seues problemàtiques particulars. Un coneixement a través de les restes materials que la investigació arqueològica deu explicar i difondre.

Segons l'article 24 de la Declaració Universal dels Drets Humans *tota persona té dret al seu descans i a l'oci; especialment, a una raonable limitació de la durada del seu treball i a unes vacances retribuïdes*. Emperò, aquest temps lliure, cada vegada més, pot arribar a convertir-se en un problema greu, on el descans, la festa i el desenvolupament de la personalitat es converteixen en temps per a consumir, i entre les mercaderies disponibles figura prou sovint la cultura.

La nostra associació cultural cal que lluite per evitar que el temps lliure siga un *deure de consumir*. Però, tampoc es tracta de fabricar subproductes culturals encaminats a programar i organitzar l'oci amb idees que distorsionen la realitat històrica, amb adoctrinaments idealistes i indocumentats, acabant amb totes les iniciatives, sense estimular a l'ampli grup de socis passius que parlàvem abans. Si no som capaços d'estimular a tots els membres de l'associació hem de tornar a refer el projecte tantes vegades com calga.

L'objectiu principal és minvar el pes de les influències familiars, escolars, laborals, polítiques i ideològiques, establint unes noves relacions socials que fomenten l'espèrit crític a la llum del coneixement de l'espai viscut del passat: la història, i dins d'ella en el nostre cas la cultura material conservada. Pensem que aqueixa és la millor manera d'aprofitar-nos de la possibilitat que un balanç d'experiències dóna.

CONCLUSIONS

Quin és el nostre projecte social de futur? En primer lloc, funcionar dins el sistema actual per tal de millorar des de dins i no des del seu marge. Potenciar per

çò les subvencions de les administracions públiques per a què el soci tinga cada vegada menys oportunitats de justificar-se amb el pagament de quotes i d'aqueixa manera es veja convidat al treball actiu, i no al consum d'un associacionisme cultural cada vegada pitjor pagat.

Així també, el petit aparell polític de govern s'hi veurà amainat en les seues prerrogatives per una major participació social en ell mateix. Aleshores, la finalitat de l'entitat no és pas innocent, i de fet té un significat polític important: fomentar la consciència crítica front a l'imperi de l'alienació. Fomentar els treballs en equip d'investigació arqueològica (descobriments de restes, exploració, estudis, conservació, restauració i difusió social...).

L'àmbit territorial d'acció és, valga la redundància, el planeta Terra, és a dir, tot allò que ens informe de com treballen altres persones i associacions per tot arreu per, així, començar la recerca al nostre espai viscut. Quin és aquest? el territori que són capaços d'abastir amb la nostra vida, i en especial el lloc o llocs on vivim i on hi han viscut també altres persones en el passat: el mas, el poble, la ciutat, la comarca...

Tots els esforços cal que es duguen a terme pensant que el objectiu cabdal és la difusió social del coneixement històric d'aqueixos espais viscuts que el llistat de llocs de residència del socis permet descobrir. L'associació mai ha d'entendre's com el monopoli d'aquesta mena d'activitat cultural; més encara, convidem a tothom a la creació d'associacions arqueològiques en la ciutat de Castelló i en tot el Nord del País Valencià!

Aquesta llarga editorial ha volgut ser una crida també sobre l'existència de cultures de campanari, de monopolis personals de les investigacions històriques, d'aquells que s'amagen en les torres d'ivori, empobrits per la seua insuficiència professional i dedicats a la crítica destructiva, que no pas a oferir alternatives de treball contrastades... Una crida i també un anunci: l'associacionisme cultural està en expansió i amb ell la consciència crítica guanya cada dia més terreny, col.laborem-hi tots junts!

APÈNDIX I: LLISTAT ALFABÈTIC DELS SOCIS ENTRE 1980-1990

Aguilar García, Carmen	Castelló
Agustí Vicent, Juan	Castelló
Agut Beltrán, Francesc	Castelló
Alacot Blanco, Sara	Castelló
Alonso Tejada, Ana	Barcelona
Andrés Bosch, Joaquim	Morella
Añó Ballester, Jaime	Benicarló
Aranegui Gascó, Carme	València
Arasa Gil, Ferran	Castelló
Artola Macià, Antonia	Castelló
Associació Cultural Eixarment	Vilafamés
Bachero Pallarés, Juan	Castelló
Badenes Nebot, Joaquín José	Benlloc
Badenes Trilles, Josep Maria	Castelló
Balado Muñoz, Elena	Castelló
Barceló Torres, M. Carme	València
Barrachina Monferrer, Carmen	Castelló

Bellido de Sanfeliu, Francisco	Castelló
Beltra Alted, Francisco	Novelda
Beltrán Llidó, Elvira	Castelló
Bernat Esplugues, Joan Francesc	Vila-real
Berto Porcar, Fina	Castelló
Blanes Calvo, Eduard	Castelló
Blasco Marzá, Rafael	Vilafamés
Borràs Campí, Francisco	Castelló
Borràs Rivera, Vicente	Orpesa
Bort Casanova, Tica	Castelló
Brugal Feliu, Monserrat	Castelló
Brull Saura, Jaume S.	Castelló
Cabedo Gomar, Maite	Castelló
Campos Vilanova, Javier	Castelló
Cantos Aldaz, F. Javier	Borriana
Casabó Bernad, Josep Antoni	La Vall d'Uixó
Casanova Roig, Vicenta	Castelló
Cases Capilla, Joaquim	Grau de Castelló
Cases Capilla, Lucinda	Castelló
Castell Bosch, Agustín	Castelló
Castellano Ramos, José Maria	Borriol
Castellet Casanova, Salvador	La Pobla Tornesa
Cavaller Montó, Francisco	Castelló
Centelles Izquierdo, Francesc	València
Centelles Mus, Guadalupe	Castelló
Centre d'Estudis Contestans	Cocentaina
Cervera Sos, Amèlia	Castelló
Club Juvenil Grupo Arqueológico	Soneja
Colom Monfort, M. Dolores	Castelló
Company Mariño, Magdalena	Castelló
Conicio Querol, M. Teresa	Castelló
Cortés Bou, M. del Carme	L'Alcora
Del Castillo Aguiló, Victòria	Barcelona

EXPOSICIÓ D'ARQUEOLOGIA DEL TERME DE CASTELLÓ DE LA PLANA

DEL 13 AL 25 D'ABRIL DE 1981

MUSEU BELLES ARTS DE CASTELLÓ

ORGANITZA:

ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ "LLANSOL DE ROMANÍ"

ENTITATS COL·LABORADORES:

SERVEI D'ARQUEOLOGIA DE LA DIPUTACIÓ PROVINCIAL

AJUNTAMENT DE CASTELLÓ DE LA PLANA

COL·LEGI OFICIAL DE DOCTORS I LICENCIATS EN FILOSOFIA I LLETRES I EN CIÈNCIES

ACCIÓ CULTURAL DEL PAÍS VALENCIÀ

Delgado Agramunt, Agustín	Vinaròs	Matos Wagner, M. José	Castelló
Diago Presentación, Isabel	Castelló	Melià Tena, Casimir	Castelló
Díaz García, Marcelo	Vila-real	Méndez Gil, Almudena	Grau de Castelló
Doménech Querol, Vicent	Grau de Castelló	Mesado Oliver, Norbert	Borriana
Dragó Pol, M. Josefa	Grau de Castelló	Miralles Torlà, Josep	Vilafamés
Enrique Tejedo, Manuel	Borriana	Miranda Valerón, J. Jorge	Las Palmas
Escuder Palau, Tomàs	Castelló	Monferrer Guardiola, Rafael	Castelló
Esquer Tomás, Pilar	Castelló	Monferrer Troncho, M. Cristina	Castelló
Estall Poles, Vicent Joan	Sueras	Mor Chiva, Daniel	Vila-real
Estanislao, Josep Lluís	Castelló	Moro Franco, Eusebio	Castelló
Esteve Gálvez, Francesc	Castelló	Mut Breva, Pepa	Castelló
Etxebarría Alonso, Joseba	Bilbao	Navarro Espinach, Germà	Castelló
Falomir Delcampo, Vicent	Borriol	Navarro Ventura, Francesc	Castelló
Felip Gil, Fina	Castelló	Nomedéu Biosca, Elena	Castelló
Fernández Izquierdo, Asunción	Castelló	Olària Olària, Joan	Barcelona
Fernández Petit, José	Castelló	Olària Puyoles, Carme	Castelló
Fernández Vélez, Dolores	Castelló	Oliver Foix, Arturo	Vinaròs
Ferrer Maestro, Juan José	Castelló	Orobitg Della, M. José	Barcelona
Fibla Viciano, Josep	Castelló	Orós Royo, Enrique	Castelló
Font Català, M. Carmen	Vila-real	Ortiz Cabanes, José Angel	Borriol
Francisco Mingol, Carmen Rosa	Castelló	Ortiz Paricio, Josep Maria	La Vilavella
García Asbert, Antonio	Grau de Castelló	Ortuño Cantos, Remedios	Castelló
García Belmonte, Francesc X.	Castelló	Palanques Castillo, Carme	Betxi
García Fuertes, Josep Maria	La Vall d'Uixó	Palomar Macià, Vicente	Segorbe
García Sales, Pasqual	Vila-real	Peña Santolaria, Clotilde	Tirig
Gil Badenes, Gaspar	Castelló	Pérez Martínez, Chelo	Grau de Castelló
Gil-Mascarell Boscà, Ignacio	Castelló	Pérez Martínez, Juana	Castelló
Gil-Mascarell Boscà, Milagros	València	Pesudo Cantavella, José Miguel	Almassora
Gil Monzó, Josep Pasqual	Vila-real	Pondard, Claudio	Orpesa
Jimeno Sanfeliu, M. Jesús	Castelló	Porcar Gómez, Joan Baptista	Castelló
Gómez Celada, M. Angeles	Benicàssim	Porcar Gómez, Josep Miquel	Castelló
Gómez Nebot, Josep Ramón	Castelló	Portolés Pallarés, Josep Vicent	Borriol
González Santolaria, Francisco	Castelló	Raga Pujol, Vicent	València
Grau Palomar, F. Javier	Castelló	Ramos, Blanca	Castelló
Guillamón, Joan Miquel	Castelló	Ramos Muñoz, José	Torre del Mar
Guillamón Beltrán, César	Castelló	Renau Sancho, Manuel	Almassora
Guinea Planelles, M. Carmen	Castelló	Ripollés Alegre, Pere Pau	València
Guinó Betoret, M. José	Castelló	Rodríguez de Valcarce, V. Enrique	Grau de Castelló
Gusi Jener, Francesc	Castelló	Rodríguez Schillhofer, Christina	Castelló
Gutiérrez Beltrán, Aureli	Castelló	Rodríguez Tomás, Federico	Castelló
Gutiérrez Beltrán, Rafael	Castelló	Roig, Reyes	Castelló
Igual Luis, David	Almassora	Rosas Artola, Manuel	Castelló
Juan Viciano, Josep Miquel	Castelló	Royo Encarnación, M. Angeles	Albacete
López Elum, Pedro	València	Royo Pérez, Antonio	Castelló
López Gascó, Jesús	Castelló	Rubert Adsuara, María	Castelló
López Ibáñez, Mariano	Benicàssim	Rubió Mora, Albert	Barcelona
López Sanmartín, Josefina	Grau de Castelló	Safont Castelló, Manolo	Onda
Llombart Bou, Xavier	Castelló	Sales Bañuelos, Rafael	Castelló
Llorens Cabedo, M. Dolors	Vila-real	Salom Cortés, Enrique	Castelló
Llorens Mateu, Antonio Vicente	Borriol	Salvador Alonso, Yvonne	Castelló
Lloria Adanero, Reyes	Castelló	Salvador Heras, Joaquim	Castelló
Lloria Bueso, Joaquín	Castelló	Sánchez Fernández, Federico	Castelló
Lloria Paes, M. Teresa	Castelló	Sánchez Fernández, Patricia	Castelló
Maireles Rodríguez, José Alejandro	Borriol	Sánchez Fernández, Rosa María	Castelló
Mangriñán Frías, José	La Vall d'Uixó	Sánchez Martínez, Federico	Castelló
Marsà González, Verónica	Borriol	Sanchis Cardona, Ferran	Castelló
Martí Colera, Salvador	Moncofa	Sanz García, Carmen	Castelló
Martí Rafels, M. Josefa	Grau de Castelló	Sarrià Boscovich, Helena	Barcelona
Martínez Barreda, Pere Josep	Castelló	Segarra Albella, M. Victoria	Castelló
Martínez García, José Manuel	València	Serra Fortuño, Vicent Pau	Castelló
Martínez Pascual, Juan José	Castelló	Serrano García, Rosa	Borriana
Mateu Mañá, Vicent	Castelló	Sos Baynat, Vicente	Madrid

Sospedra Sospedra, Leonor	Castelló
Suller, Vicenta	Castelló
Tomàs Cervera, Vicent	Castelló
Tomàs Trilles, Encarna	La Pobla Tornesa
Traver de Juan, M. Francisca	Castelló
Valdeolivas Borràs, Enrique	Segorbe
Valdés Pereiro, Carmen	Premia de Mar
Valls Falomir, Vicente José	Borriol
Varea Vicent, Liliane	Castelló
Varella Dols, Verónica	Castelló
Velilla Martínez, Josep	Castelló
Vicent Cavaller, Joan	La Vilavella
Vicente Palacio, Antonio M.	Castelló
Vicente Soler, F. Xavier	Castelló
Vidal Alicart, Rosa	Castelló
Vidal Esteve, Roque	Vila-real
Villalba Babiloni, T. Encarna	Castelló
Villalou Garcia, Emilio José	Borriana
Viñas Vallverdú, Ramón	Barcelona
Vives Agost, M. Teresa	Castelló

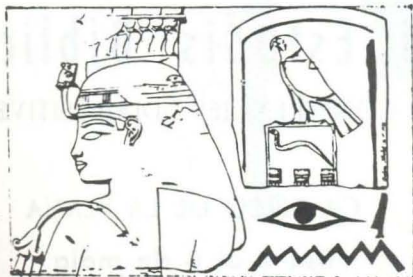
APÈNDIX II: DOSSIER D'ACTIVITATS DE L'ASSOCIACIÓ 1980-1990

1980, abril 18. Castelló

Acte oficial de presentació de l'associació a càrrec de Carme Olària Puyoles, professora del Col·legi Universitari de Castelló, i Jesús López Gascó, primer president.

- Conferència de Carme Aranegui i Milagros Gil-Mascarell (Universitat Literària de València)
La civilització ibèrica en les comarques castellonenques

**Associació Arqueològica
de Castelló**

JORNADES D'EGIPTOLOGIA

CONFERÈNCIES-DIAPOSITIVES-PEL·LICULES

CASTELLÓ DE LA PLANA

Del 3 al 7 de maig

Saló d'Actes de l'Edifici «Hucha»

Caixa d'Estalvis de Castelló

Patrocina:

DIPUTACIÓ PROVINCIAL DE CASTELLÓ
AJUNTAMENT DE CASTELLÓ DE LA PLANA
FUNDACIÓ HUGUET

1980, maig 18

Excursió a les pintures rupestres del Barranc de les Carabasses (Vilafranca) i Racó de Mando (Benassal).

1980, juny 8

Excursió a la Moleta de Liborio (Forcall), i presentació de l'associació en aquesta població.

1980, juny 13. Castelló

Conferència de Carme Olària Puyoles (C.U. Castelló)
L'origen i evolució de l'home

1980, juny 20. Vilafamés

Presentació de l'associació a càrrec d'Aureli Gutiérrez, secretari general, amb la col·laboració de l'Associació Cultural L'Eixarment.

- Conferència de Carme Olària Puyoles (C.U. Castelló)
L'origen i evolució de l'home

1980, juliol 8-12. Orpesa-Castelló

Curs d'Arqueologia de Camp dirigit per Oswaldo Arteaga Matute (Institut Arqueològic Alemany de Madrid) al jaciment d'Orpesa la Vella (Orpesa).

- Conferència de cloenda d'Oswaldo Arteaga a Castelló
Bronze Tardío, Bronce Final y Colonización Fenicia en el Mediodía peninsular

1980, octubre 26

Excursió al Museu Arqueològic de Tarragona i a les ruïnes de la vil·la romana d'Altafulla.

1980, desembre 14

Excursió al conjunt rupestre d'Ulldecona amb explicacions a càrrec de Ramon Viñas Vallverdú, i visita al Museu Municipal d'Amposta amb explicacions a càrrec de Francesc Esteve Gálvez.

1981, febrer 6. Castelló

Conferència de Ramon Viñas Vallverdú
Les pintures rupestres d'estil naturalista existents a les nostres comarques castellonenques

1981, febrer 22

Excursió al Museu Arqueològic de Sagunt i visita al conjunt històric amb explicacions a càrrec de Facundo Roca Ribelles, restaurador del museu i membre fundador del Centre Arqueològic Saguntí. Visita a les ruïnes del Punt del Cid (Almenara) a cura de Ferran Arasa Gil, i allí finalment visita a la Muntanyeta dels Estanys.

1981, febrer

Presentació del número 1 del *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló* (vid. DOCUMENTS A i B).

1981, abril 13-25. Castelló

Exposició d'Arqueologia del Terme de Castelló de la Plana, en la sala d'exposicions del Museu de Belles Arts de Castelló, replegant-ne materials dels principals jaciments coneguts per tal d'acostar al públic al patrimoni històric local, col·laborant el Servei d'Arqueologia de la Diputació Provincial, l'Excel·lentíssim Ajuntament de la Ciutat, el Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències, i Acció Cultural del País Valencià.

1981, maig

Presentació de l'associació a la secció "Forum" de la *Revista de Arqueología* núm.7 de Madrid (vid. DOCUMENT C).

1981, novembre 13. Castelló

Presentació del número 2 del *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, declarant-se obert el curs 81-82.

1981, novembre 29

Excursió al Barranc de la Gasulla (Ares del Maestre, L'Alt Maestrat) amb comentaris a càrrec de Ramon Viñas Vallverdú, complementant la jornada visitant-ne l'Ermita de Sant Pau (Albocàsser), Benassal, i La Carrasca (Culla).

1981, desembre 4. Castelló

Conferència-col·loqui del Dr. Josep Fernández de Villalta Gomella (director de l'Institut Jaime Almela del CSIC a Barcelona), el Dr. Jordi Estévez i Escalera (professor de Prehistòria a la Universitat Autònoma de Barcelona), i Francesc Gusi Jener (cap del Servei d'Arqueologia de la Diputació de Castelló)

L'home fòssil de Vilafamés

1981, desembre 5. Vilafamés

Repetició de la conferència-col·loqui anterior amb la col·laboració de l'Associació Cultural L'Eixarment.

1982, febrer. Castelló

Curs de Fotografia aplicada a l'Arqueologia, dirigit per Ximo Salvador i Xavier Campos, amb la col·laboració de Fotocine Lledó.

1982, març 28

Excursió al Barranc de la Valltorta (Albocàsser, L'Alt Maestrat), on es varen visitar els abrics de La Saltadora i El Civil, així com el poblament ibèric d'El Cormulló dels Moros, conegut també com El Castellar, comentat tot per Ramon Viñas novament.

1982, abril 14. Castelló

Conferència del Dr. Enric Llobregat Conesa, director del Museu Arqueològic d'Alacant, en commemoració del cinquantenari de les *Morres de Castelló* i en homenatge a Manuel Sanchis i Guarnier

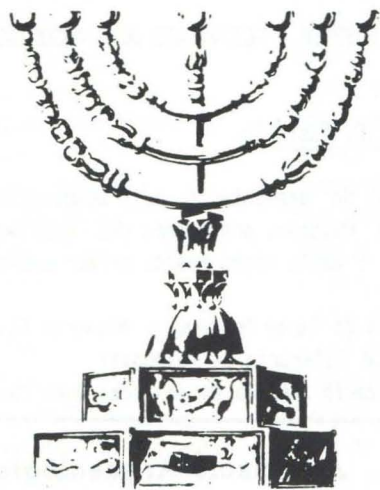
La primitiva cristiandat valenciana

1982, abril 15. Castelló

Conferència del Dr. Oswaldo Arteaga Matute de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid

Actualidad de la arqueología pre y protohistórica en Andalucía Oriental

Associació Arqueològica de Castelló

Jornades d'Arqueologia i Estudis Bíblics

CONFERENCIES - DIAPOSITIVES

CASTELLO DE LA PLANA

Del 2 al 6 de maig

Saló d'Actes Edifici «Hucha»

Caixa d'Estalvis de Castelló

Tots els dies a les 8 h.

Organitza:

ASSOCIACIO ARQUEOLOGICA DE CASTELLO
«LLANSOL DE ROMANI»

1982, maig 3-7. Castelló

Jornades d'Egiptologia amb una sèrie de cinc conferències il·lustrades amb diapositives i pel·lícules a cura del Dr. Josep Padró i Parcerisa, professor adjunt a la U.N.E.D. de Madrid, i J. G. Lizana, llicenciat en Ciències per la Universitat de Saragossa. Organitzades per l'associació varen estar patrocinades per la Diputació de Castelló, l'Ajuntament de la Ciutat i la Fundació Huguet.

1982, desembre 9. Castelló

Conferència de Tomàs Escuder Palau
Etnografia i Etnologia

1982, desembre 21-30. Castelló

Exposició itinerant de Fotografia sobre Arquitectura Rural, en què es reuniren totes les obres presentades al concurs convocat per l'associació sobre aquest tema i que es va fallar el primer dia de mostra, amb la col·laboració de la Caixa d'Estalvis de Castelló.

1983, febrer 11. Castelló

Conferència del Dr. Francesc Tarrats
Tarraco. La romanització d'Hispania

1983, febrer 20. Vila-real

Presentació de l'Associació Arqueològica de Castelló davant la Congregació de Lluïsos de Vila-real, a cura de Jesús López i Aureli Gutiérrez, en un acte organitzat dins la revista parlada *Camino*.

1983, febrer 20-27. Vila-real

Exposició itinerant de Fotografia sobre Arquitectura Rural.

1983, març 20-27. Vilafranca

Exposició itinerant de Fotografia sobre Arquitectura Rural.

1983, març 25. Castelló

CONCURS DE FOTOGRAFIA

Arquitectura Rural

ORGANITZA:

ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ

"Llansol de Romani"

PATROCINA:

CAJA DE AHORROS Y MONTE DE PIEDAD DE CASTELLÓN

Presentació del número 3 del *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*.

1983, març 27 - abril 8. La Pobla Tornesa

Exposició itinerant de Fotografia sobre Arquitectura Rural.

1983, abril 8-30. Vilafamés

Exposició itinerant de Fotografia sobre Arquitectura Rural.

1983, maig 2-6. Castelló

Jornades d'Arqueologia i Estudis Bíblics, amb cinc conferències, il·lustrades amb diapositives, a càrrec dels doctors Enric Llobregat Conesa, Gregorio del Olmo Lete, Francisco Marco Simón i Josep Padró i Parcerisa.

1983, maig 13. Castelló

Conferència del Dr. Emili Junyent Sánchez en commemoració del centenari de la mort de Carles Marx
Marxisme, arqueologia i estudi de les societats antigues

1983, maig 14-30. Almassora

Exposició itinerant de Fotografia sobre Arquitectura Rural.

1983, juny 11. Castelló

Conferència de Vicent Baldellou, director del Museu Arqueològic Provincial d'Osca
La pintura rupestre en Osca

1983, octubre. Castelló

Presentació del número 4 del *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*.

1984, maig 31. Castelló

Conferència de Francesc Gusi Jener, cap del Servei d'Arqueologia de la Diputació de Castelló
El jaciment Casablanca-1 d'Almenara

1987, juny 10. Castelló

Assemblea General Ordinària de l'Associació Arqueològica de Castelló, on s'anomena una junta directiva formada per estudiants d'Història del Col·legi Universitari de Castelló que pretenen donar vida a l'entitat amb la col·laboració d'un grup de socis de l'etapa fundacional, després de tres anys d'inactivitat.

1988, maig 6. Castelló

Presentació del número 5 del *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló* i de la nova etapa de l'entitat a càrrec del grup d'estudiants d'Història a la Casa de Cultura de la Ciutat (vid. DOCUMENT E).

1988, maig 21. Castelló

Conferència de Ramon Viñas Vallverdú
La protecció de les pintures rupestres de la Valltorta

1988, maig 23

Excursió al Barranc de la Valltorta amb Ramon Viñas per tal de veure l'abandó oficial que pateixen les pintures rupestres. Aquesta visita dugué a l'associació a elaborar-ne l'article d'opinió "¿Qué pasa con el proyecto Valltorta?" a *Mediterráneo*, 21 de juny del mateix any. Alhora que s'hi començava la redacció del "Dossier Projecte Valltorta" publicat després al butlletí 6-7.

1988, maig 28. Castelló

Conferència de Ferran Arasa Gil
L'arc romà de Cabanes

1988, juny 5

Excursió al Barranc de la Gasulla.

1988, juliol 2-3

Excursió als poblats ibèrics del Baix Aragó (San Antonio de Calaceite, San Cristobal de Mazaleón, Cabezo de Monleón), i visita a alguns jaciments de Tarragona (necròpolis tumular de Gandesa, Coll de Moro, Tivissa).

1988, desembre 16. Castelló

Audiovisual muntat per Ramon Viñas Vallverdú, arqueòleg, i Albert Rubió Mora, antropòleg, amb la col·laboració de Video-club i Foto-cine Lledó
Els grans murals de la pintura rupestre de la Península de la Baixa Califòrnia (Mèxic)

1988, desembre 20 - 1989, gener 3. Castelló

Exposició itinerant d'Arqueologia Subaquàtica a Espanya, elaborada pel Museu Nacional d'Arqueologia Marítima i el Centre Nacional d'Investigacions Arqueològiques Submarines, depenents del Ministeri de Cultura, portada a Castelló per l'associació amb la col·laboració de l'Excel·lentíssim Ajuntament de la Ciutat, la Caixa d'Estalvis de Castelló, Acció Cultural del País Valencià i el Col·legi Oficial d'Arquitectes de Castelló.

1989, octubre 20. Castelló

Presentació dels números 6-7 del *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, oferint-se a l'acte una mostra de diapositives per tal de celebrar els 10 anys de l'entitat.

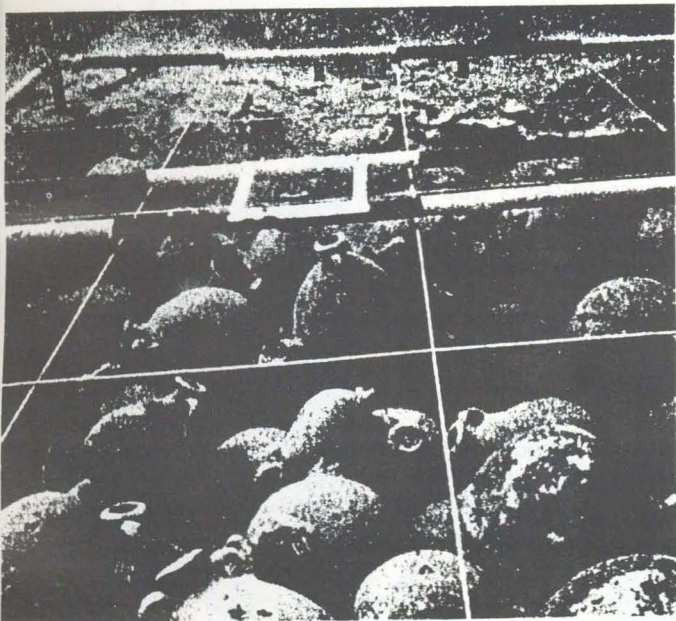
Arqueologia Subaquàtica a Espanya

EXPOSICIÓ ITINERANT

Museu Nacional d'Arqueologia Marítima

CENTRE NACIONAL D'INVESTIGACIONS
ARQUEOLÒGIQUES SUBMARINES

MINISTERI DE CULTURA

CASTELLÓ, 20 desembre 1988 - 3 gener 1989.

Lloc: Col. legi Oficial d'Arquitectes.

Horari: de 11 a 1 i de 17 a 20 hores.

ORGANITZA: Associació Arqueològica de Castelló
"Llansol de Romaní"

COL. LABOREN: Excel. lentísim Ajuntament de Castelló
Caixa d'Estalvis de Castelló
Acció Cultural del País Valencià

1989, novembre 26

Visita a l'excavació del castell d'Onda, comentada pel seu arqueòleg Vicent Joan Estall Poles.

1990, febrer-març. Castelló

"En torn a l'Arqueologia", cicle de sis conferències amb diapositives dictades per Josep Miquel Santacreu (professor d'Història Contemporània de la Universitat d'Alacant), Josep Lluís Viciano Agramunt (espeleòleg), Pasqual Garcia Sales (estudiant d'Història de l'Art a la Universitat de València), Manuel Enrique Tejedo (llicenciat en Arqueologia per la Universitat de València), Francisca Hornos Mata (arqueòloga de Belles Arts de la Delegació Provincial de Cultura i Cap del Programa d'Urgències de Jaén), i el Dr. Vicente Salvatierra Cuenca (professor titular d'Història Medieval a la Facultat d'Humanitats de Jaén, Universitat de Granada). Organitzat per l'associació amb la col.laboració de l'Ajuntament de Castelló, la Caixa d'Estalvis de Castelló i Acció Cultural del País Valencià.

1990, juliol 7-8

Excursió a Tarragona, visitant el centre històric de Montblanc, el monestir de Poblet, la vil.la romana dels Munts d'Altafulla, l'arc romà de Barà, i el conjunt històric de l'antiga Tarraco.

APÈNDIX III: REPRODUCCIÓ D'ALGUNS TEXTOS SIGNIFICATIUS

DOCUMENT A. Article publicat per la redacció del butlletí núm.1 (pp.4-5, 1981), per tal de presentar Francesc Llansol de Romaní, intel.lectual valencià del segle XVI de qui pren el nom l'associació.

DOCUMENT B. Ressenya de la primera gestió duta a terme per la recent fundada Associació Arqueològica de Castelló que es publicà també al butlletí núm.1 (p.5, 1981).

DOCUMENT C. Article de presentació de l'associació a la secció Forum de la Revista de Arqueologia de Madrid, coordinada per M. R. Lachner, al número 7, any 2, p.13, maig de 1981.

DOCUMENT D. Anunci de recaptació de socis elaborat per l'entitat des del butlletí núm.2 (1981).

DOCUMENT E. Nota de premsa apareguda al diari Mediterráneo de Castelló el dissabte 7 de maig de 1988, p.10, anunciant l'anomenada "nova etapa" de Llansol de Romaní.

Francesc Llansol de Romaní

El fet de que la nostra Associació porte un patronímic no és casual. Tampoc ho és que siga precisament el d'un dels més desconeguts dels nostres erudits renaixentistes, pot-ser també un dels més significatius dins del camp de l'Arqueologia. Aquest vol ser simplement un primer pas per a la recuperació de la nostra historiografia, una petita aportació al retrobament de la nostra identitat nacional.

Realment, la nostra història cultural del segle XVI està per fer. L'època fou rica i complexa, apassionada i apassionant, i mereix ser indagada a fons. Francesc Llansol de Romaní va ser un de tants intel·lectuals valencians d'aquell segle, ric en humanistes, pot-ser, si cap, un dels més excèntrics. La seua figura era fins ara desconeguda, i espera encara una investigació proporcionada a l'indiscutible interès de la seua obra, pràcticament inèdita.

A part de les escasses referències d'altres autors contemporanis que parlen d'ell, com Palmireno i Zurita, tenim, per a intentar la reconstrucció de la seua vida i obra, les abundants esmenes d'Escolano i els distints catàlegs d'autors valencians dels recopiladors de la nostra historiografia, com Rodríguez i Ximeno, i de l'espanyola en general, com Antonio. Per últim, notes diverses, replegadas generalment de les obres d'aquests autors, tenim de Villagrasa, Olmo i Balbàs.

La nissaga del nostre personatge prové del segle XIII, dels primers nobles establerts a les terres conquerides pel rei Jaume I. En 1268 trobem que el batlle de València era Arnau Llansol de Romaní, senyor de Villalonga, probablement el primer antecedent familiar del nostre erudit a terres valencianes.

Ja a finals del segle XV, els Llansol de Romaní emparenten amb la família dels Borja, provenent de Gandia. Una germana de Roderic de Borja, Papa amb el nom d'Alexandre VI, es va casar amb Pere Guillem Llansol de Romaní. D'aquesta família eixirien cardenals i arquebisbes, i també alguns poetes, com Joan Llansol de Romaní, traductor d'Ausiàs March el castellà.

Nascut en data desconeguda, probablement a cavall entre els segles XV i XVI, i membre d'una família noble, el nostre autor degué créixer en un ambient culte i refinat, formant-se en l'esperit humanista de les primeres generacions d'erudits renaixentistes valencians. Els seus estudis el van portar a especialitzar-se en història, matemàtiques i cosmografia, matèries en les quals va destacar. El seu coneixement dels autors clàssics i la seua precocitat, van fer que a l'edat de 18 anys escriguera ja la seua primera obra sobre el periple del navegant cartaginés Hannó.

La seua afició per la Història Antiga el va portar a recórrer tota la Península, prenent nota amb exactitud de les seues mesures i de les característiques dels seus rius, en un clar precedent dels estudis geogràfics. Al mateix temps, va prendre nota de les antiguitats que anava trobant, especialment inscripcions lla-

tines, i va intentar situar els aconteixements bèl·lics de l'època en marcs geogràfics determinats, indentificant poblacions i rius antics amb els actuals.

Aquesta immensa tasca, que el degué ocupar bona part de la seua vida, va ser també la causa de la seua ruina econòmica, la qual li va impedir la publicació de les obres resultants d'aquest exhaustiu treball d'observació directa, per la qual cosa, i com diu Ximeno "...quedó el público privado de esta importante obra".

Alguns dels historiadors i erudits de l'època el van conèixer, i d'ells tenim alguns comentaris sobre la personalitat i coneixements del nostre personatge. Així, Joan Llorenç Palmireno, Catedràtic de Retòrica de la Universitat de València, l'anomena "llum de la història valenciana" i Gerònim Zurita, Cronista de la Corona d'Aragó, el cita com "mestre de les històries".

La seua obra ens és totalment desconeguda, únicament contem amb referències als títuls i al seu contingut. L'únic fragment publicat apareix al manual sobre retòrica de Palmireno, i correspon a part del capítol XXXI del primer volum dels cinc que constituïen el seu llibre sobre els rius d'Espanya. Comentant aquest fragment, Palmireno diu: "Entenderá aquí el discreto lector que buena obra será esta: cuyo fragmento acaba de leer. Yo he procurado con muchos ruegos darle prisa a la impresión; y como es tan recatado, quiera la pulir...".

No sabem si les seues obres les va escriure en llatí o en castellà, ja que Escolano les cite en amb dues llengües, de la mateixa forma que Palmireno cita l'obra anterior en llatí: "De fluminibus Hispaniae". Els manuscrits dels seus llibres es degueren dispersar després de la seua mort. Escolano els degueren poder consultar, a jutjar per les seues abundants ensenes. Un d'ells, aquest de que parlem, pareix que va anar a parar a mans de Diago, qui l'utilitzaria per a la composició dels seus anys.

La mort el va sorprendre l'any 1569, quan no havia acabat encara el seu llibre sobre els rius i antiguitats d'Espanya que, com diu Escolano, "prevenido de la muerte, no le pudo imprimir".

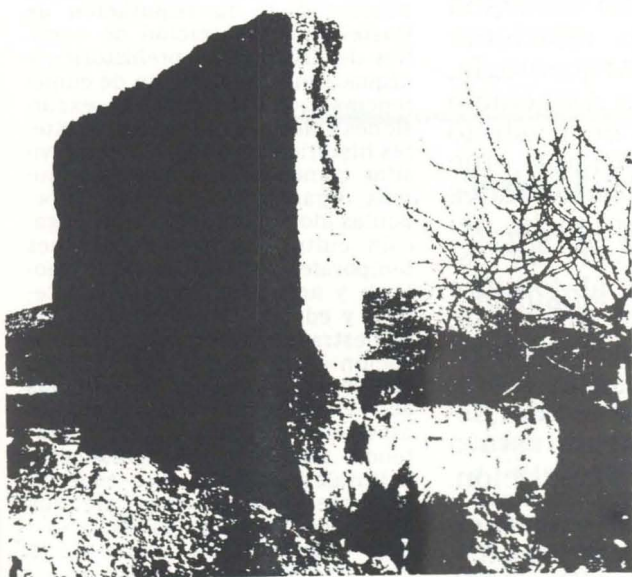
La relació de les seues obres és la següent:

- "Colectáneas de las piedras de España". Tracta de les inscripcions llatines.
- "Descripción de Africa, y en particular de la navegación de Hannon Cartaginés". Tracta del periple d'aquest navegant, i en ella esmenava alguns dels errors de l'erudit Florian de Ocampo.
- "De los rios de España". Tracta dels rius d'Espanya i de les guerres que els romans van fer en les seues proximitats.
- "Compendio del origen y guerra de los turcos". Tracta de les lluites que Occident va mantindre amb aquest poble. >>>

Bibliografía

L. PALMYRENO, *Retórica prolegómena*, Valencia, 1567; J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1580-85; G. ESCOLANO, *Décadas de la Historia de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, Valencia, 1610-11; F. DE VILLAGRASA, *Antigüedad de la Iglesia Catedral de Segorbe, y catálogo de sus Obispos*, Valencia, 1664; N. ANTONIO, *Bibliotheca Hispana nova sive Hispanorum scriptorum qui ab anno MD ad MDCLXXXIV florere notitia*, Madrid, 1672; J. V. DEL OLMO, *Nueva descripción del orbe de la Tierra*, Valencia, 1681; V. XIMENO, *Escritores del Reyno de Valencia*, I, Valencia, 1747; J. RODRIGUEZ, *Biblioteca Valentina, y Catálogo de los insignes escritores, naturales de la ciudad, y Reino de Valencia*, Valencia 1747.

La Torre del Pla de Moro

La primera gestió l'Associació, paral·lela al seu naixement, va ser la de preservar les ruïnes del Pla del Moro, al mateix terme de Castelló de la Plana, que corrien perill de destrucció amb l'acondicionament dels terrenys circumdants per a regadiu.

De l'antic conjunt monumental hispano-musulmà descrit per Porcar, resten dos parets de l'anomenada "Casa de la Vila", una gran torre de tapial dels segles XI-XII, i un aljub aprofitat com a corral en el Mas del Cigalero. Gràcies al interès personal del nostre President, Jesús López, els propietaris

van consentir en mantindre aquestes parets venerables.

En el mateix acte de la presentació de la nostra Associació al Saló d'Actes de l'"Edifici Hucha", s'hi van exposar una sèrie de materials arqueològics que s'havia decidit donar com a mostra de bona voluntat i desig de col·laboració al nou Museu Provincial. Les peces donades consisteixen en part de l'aixovar d'un enterrament eneolític aparegut en aquesta cova.

Coordinación: Margarita R. Lachner

Una asociación que honra a quien le dio nombre.

La Associació Arqueològica de Castelló Llansol de Romani es una entidad constituida por personas aficionadas a la prehistoria, la arqueología y la etnología, que conjuntamente con licenciados y profesionales en dichas materias colaboran conjuntamente en el desarrollo y divulgación de las mismas, especialmente referido a todas las comarcas de Castellón.

La asociación fue fundada en abril de 1979 por dos licenciados en Historia Antigua y Arqueología, conjuntamente con un profesor de EGB, dos ingenieros técnicos y un mecánico. Actualmente suman casi un centenar los socios de la entidad, colaborando activamente tanto licenciados universitarios, estudiantes, profesores, como profesionales liberales y trabajadores manuales, provenientes de distintas poblaciones de la provincia. Su actual dirección es la siguiente: c/ Herrero, 57, Castellón de la Plana.

Una de las muestras de la salud cultural de cualquier sociedad civilizada se mide por el respeto y el conocimiento de su más lejano pasado, y por la existencia de entidades que velen por su protección y ayuda. Castellón como foco de arte prehistórico y de arraigadas culturas y tradiciones populares, merecía que sus legados arqueológicos y etnológicos fuesen potenciados a nivel ciudadano a la vez que adquiriesen un prestigio y científico desarrollo; para ello era necesario aunar en esfuerzo colectivo a todas aquellas personas, aficionados y profesionales de la arqueología, e incluso también a quienes que sin tener conocimientos profundos en la materia, admiran y disfrutan con los descubrimientos del pasado. De ahí partió la idea y la ilusión de creación de esta asociación. Además, las ricas y múltiples tradiciones artesanas de los pueblos y comarcas castellanenses deben ser investigadas, promocionadas y protegidas con ahínco e interés, pues ellas son en parte el legado y patrimonio de la actual personalidad histórico-cultural de Castellón. Es por ello que la "Associació" persigue el fomento y desarrollo de todas aquellas actividades culturales y científicas que se relacionen con el estudio y el progreso de la Historia Antigua en general y, en especial, de todas y cada una de las actuales comarcas castellanenses, dedicando el máximo interés a todo cuanto se refiera al descubri-

ASOCIACION ARQUEOLOGICA DE CASTELLON

En esta sección dedicada a asociaciones relacionadas con la Arqueología, aparece hoy la Associació Arqueològica de Castelló «Llansol de Romani», que extiende sus actividades por toda la provincia, dedicando también un especial interés al folklore popular y a la artesanía. Repetimos nuestra invitación a las asociaciones, clubs, etc. de toda España. Esta página está a su absoluta disposición.

miento, exploración, estudio, conservación y restauración de sus riquezas históricas, arqueológicas, artísticas, así como también del arte y costumbres folklóricas de la comunidad histórico-cultural del norte del País Valenciano, colaborando estrechamente por ello con los organismos técnicos y oficiales adecuados a fin de contribuir a realizar con cuantos medios estén al alcance de la asociación, dichos fines, siempre según las normas legales constitucionales, para salvaguardar el patrimonio

de Castellón y, por tanto, del País Valenciano.

La Asociación Arqueológica de Castellón ha tomado el patronímico de Francesc Llansol de Romani, en homenaje a un notable erudito valenciano de origen familiar catalán, que vivió en la primera mitad del siglo XVI. Típico intelectual renacentista, estudió arqueología, historia, cosmografía y matemáticas. Entre sus obras, merecen destacarse: **Descripción de Africa y en particular de Hannon, cartaginés, y Colectáneos de las piedras de España.** Francesc Llansol de Romani fue un hombre «amante del saber», no como fin en sí mismo, sino como medio para conocer el mundo y a la naturaleza. Esta ha sido la razón de incorporar su nombre a la asociación.

Las principales actividades en que se centra la labor de la misma, radican principalmente en trabajos de colaboración y participación en las investigaciones de campo y campañas de excavaciones arqueológicas oficiales realizadas por el Servicio de Arqueología Provincial de la Diputación de Castellón, organización de cursos de divulgación prehistórica y arqueológica, realización de conferencias y charlas públicas, excursiones colectivas a lugares de interés histórico-artístico, así como visitas comentadas a distintos museos, organización de ciclos de películas documentales de divulgación cultural y de exposiciones temporales relativas a la arqueología y artes populares de Castellón, y edición de un boletín cuatrimestral de información y divulgación entre los socios y simpatizantes de la entidad; es decir, las actividades propias de cualquier asociación de este tipo que pretenda satisfacer las necesidades culturales, en este caso específicamente arqueológicas, de sus asociados y de la población en cuyo entorno se ha creado y a la que sirve en este aspecto.

La Associació Arqueològica de Castelló Llansol de Romani está viendo crecer día a día el número de sus asociados, interesados todos ellos en ampliar sus conocimientos sobre la arqueología, la historia, la etnografía y el folklore de su provincia, o bien iniciarse en ese mismo conocimiento. Los años venideros han de ver un gran auge de la asociación, según la Cultura vaya creciendo en importancia.

"Llansol de Romaní"

FES-TE SOCI

La defensa del Patrimoni Arqueològic exigeix la col.laboració de tots. Necessitem més socis per què els nostres objectius no poden assolir-se sense una important base social que els assumisca

ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ

Presentada la nova etapa de «Llansol de Romaní»

Castelló

L'Associació Arqueològica «Llansol de Romaní» va presentar la seua nova etapa d'activitats ahir a Castelló en un acte celebrat al Centre Municipal de Cultura. Durant la presentació, membres d'aquesta entitat cultural van informar d'un cicle de conferències que «Llansol de Romaní» organitzarà en breu sobre temes d'història i arqueologia i es va donar a conèixer el nou butlletí editat per l'Associació. Aquest butlletí és el número cinc dels publicats, corresponent al curs 1987-88.

COL.LABORACIONS

GARRAPILO (JEREZ). UN MODELO DE EXPLOTACIÓN LÍTICA DE LA COBERTERA HOLOCÉNICA DEL RÍO GUADALETE

J. Ramos Muñoz

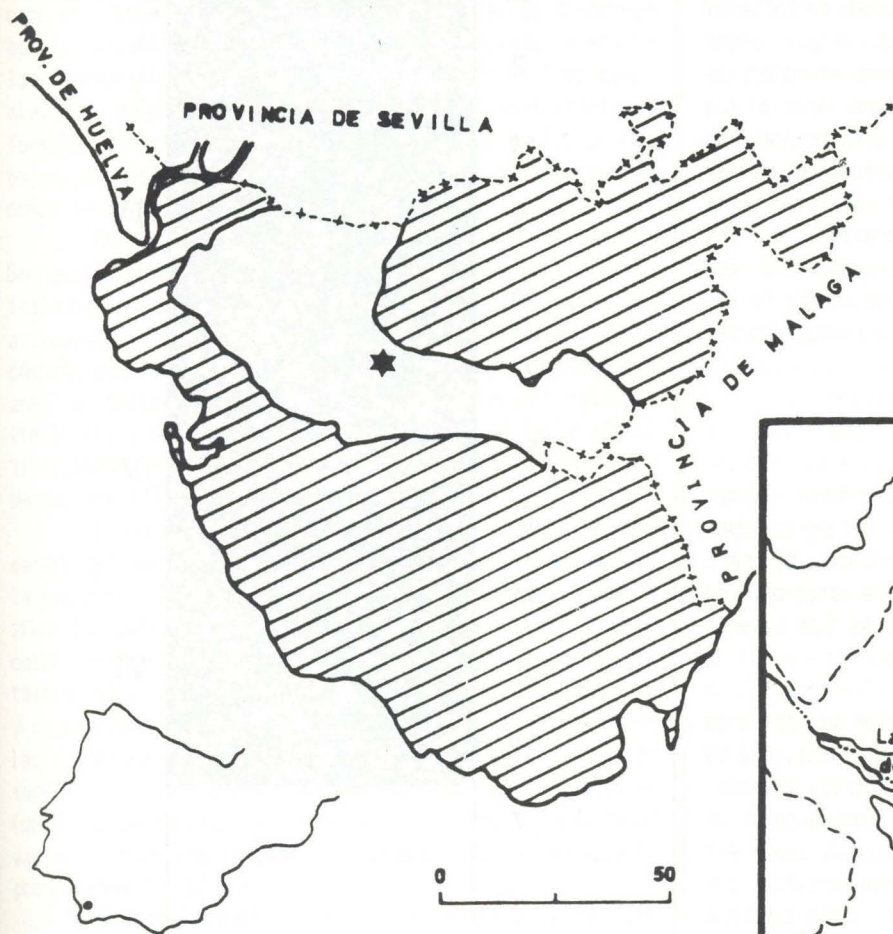
F. Giles Pacheco

A. Santiago Pérez

J. M. Gutiérrez López

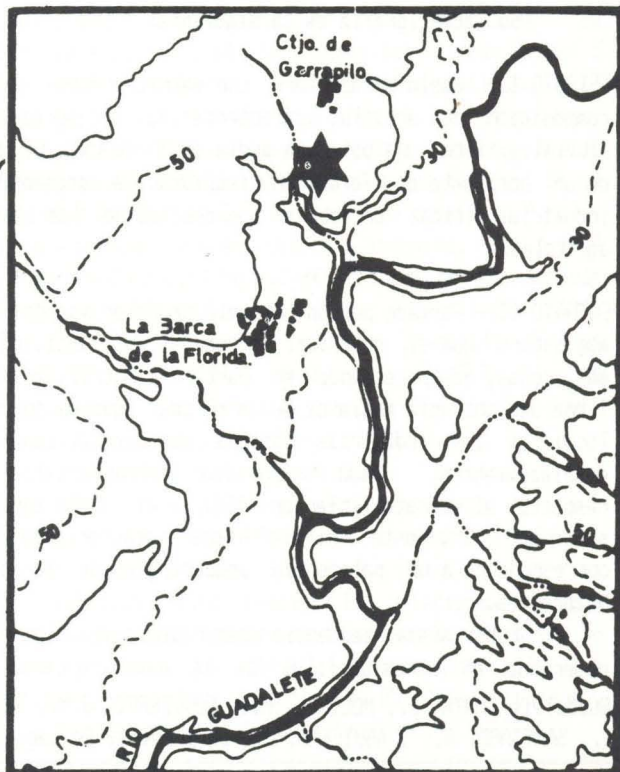
M. Valverde Lasanta

E. Mata Almonte

Mapa topográfico

E. 1:50.000.-

SITUACION DEL TALLER
DE GARRAPILO.

Con este trabajo pretendemos presentar un taller lítico situado en la cobertera holocénica del Guadalete, explicar sus características estratigráficas, las bases arqueológicas de sus industrias líticas, con estudio técnico y tipológico y enmarcarlo en los modelos de explotación de recursos líticos de la cuenca fluvial del Guadalete y de las campiñas de Jerez, en contextos culturales de la Prehistoria reciente.

Garrapilo está situado en las inmediaciones del núcleo urbano de La Barca de la Florida, en el término de Jerez. Sus coordenadas geográficas son: 36 39' 27" L.N./ 5 55' 54" L.W. de la Hoja 1062 (12-45), Paterna de la Rivera, M.N.E., E. 1:50.000. El taller se localiza en una terraza de + 30 m.s.n.m. de la margen derecha del río Guadalete, formada por materiales diluviales a techo, con desarrollo de suelos pardos y rojos, seguidos de varios niveles de gravas, pequeñas y medianas, con intercalaciones de arenas gruesas; estos materiales proceden de los depósitos cuaternarios del río, siendo originarios de la Sierra de Cádiz. Los objetos tallados tienen una concentración destacada en una área comprendida entre unos 100 x 100 metros.

La riqueza industrial de estos depósitos ha proporcionado una intensa explotación de los mismos (canteras), contribuyendo a la destrucción de buena parte de la área arqueológica.

En numerosos puntos con localizaciones de talleres postpaleolíticos distribuidos a lo largo de la cuenca fluvial, hemos observado como los procesos edafológicos recientes cubren, en algunos casos, las coberteras de las terrazas pleistocénicas, sellando de esta forma los niveles arqueológicos. La roturación actual de estos suelos para su explotación agrícola está afectando considerablemente la posición estratigráfica de los yacimientos, dispersando los conjuntos industriales que sacan a la superficie. Garrapilo es así, un modelo de los talleres característicos del Holoceno de la cuenca fluvial del Guadalete.

Su estratigrafía es la siguiente:

ESTRATO I.- Suelo pardo claro con matriz arenosa y baja composición de arcilla, característico en formaciones aluviales. Tiene una potencia media de 30-40 cms. Se trata de un horizonte de formación histórica. La presencia de industrias líticas se debe a los efectos de las labores agrícolas.

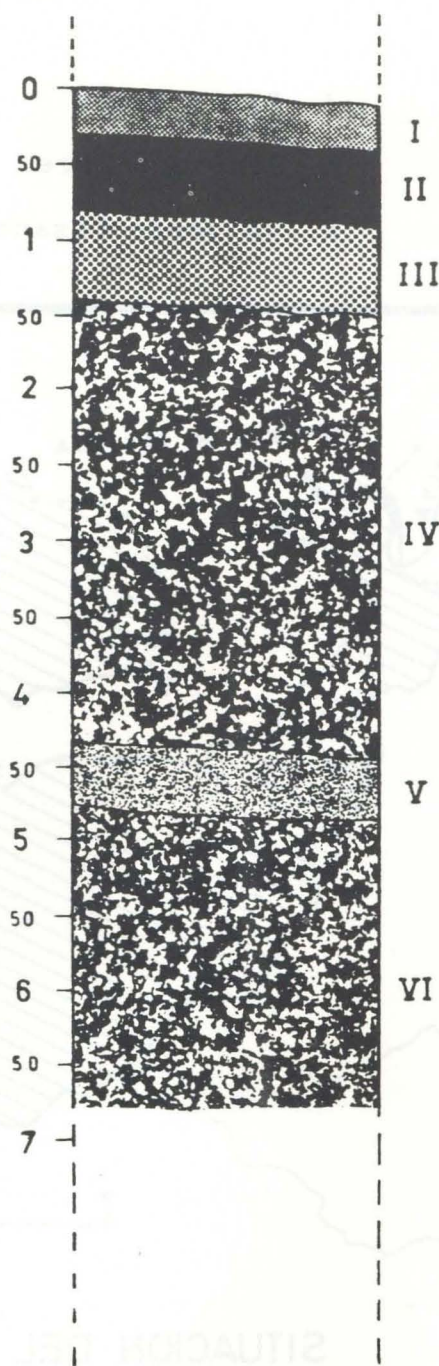
ESTRATO II.- Formado por un subsuelo de color marrón, algo más oscuro que el superior. Su composición arcillosa es más densa, desapareciendo en parte la matriz arenosa. Tiene una potencia media de 50 a 60 cms. Aquí es donde se localizan las industrias líticas postpaleolíticas sin desplazamientos. Dada su posición estratigráfica con respecto al estrato inferior (III) y al suelo agrícola superior (I), este nivel viene caracterizado por corresponder a un paleosuelo arqueológico de formación holocénica.

Esta misma secuencia geoarqueológica la hemos observado en otros perfiles de la cuenca fluvial del Guadalete (MATA, E., MOLINA, M.I., GUTIERREZ, J.M., GILES, F., SANTIAGO, A., y AGUILERA, L., en prensa). En Laguna de

Medina, el nivel postpaleolítico se encuentra sobre el estrato de suelo rojo arcilloso, entre las formaciones de suelos pardos.

ESTRATO III.- Está compuesto de arcillas y limos estratificados horizontalmente, con impregnaciones pulvulentas carbonatadas. Alcanza una potencia media de 60 cms. Corresponde al último episodio sedimentológico de la terraza pleistocénica (deposición de limos fluviales). Constituye la cobertera de los materiales detríticos gruesos de gravas y arenas de fondo de cauce. Se asocia probablemente al Pleistoceno Superior.

ESTRATO IV.- Este potente estrato de gravas y arenas constituye el aporte principal del relleno de la terraza

CROQUIS ESTRATIGRAFICO DE
GARRAPILO - (E. 1:50).

fluvial. Su espesor medio es de 3 metros, de gravas de caliza, arenas y otros materiales detríticos. Aquí, en contacto con el estrato de arenas inferior, aparecen industrias paleolíticas, (GILES, F., SANTIAGO, A., GUTIERREZ, J.M., MATA, E. y AGUILERA, L., en prensa).

ESTRATO V.- Está compuesto de arenas gruesas que aparecen de forma intermitente entre los aluviones de gravas de caliza. Pertenece a un episodio puntual en la evolución dinámica del paleocauce. Las arenas se hallan entrecruzadas. Su espesor medio es de 30-50 cms.

ESTRATO VI.- Corresponde a los aluviones de calizas y arenas basales de la terraza pleistocénica. Se encuentran formando conglomerados. Los tamaños de las gravas son más gruesos que los niveles superiores, como consecuencia de la selectividad gravitatoria y dinámica del paleocauce fluvial. Tiene una potencia media de 1'50 a 2 metros. En este estrato aparecen en conexión industrias paleolíticas, en posición secundaria, entre los aportes detríticos aluviales (GILES, F., SANTIAGO, A., GUTIERREZ, J.M., MATA, E. y AGUILERA, L., en prensa).

Una vez más la riqueza de materias primas, principalmente pequeños cantos de sílex, areniscas y cuarcitas ponen de manifiesto la utilización del medio natural, en este caso una gravera, donde se ha llevado a cabo una intensa explotación de los guijarros dispersos por la acción de arroyadas. Estas han socavado en parte las formaciones de suelos pardos, rojos y depósitos aluviales de gravas estratificadas de las zonas próximas, formando superficies de abrasión y rellenos en los puntos bajos de los drenajes, constituyendo acumulaciones en conos de deyección y amplias áreas de dispersión coluvial.

Del espacio indicado de la cobertera holocénica de Garrapilo, hemos estudiado un total de 272 objetos líticos tallados que corresponden a: 63 núcleos, 1 plaqueta de avivamiento, 169 lascas sin retocar y 39 útiles. Este cómputo general nos indica claramente que nos encontramos ante un taller, dada la escasez del material retocado (14'34 %), y el gran predominio de restos de talla (85'66 %) (CUADRO 2). Además, son muy significativas las series de núcleos (23'16 %).

La materia prima empleada ha sido el sílex de una manera totalmente destacada, con el 98'53 %, observándose la presencia marginal de un objeto en arenisca, dos de sílex con caliza y dos de caliza; son prioritariamente de color gris, en gran medida patinados, documentándose también sílex marrones, amarillos, beige, negros, blancos y rojos (CUADRO 3B). Esta materia prima es aprovechada de las coberteras fluviales del Guadalete que se localizan en superficie y en toda su secuencia, como hemos visto, en forma de guijarros, en general de sílex, de calidades variadas. Morfológicamente, el material tiene un aspecto poco rodado (99'52 %).

La buena presencia de núcleos, junto a la variedad de sus técnicas, ratifica la idea de taller, de aprovechamiento *in situ* de los guijarros del Guadalete. Se han estudiado un total de 63 ejemplares, que corresponden a 5 núcleos del inicio de la talla, 16 levallois, 4 discoides, 18 globulosos, 8 prismáticos, 1 para hojas, 1 con un plano de golpeo, 2 sobre lascas y 8 diversos. A través de ellos, seguimos todo el proceso de la talla. Hay

ejemplares que se encuentran en los inicios de ésta, de los que se han extraído lascas y lascas laminares de mediano y gran tamaño, contando con una gran superficie en córtex. Los levallois son 16 ejemplares de calidad, para lascas y lascas laminares de medianas dimensiones, aunque de 9 de ellos se han obtenido pequeños productos de talla. Cuentan 12 con corteza en la cara inferior. Proceden del desbaste no clásico, de aristas subparalelas. Los núcleos discoides son 4, para lascas y lascas laminares pequeñas. Al igual que los anteriores cuentan con preparación previa, pero con desbaste centripeto. Todos con la cara inferior en córtex, son consecuencia de un agotamiento exhaustivo de núcleos levallois para lascas pequeñas. Los globulosos responden a otra técnica, consecuencia de una talla poliédrica, con apoyos sucesivos de los planos de golpeo, para lascas y lascas laminares anchas, muy agotados. Son 18 ejemplares, correspondiendo con el tipo más numeroso, 2 son para lascas grandes, 7 para lascas pequeñas y de 9 se han obtenido microlascas. Los prismáticos con 8 núcleos muy típicos para láminas y laminillas, algunas estrechas, obtenidas a partir de planos de golpeo preparados lisos y con secciones tendentes a circulares. En relación con ellos hay un ejemplar para hojas, muy agotado, para laminillas estrechas. En la órbita de los prismáticos contamos con un ejemplar para láminas con un plano de golpeo preparado liso y de sección cuadrangular. Hay también 2 núcleos sobre lascas, 1 sobre lasca interna ancha de gran tamaño, con talón abatido, de cuya cara de lascado se ha obtenido una pequeña lasca ancha. El otro, fabricado sobre lasca de semidescortezado de gran tamaño del que se ha obtenido una lasca laminar y una lámina. Finalmente, 8 núcleos diversos, muy agotados, probablemente procedentes del ulterior desbaste de núcleos globulosos, y en general para lascas pequeñas.

En cuanto a las lascas sin retocar, 169, observamos una clara correspondencia con los tipos de núcleos indicados. Por un lado, las del inicio de la talla (15'39 %), predominio destacado de las internas (45'56 %) y muy buena documentación de ejemplares de técnica levallois (32'54 %). Todas son lascas menos 5 láminas, correspondientes, respecto a los subtipos, a 13 subrectangulares, 9 subcuadrangulares, 7 subtriangulares, 2 subcirculares y 19 que no entran en subtipos. Suelen tener aristas más o menos verticales a los talones, de un aspecto no clásico. Hay 2 ejemplares de crestas y 9 hojas de talla a presión, que en cuanto a anchuras, son: 1 de 9 mm., 3 de 10-14 mm., 4 de 15-19 mm., con lo que son más anchas que las típicas del Neolítico en Andalucía (RAMOS MUÑOZ, J., en prensa). Hay un claro predominio de las lascas (90'53 %) frente a las láminas (9'47 %), lo que queda igualmente ratificado al computar los útiles sobre lascas en el total de la industria (91'5 %).

El estudio de los talones demuestra una correspondencia con los tipos de núcleos, dado el claro predominio de los lisos. Además, es evidente la relación entre los talones de las lascas sin retocar y de los útiles realizados sobre lascas. En principio, hay que destacar la superioridad de los talones reconocibles (56 %) sobre los abatidos (44 %). Considerando sólo los reconocibles, los lisos alcanzan el 85'71 %, siendo muy débil la documentación de talones facetados (CUADRO 4).

Entre las lascas sin retocar, el estudio tipométrico se ha hecho sobre 79 objetos, que se adaptan al modelo de Bagolini. Entre los tipos documentados, hay una clara presencia de las diversas variedades de lascas con muy poca entidad de láminas (CUADRO 6). Es un conjunto claramente microlítico, puesto que los tipos de pequeño y muy pequeño tamaño alcanzan el 64'55 %. Frente a ellos, los ejemplares de gran tamaño sólo constituyen el 10'13 % y los de mediano el 25'32 %. Estas dimensiones se relacionan con el fuerte agotamiento observado en los núcleos.

El análisis tipológico realizado sobre 39 objetos retocados evidencia 9 tipos de útiles. Hay 8 raspadores con retoques sobreelevados y simples, directos, en 6 ejemplares, e inversos en 2, con frentes distales 5, laterales 1, y proximales 2. Corresponden, según los índices de prominencia, a un raspador deprimido, 4 normales y 3 prominentes. Según los índices tipométricos de carenado, 4 son planos y 4 carenados rebajados. Se clasifican (LAPLACE, G., 1966, 1975) como 2 raspadores frontales simples cortos, 1 raspador lateral simple, 1 raspador frontal largo con retoque lateral, 2 raspadores carenados frontales, y 2 carenados proximales. Documentamos 10 cepillos realizados, 2 sobre lascas de semidescortezado y 8 sobre núcleos (5 prismáticos, 1 globuloso y 2 con un plano de golpeo preparado). Están sobre núcleos reaprovechados con retalla muy

característica, de aspecto abrupto y bases planas, correspondientes a los planos de golpeo de secciones más o menos circulares. Hay 2 truncaduras conformadas por retoques abruptos, directos, continuos y delgados, que tienen un frente recto y uno cóncavo muy característicos, sobre lascas de semidescortezado y levallois. En el análisis de las muescas, 6, vemos que están sobre lascas, todas son simples, de retoques simples y abruptos, directos, espesos; de los 6 denticulados sobre lascas, 3 ejemplares presentan dos muescas, 2 tres muescas, y 1 cuatro muescas predominantemente simples, con retoques fundamentalmente simples, directos, espesos y continuos. Se estudian también 5 ejemplares con frentes de retoques continuos, 2 abruptos, 2 simples y 1 plano, computándose igualmente 2 raederas simples rectas planas con retoques simples, continuos, directos, delgados.

Agrupamos los tipos de útiles respecto al modelo de tradiciones previas (RAMOS MUÑOZ, J., en prensa) con los siguientes resultados:

R = raspadores, B = buriles, P = perforadores, Ra = raederas, LBA = láminas con borde abatido, G = geométricos, MB = microburiles, M = muescas, D = denticulados, T = truncaduras, RA = retoques abruptos, RS = retoques simples, RU = retoques de uso, C = cepillos, Eh = elementos de hoz, Fo = foliáceos-retoques planos, La = lascas astilladas, Di = diversos.

ANÁLISIS DE LOS TIPOS DE ÚTILES POR GRUPOS CULTURALES

Grupos	Nº	%
Grupo 1 (R+B+P+Ra)	10	25'64
Grupo 2 (LBA+G+MB)	--	--
Grupo 3 (M+D)	12	30'77
Grupo 4 (T)	2	5'13
Grupo 5 (RA+RS+RU)	4	10'25
Grupo 6 (C+Eh+Fo)	11	28'21
Grupo 7 (La+Di)	--	--

1.- Buena serie de raspadores, lo que configura la significativa representación del grupo de tradición paleolítica, destacando la ausencia de perforadores y de buriles, documentados en otros talleres del marco de Jerez.

2.- Interesante ausencia de elementos de tradición epipaleolítica, geométricos, microburiles y laminillas de borde abatido.

3.- Claro predominio de muescas y denticulados.

4.- Constatación de truncaduras y ausencia de fracturas retocadas.

5.- Moderada representación del grupo de lascas y láminas con retoques, constatándose ejemplares sobre lascas con retoques simples y abruptos.

6.- Muy buena documentación de los tipos característicos de la Edad del Cobre, como los cepillos, variados de gran calidad, junto a ejemplares con retoques

planos.

Por tanto, consideramos que Garrapilo es un taller de atribución estratigráfica holocénica que por el estudio técnico y tipológico de la industria tallada, debe quedar encuadrado en un momento genérico calcolítico, sin poder precisar, por el momento, una más ajustada atribución. Visto el contexto regional (RAMOS MUÑOZ, J., en prensa), la ausencia de los tipos de tradición epipaleolítica, que son muy frecuentes en el Neolítico andaluz, incidirían en dicha atribución postneolítica. Las buenas series de cepillos, muy comunes en estos contextos de talleres andaluces (VALLESPI, E., RAMOS, J., MARTIN, E., ESPEJO, M., CANTALEJO, P. 1988) ratifican la adscripción indicada, que se refuerza además por los retoques planos, ausentes, por lo que estamos viendo, del Neolítico en Andalucía. Junto a todo ello, la morfología, sistemas de captaciones,

diferentes tipos de lascas y láminas sin retocar, así como la variada y cualitativa serie de núcleos, permiten dicho enmarque amplio en una atribución calcolítica, que por lo demás, queda perfectamente parangonable con las series publicadas de los talleres de Jerez (RAMOS, J., SANTIAGO, A., MOLINA, M. I., MATA, E., GONZALEZ, R., GUTIERREZ, J.M. y AGUILERA, L. 1989).

El taller de Garrapilo queda así encuadrado con la serie de talleres de la red fluvial del Guadalete distribuidos en la cuenca media y baja del río, en su sistema de terrazas escalonadas y llanuras aluviales. El Guadalete se configura de este modo en una gran fuente de recursos para la captación y aprovechamiento de guijarros de sílex, areniscas y cuarcitas, que aparecen en forma de pequeños cantos. Esta gran riqueza de materias primas explica la existencia de numerosos talleres calcolíticos y del Bronce en la red fluvial: Palmar del Conde, Laguna de Medina, Los Repastaderos, Pozo Poca Sangre, Rancho Perea-San Isidro, Cortijo de El Torno, Gravera de Torrecera, Berlanga, Garrapilo, José Antonio y Las Arenosas. Todos en el tramo medio-bajo, en el término de Jerez, y Fuensanta (Arcos) (RAMOS, J., SANTIAGO, A., MOLINA, M. I., MATA, E. y GUTIERREZ, J. M., en prensa), Vega de Albardén (Arcos), Rancho Tres Olivos (Bornos), de su curso alto, situados en los piedemontes de las sierras de Cádiz.

Estos talleres presentan una distribución espacial uniforme en áreas reducidas en las coberteras holocénicas y se encuentran asociados a asentamientos y poblados cercanos situados en los cerros y pequeñas elevaciones inmediatas a la cuenca fluvial, como Lomopardo, Casa Colorá, Spínola, Cortijo de la Florida y Puente de la Guareña. Entre otras actividades desde estos asentamientos se debió controlar la explotación de estos lugares de producción.

Además este potencial de recursos líticos se distribuye por los asentamientos y poblados de la Campiña de Jerez, Llanos de Caulina, Marismas del Guadalquivir, e incluso medios del Subbético, relacionándose también con los objetos rituales depositados en los enterramientos en cuevas artificiales, como Alcántara (BERDICHEWSKY, B., 1964) o Torre de Melgarejo (excavado por el Museo de Jerez).

En las áreas de Marismas y Llanos de Caulina la localización de talleres es mucho más puntual (Peñas del Cuervo, La Bernala, Guadalcacín) respondiendo a afloramientos puntuales de sílex, caso del importante taller de El Trobal, inmediato al poblado y campo de silos. Además los talleres del Guadalete responden a un sistema de explotación, distinto a los del Subbético, donde se aprovechan grandes afloramientos de sílex, en vetas, bloques o guijarros de la propia configuración geológica (VALLESPI, E. y CABREO, R., 1980-1981; VALLESPI, E., RAMOS, J., MARTIN, E., ESPEJO, M. y CANTALEJO, P., 1988).

Por todo esto el sistema basado en el aprovechamiento intensivo de los inmensos guijarrales depositados en los paquetes estratigráficos del Guadalete constituye un modelo novedoso por su envergadura en la Baja Andalucía, no observado por el momento, con igual intensidad en otros medios fluviales de la Andalucía Alta y Central.

De este modelo de explotación lítica surge un abastecimiento significativo para la conformación del instrumental tecnológico, tanto de los poblados inmediatos al río, como de las zonas de campiña y marismas, en la vertiente productiva, relacionada con la agricultura (elementos de hoz, láminas con señales de uso, denticulados); en lo relacionado al aprovechamiento de la madera (cepillos, muescas, perforadores, taladros), así como con el utillaje variado que se localiza en los poblados con marcado carácter doméstico (buriles, raspadores, raederas, perforadores, láminas con retoques abruptos, cuchillos), y con el material votivo de los enterramientos colectivos, donde se ubican conjuntos de puntas foliáceas y alabardas en sílex.

Sin duda esta distribución funcional nos refleja unos modelos de organización social significativos, donde las estructuras tribales deben estar aún consolidadas, como indican los enterramientos colectivos. Pero además deben comenzar a desarrollarse fenómenos como la división del trabajo, que se desembocan rápidamente en nuevas relaciones sociales de producción.

Estas relaciones entre talleres, asentamientos, poblados, enterramientos, son el reflejo de unas sociedades organizadas, bien asentadas en las ricas campiñas de Jerez, donde la agricultura intensiva del cereal constituye en un momento desarrollado de la Edad del Cobre unas bases de sustento tales, que llegarán a configurar formaciones económico-sociales que están en la base del fenómeno tartésico, con la consiguiente desintegración de las estructuras previas, la jerarquización social y la concentración de excedentes, bien demostrada por la gran cantidad de silos, en poblados como El Trobal (GONZALEZ, R., en prensa), acompañada de enterramientos individuales, asociadas a ajuares campaniformes en el mismo yacimiento.

Diacrónicamente estamos observando una evolución de diferentes periodos en la Edad del Cobre en función de las clasificaciones tradicionales al uso en Andalucía Occidental, basadas como es sabido en las variaciones de los estilos cerámicos, desde la Transición del Neolítico al Calcolítico (El Trobal), al fenómeno del Campaniforme (Spínola, Burujena-Painobo, El Trobal, La Salinilla, Mesas de Asta) (ESTEVE, M., 1945, 1950; RAMOS, J., SANTIAGO, A., MOLINA, M. I., MATA, E., GONZALEZ, R., AGUILERA, L. y GUTIERREZ, J. M., 1989). Ahora bien estamos convencidos que estas clasificaciones se verán fuertemente alteradas, cuando se estructure el proceso histórico de la Prehistoria Reciente con parámetros tecnológicos, sociológicos y económicos (NOCETE, F., 1986, 1989). En este sentido las manifestaciones de talleres pueden alcanzar una importancia significativa para las ordenaciones territoriales, evidenciando los cambios tecnológicos y económicos, en el marco de los procesos históricos de producción.

BIBLIOGRAFÍA

BERDICHEWSKY, B., 1964, *Los enterramientos en cuevas artificiales del Bronce I Hispánico*, Bib. Preh. Hisp., VI, Madrid.

ESTEVE GUERRERO, M., 1945, *Excavaciones de Asta Regia (Mesas de Asta, Jerez). Campaña 1942-43*, A.A.H., III, Madrid.

ESTEVE GUERRERO, M., 1950, *Excavaciones de Asta Regia (Mesas de Asta, Jerez). Campañas de 1945-46*, Informes y Memorias núm.22, Madrid.

GILES, F., SANTIAGO, A., GUTIERREZ, J. M.; MATA, E. y AGUILERA, L., en prensa, "Formación de valles fluviales: Guadalete Paleolítico Inferior y Medio" en *A.E.Q.U.A. - Grupo Andaluz*.

GONZALEZ, R., en prensa, "El yacimiento de El Trobal (Jerez de la Frontera, Cádiz). Nuevas aportaciones a la cultura de los silos de la Baja Andalucía", *Antropología y Paleocología Humana*, Granada.

LAPLACE, G., 1966, *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques*, Ecole Française de Rome, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, Suppléments 4, Paris.

LAPLACE, G., 1975, "La typologie analytique et structurale: Base rationnelle d'étude des industries lithiques et osseuses", *Coloques Nationaux du C.N.R.S.*, Banque de données archéologiques núm.932, pp.91-143, Paris.

MATA, E., MOLINA, M. I., GUTIERREZ, J. M., GILES, F., SANTIAGO, A. Y AGUILERA, L., en prensa, "El Paleolítico Medio de la laguna de Medina (Jerez de la Frontera, Cádiz)", *Antropología y Paleocología Humana*, Granada.

NOCETE, F., 1986, "Una historia agraria: El proceso de consolidación de la economía de producción. (Perspectivas en la investigación de las edades del Cobre y Bronce en el Alto Guadalquivir)", en RUIZ, A., MOLINOS, M. y HORNOS, F., *Arqueología en Jaén (Reflexiones desde un proyecto arqueológico no inocente)*, pp.91-99, Jaén.

NOCETE, F., 1989, *El espacio de la coerción. La transición*

al estado en las campiñas del Alto Guadalquivir (España) 3000-1500 a.C., B.A.R.

RAMOS MUÑOZ, J., SANTIAGO, A., MOLINA CARRION, M. I., MATA, E., GONZALEZ, R., GUTIERREZ, J. M. y AGUILERA, L., 1989, *Arqueología en Jerez. Primera aproximación al estudio de las industrias líticas de su Prehistoria Reciente*, B.U.C., Cuadernos de Divulgación núm.3, Jerez de la Frontera.

RAMOS MUÑOZ, J., en prensa, *Las industrias líticas del Neolítico en Andalucía, sus implicaciones espaciales y económicas*.

RAMOS MUÑOZ, J., SANTIAGO, A., ROMERO, J. L., ALMAGRO BLAZQUEZ, A., GUTIERREZ LOPEZ, J. M. y MATA, E., en prensa, "Cuartillo. Un asentamiento neolítico al aire libre en el curso bajo del Guadalete", *Páginas*, Jerez.

RAMOS MUÑOZ, J., GILES, F., GUTIERREZ, J. M., SANTIAGO, A., BLANES, C., MATA, E., y MOLINA CARRION, M. I., en prensa, "Aproximación a la transición Neolítico-Calcolítico. El taller de Cantarranas (El Puerto de Santa María)", *Primer Coloquio de Historias Locales*; noviembre de 1989, Cádiz.

RAMOS MUÑOZ, J., SANTIAGO, A., MOLINA CARRION, M. I., MATA, E. y GUTIERREZ, J. M., en prensa, "Fuensanta (Arcos de la Frontera). Un gran taller del Calcolítico y Bronce en la presierra del noreste de Cádiz", *Primer Coloquio de Historias Locales*, noviembre de 1989, Cádiz.

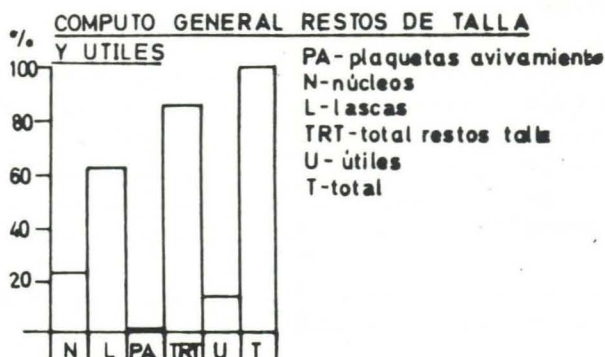
VALLESPI, E. y CABRERO R., 1980-1981, "Calcolítico y Bronce Pleno en el Moral de Montecorto (Ronda) (Colección Pérez Aguilar)", *Mainake*, II-III, pp.48-75, Málaga.

VALLESPI, E., RAMOS MUÑOZ, J., MARTIN CORDOBA, E., ESPEJO, M. y CANTALEJO, P., 1988, "Talleres líticos andaluces del Calcolítico y Bronce" en *Revista de Arqueología*, núm.90, pp.14-24, Madrid.

CUADRO 1.- INVENTARIO INDUSTRIA LITICA TALLADA

1. Restos de talla.....	233
1.1.- Núcleos.....	63
1.1.1.- Inicio de la talla.....	5
1.1.2.- Levallois.....	16
1.1.3.- Discoides.....	4
1.1.4.- Globulosos.....	18
1.1.5.- Prismáticos.....	8
1.1.6.- Para hojas.....	1
1.1.7.- Con un plano de golpeo.....	1
1.1.8.- Sobre lascas.....	2
1.1.9.- Diversos.....	8
1.2.- Plaquetas de Avivamiento.....	1

1.3.- Lascas sin retocar.....	169
1.3.1.- De descortezado.....	14
1.3.2.- De semidescortezado.....	12
1.3.3.- Internas.....	77
1.3.4.- Levallois.....	55
1.3.5.- De cresta.....	2
1.3.6.- Hojas de talla a presión.....	9
2. Útiles.....	39
2.1.- Raspadores.....	8
2.2.- Cepillos.....	10
2.3.- Truncaduras.....	2
2.4.- Muestras.....	6
2.5.- Denticulados.....	6
2.6.- Retoques abruptos.....	2
2.7.- Retoques simples.....	2
2.8.- Retoques planos.....	1
2.9.- Raederas.....	2
TOTAL DE LA INDUSTRIA ANALIZADA.....	272

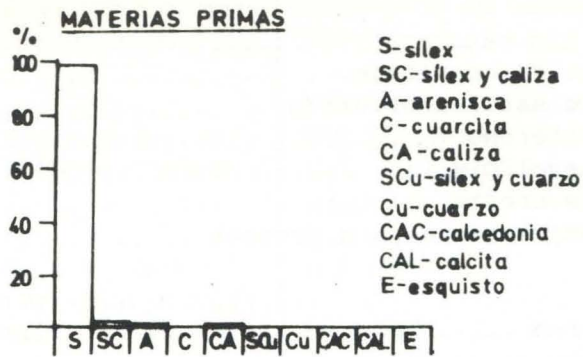

CUADRO 2.- COMPUTO GENERAL DE RESTOS DE TALLA Y UTILES.

RESTOS DE TALLA						
NUCLEOS	PLAQUETAS DE AVIVAMIENTO	LASCAS	TOTAL	UTILES	TOTAL	
63	1	169	233	39	272	
23'16	0'37	62'13	85'66	14'34	100%	

CUADRO 3 A. MATERIALES.

	Nº	%
SILEX	268	98'53
ARENISCA	1	0'37
SILEX CON CALIZA	2	0'73
CALIZA	1	0'37
TOTAL	272	100'00

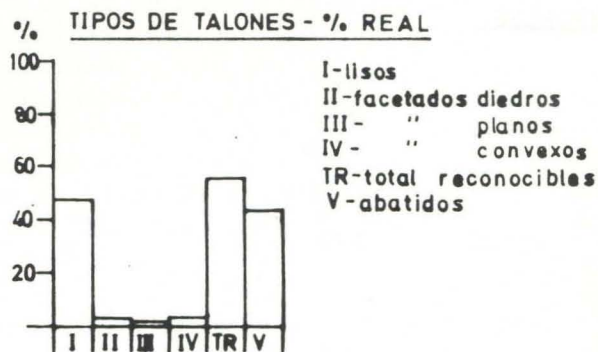

CUADRO 3 B. COLORES - PATINAS.

	Nº	%
SILEX.....	268	100'00
Gris.....	98	36'57
Gris-pátina amarilla.....	15	5'60
Gris-pátina roja.....	16	5'97
Gris-pátina blanca.....	78	29'10
Gris-pátina marron.....	18	6'71
Gris-pátina beige.....	13	4'85
Gris-pátina verde.....	2	0'75
Con caliza.....	2	0'75
Marrón.....	6	2'24
Marrón pátina roja.....	1	0'37
Amarillo.....	1	0'37
Negro.....	1	0'37
Beige.....	7	2'62
Beige pátina amarilla.....	1	0'37
Blanco.....	6	2'24
Rojo.....	3	1'12
TOTAL.....	268	100'00

CUADRO 4.- TIPOS DE TALONES

	Nº	% real	% talones reconocibles
I	96	48	85'71
II	6	3	5'36
III	4	2	3'57
IV	6	3	5'36
TTR	112	56	100'00
V	88	44	-
TOTAL	200	100	---

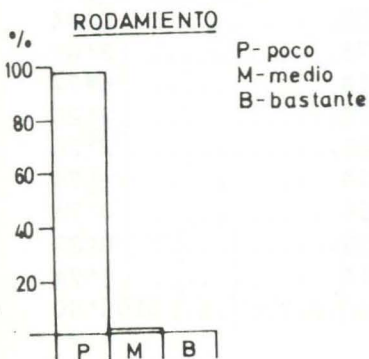

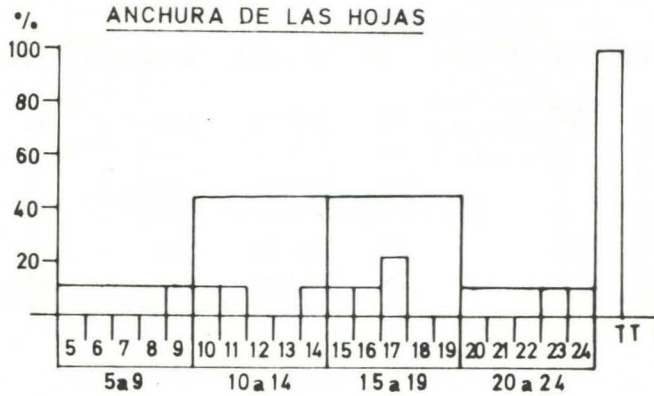
CUADRO 5.- TOTAL TALONES, LASCAS Y UTILES.

	Lascas sin retocar			Utiles			Total		
	Nº	% real	% recon	Nº	% real	% recon	Nº	% real	% recon
I	84	49'70	84	12	38'71	100	96	48	85'71
II	6	3'55	6	--	--	--	6	3	5'36
III	4	2'37	4	--	--	--	4	2	3'57
IV	6	3'55	6	--	--	--	6	3	5'36
TTR	100	59'17	100	12	38'71	100	112	56	100
V	69	40'83	--	19	61'29	--	88	44	--
Total	169	100'00	--	31	100	--	200	100	--

CUADRO 6.- TIPOMETRIA DE LAS LASCAS SIN RETOCAR

	Nº	%
Láminas muy estrechas.....	1	1'27
Láminas estrechas.....	--	--
Láminas.....	2	2'53
Lascas laminares.....	20	25'32
Lascas.....	24	30'38
Lascas anchas.....	25	31'64
Lascas muy anchas.....	7	8'86
Lascas anchísimas.....	--	--
TOTAL	79	100'00
Muy gran tamaño.....	--	--
Gran tamaño.....	8	10'13
Mediano tamaño.....	20	25'32
Pequeño tamaño.....	35	44'30
Muy pequeño tamaño.....	16	20'25
TOTAL	79	100'00

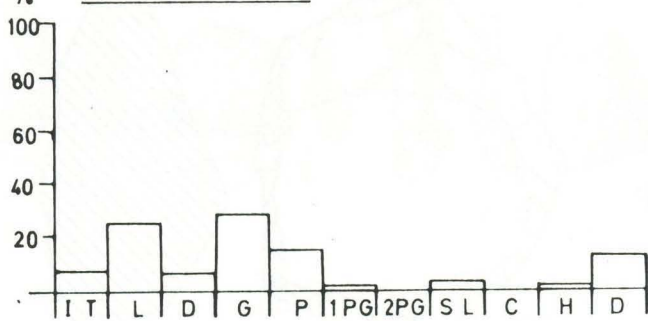

CUADRO 7.- INVENTARIO PORCENTUAL POR GRUPOS Y SOBRE EL TOTAL

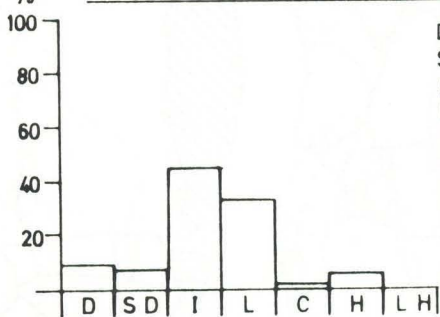
	% POR GRUPOS	% SOBRE TOTAL
1.- Restos de talla.....	100'00.....	85'66
1.1.- Núcleos.....	100'00.....	23'16
1.1.1.- Inicio de la talla.....	7'94.....	1'84
1.1.2.- Levallois.....	25'40.....	5'88
1.1.3.- Discoides.....	6'35.....	1'47
1.1.4.- Globulosos.....	28'57.....	6'62
1.1.5.- Prismáticos.....	12'70.....	2'94
1.1.6.- Para hojas.....	1'59.....	0'37
1.1.7.- Con un plano de golpeo.....	1'59.....	0'37
1.1.8.- Núcleo sobre lasca.....	3'16.....	0'73
1.1.9.-Diversos.....	12'70.....	2'94
1.2.- Plaquetas de avivamiento.....		0'37
1.3.- Lascas sin retocar.....	100'00.....	62'13
1.3.1.- De descortezado.....	8'29.....	5'15
1.3.2.- De semidescortezado.....	7'10.....	4'41
1.3.3.- Internas.....	45'56.....	28'31
1.3.4.- Levallois.....	32'54.....	20'22
1.3.5.- De cresta.....	1'18.....	0'73
1.3.6.- Hojas para talla a presión.....	5'33.....	3'31
2.- Útiles.....	100'00.....	14'34
2.1.- Raspadores.....	20'52.....	2'94
2.2.- Cepillos.....	25'71.....	3'67
2.3.- Truncaduras.....	5'14.....	0'74
2.4.- Muecas.....	15'31.....	2'20
2.5.- Denticulados.....	15'31.....	2'20
2.6.- Retoques abruptos.....	5'14.....	0'74
2.7.- Retoques simples.....	5'14.....	0'74
2.8.- Retoques planos.....	2'59.....	0'37
2.9.- Raederas.....	5'14.....	0'74
TOTAL DE LA INDUSTRIA ANALIZADA.....		100'00

TIPOS DE NUCLEOS

- IT-inicio de la talla
- L-levallois
- D-discoides
- G-globulosos
- P-prismáticos
- 1PG-con un plano de golpeo
- 2PG- " dos planos de golpeo
- SL-sobre lascas
- C-de crestas
- H-para hojas
- D-diversos

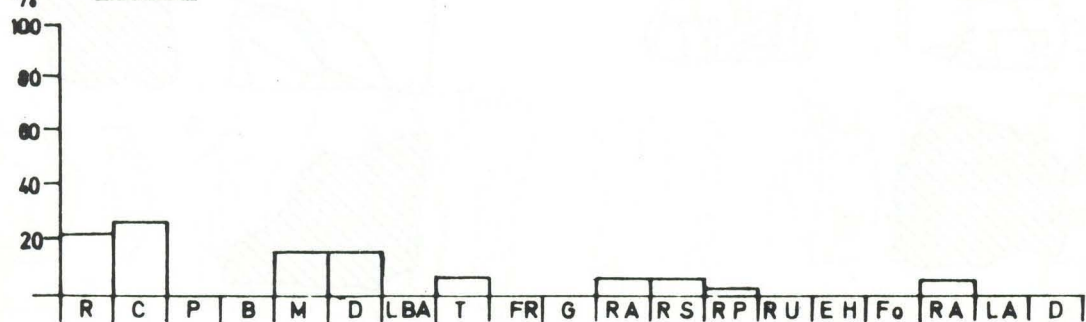
TIPOS DE LASCAS SIN RETOCAR

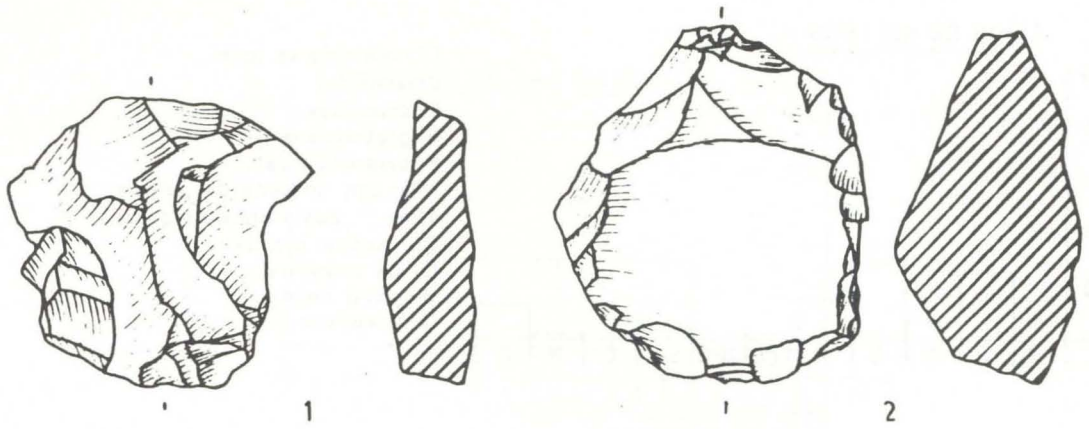

- D-de descortezado
- SD-de semidescortezado
- I-internas
- L-levallois
- C-de crestas
- H-hojas
- LH-lascas desbaste núcleos para hojas

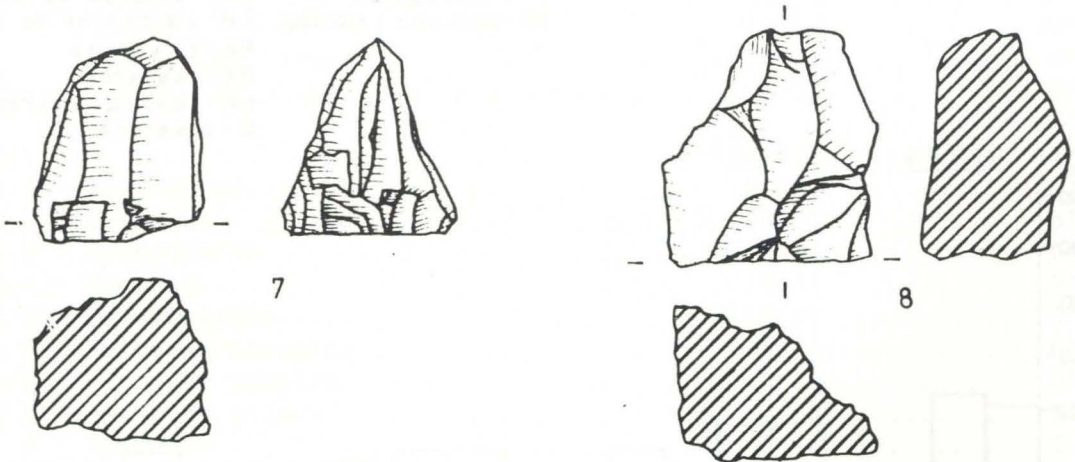
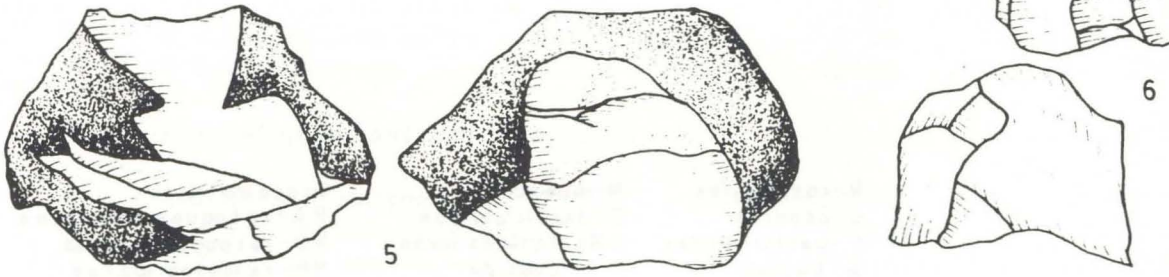
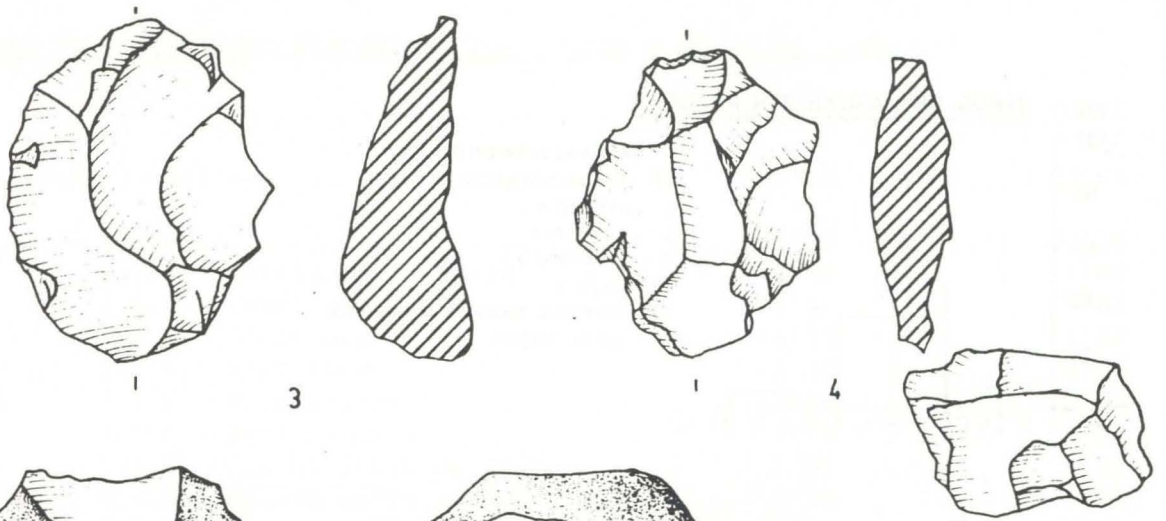
- R-raspadores
- C-cepillos
- P-perforadores
- B-buriles
- M-muecas
- D-denticulados
- LBA-láminas borde abatido
- T-truncaduras
- FR-fracturas retocadas
- G-geométricos
- RA-retoques abruptos
- RS-retoques simples
- RP-retoques planos
- RU-retoques de uso
- EH-elementos de hoz
- Fo-foliáceos
- RA-raederas
- LA-lascas astilladas
- D-diversos

UTILES

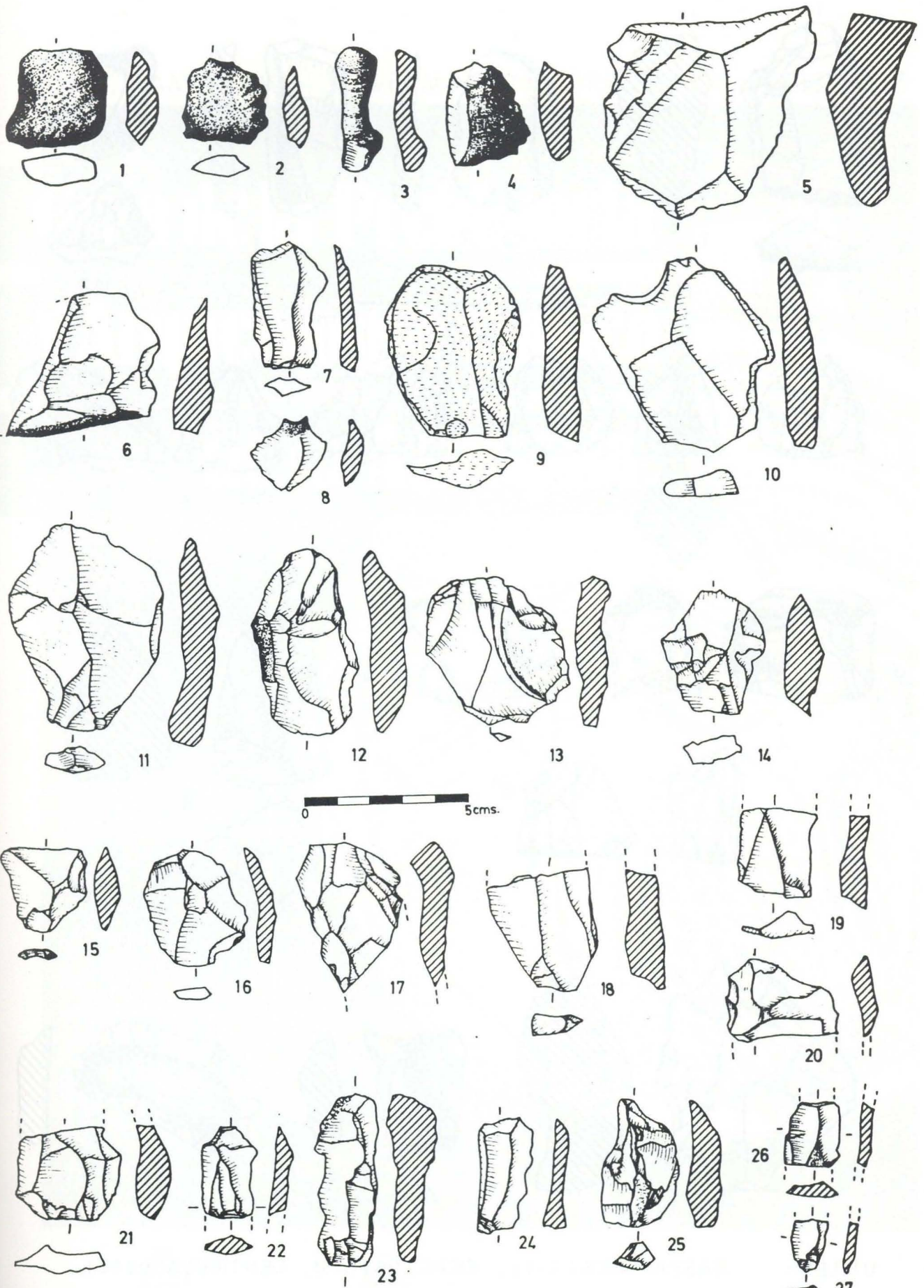

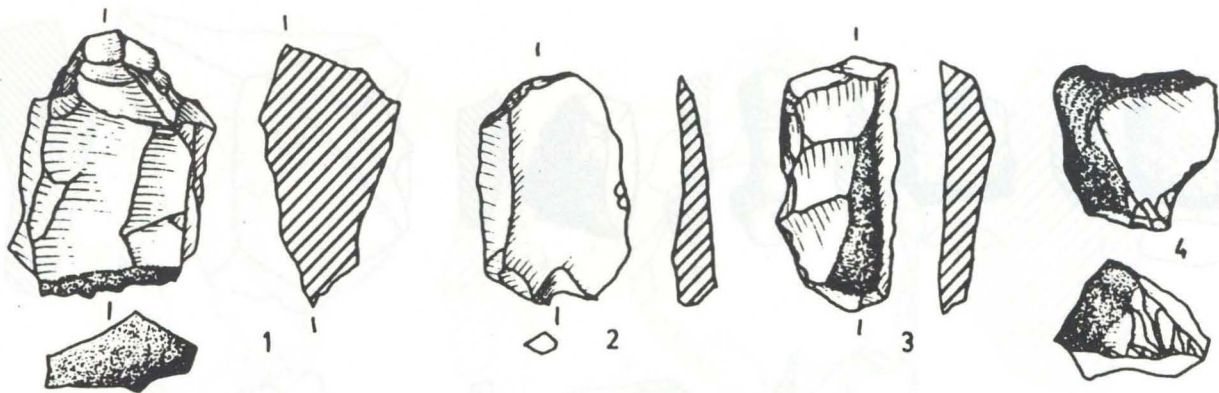
0 5 cms.

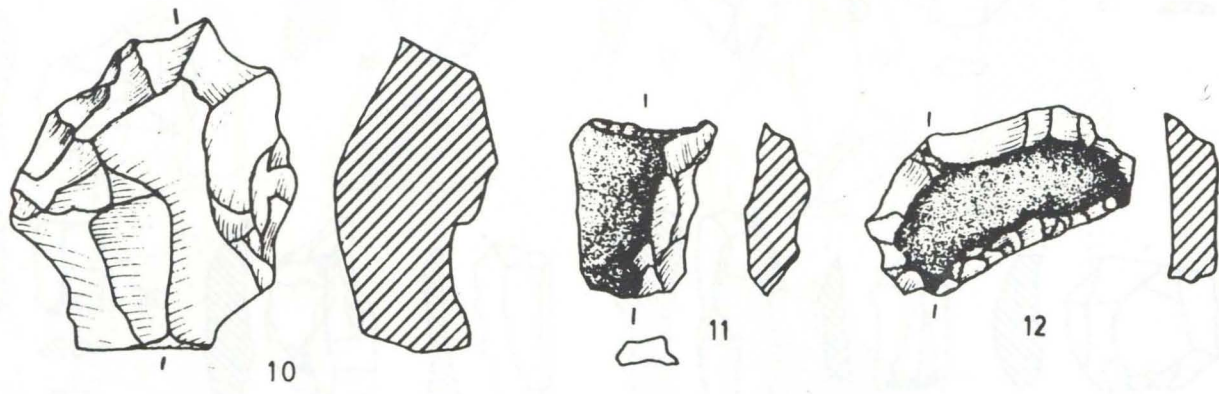
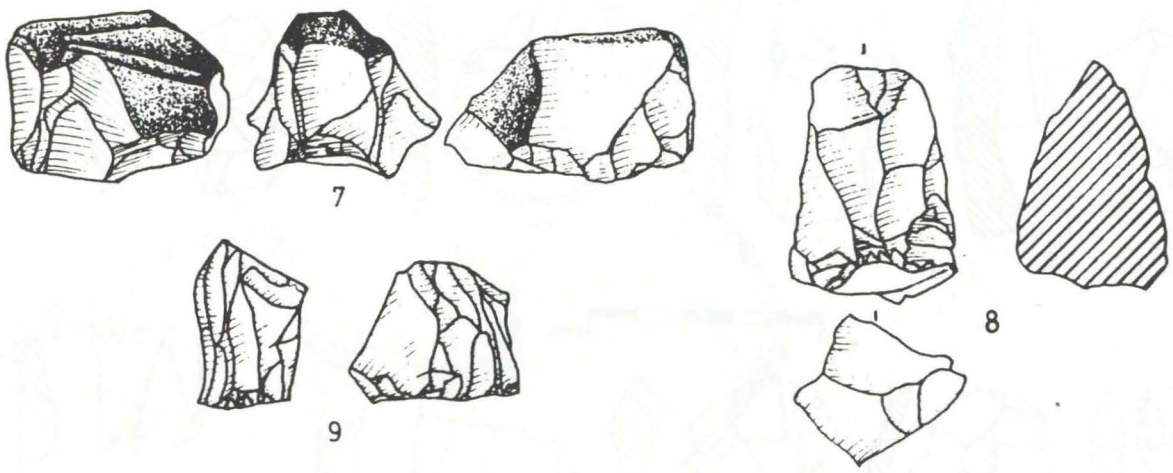
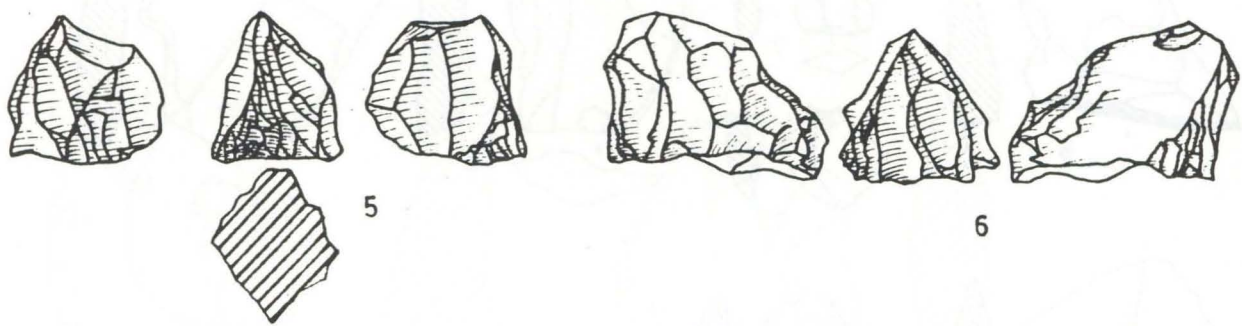
NUCLEOS : LEVALLOIS (1, 2) , DISCOIDES (3, 4) , GLOBULOSOS (5, 6)
 PRISMATICOS (7, 8)

LASCAS: DE DESCORTEZADO (1-2), DE SEMIDESCORTEZADO (3,4), INTERNAS (5,6 y 8), LEVALLOIS (7 y 9-23), DE CRESTAS (25), HOJAS (24 y 25, 27).

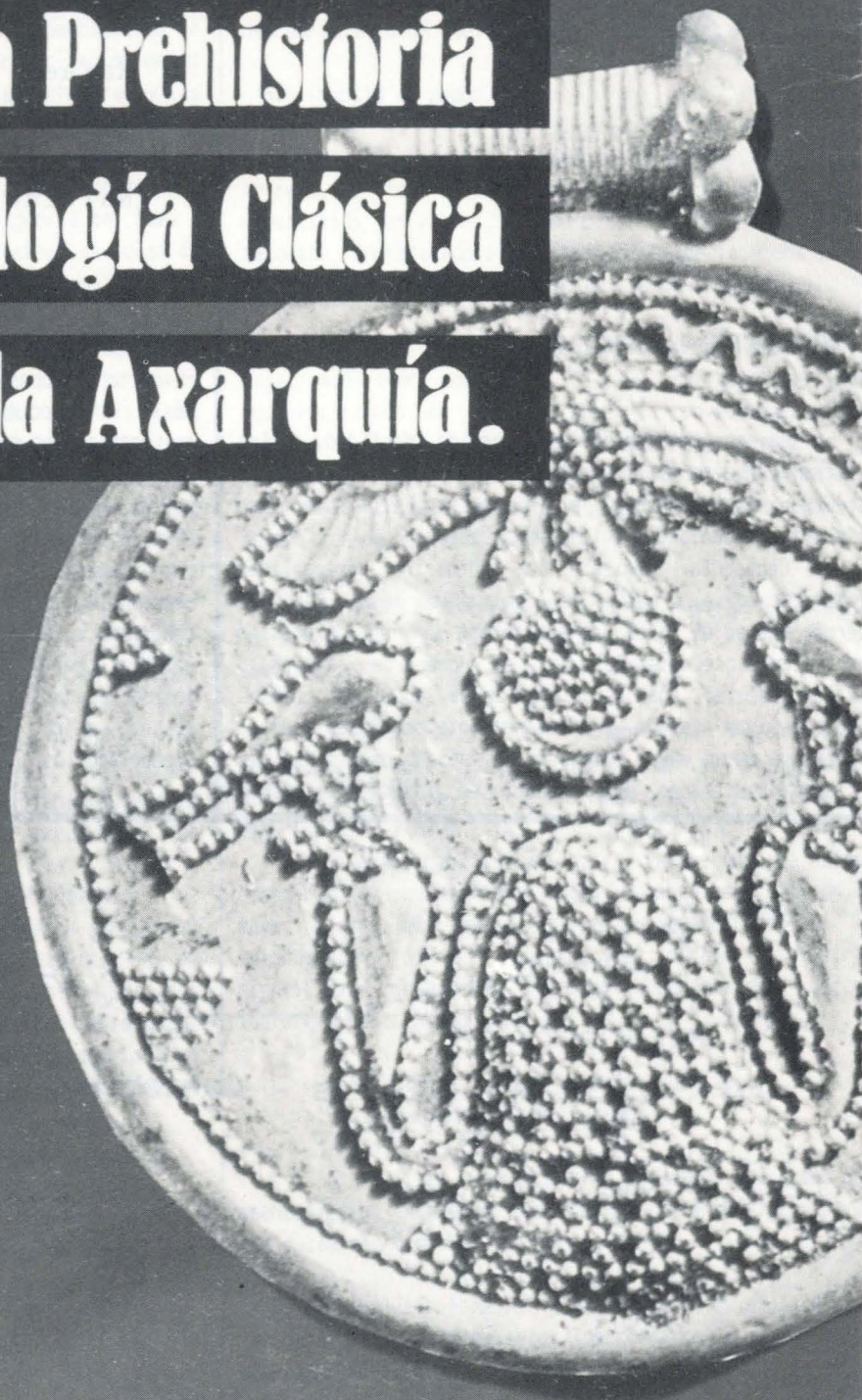
0 5cms.

UTILES : RASPADORES (1-4) , CEPILLOS (5-9) , DENTICULADO (10) ,
TRUNCADURA (11) , RAEDERA (12) .

DR. J. RAMOS MUÑOZ. • E. MARTIN CÓRDOBA. • A. RECIO RUIZ

Guía de la Prehistoria y Arqueología Clásica de la Axarquía.

EXCMA
DIPUTACION
PROVINCIAL
DE MALAGA

PATRONATO
PROVINCIAL DE
TURISMO DE LA
COSTA DEL SOL

EL POBLAMIENTO CASTREÑO EN CANTABRIA. CATALOGACIÓN, CARACTERÍSTICAS Y ANÁLISIS ESPACIAL

Rafael Palacio

Angel Ocejo

Narciso Herreros

I. INTRODUCCIÓN. JUSTIFICACIÓN. OBJETIVOS

La recuperación de los signos de identidad, de las "raíces", ha sido considerada como algo fundamental en los estudios arqueológicos e historiográficos de las diferentes comunidades autónomas actuales.

Cantabria comienza a adquirir personalidad histórica propia a partir de los pueblos de su Edad del Hierro, que en el final de esta etapa son reconocidos por los autores greco-latinos con el nombre de *cántabros*. Paradójicamente, los estudios sobre aquellos tiempos cruciales han quedado tradicionalmente empañados por la existencia de un mayor número de investigaciones dirigidas hacia otras etapas del pasado, de indudable interés

también. Queda así Cantabria claramente descompensada respecto a todas las comunidades limítrofes en lo que atañe al conocimiento de dicha Edad del Hierro y sus manifestaciones castreñas.

Tal es así, que apenas es posible plantearse aún hoy en un museo una reconstrucción medianamente fidedigna de la organización económica y social de estas comunidades, de la forma de sus viviendas, de sus necrópolis, del tipo de indumentaria, armamento, formas cerámicas y demás aspectos característicos de su cultura material. Hasta ahora, para suplir esta carencia, se ha debido acudir a los paralelos con pueblos de rasgos afines, mejor investigados fuera de nuestra región, traspolándolos a ésta, dada la falta de datos propios.

La investigación acerca de los *cántabros* y su

CANTABRIA EN LOS PRIMEROS SIGLOS DE NUESTRA ERA

génesis, más centrada en las fuentes literarias de la Antigüedad, no ha prestado igual atención a unos trabajos de campo sistemáticos que aporten todos los datos precisos para la recuperación y reconstrucción histórica arriba mencionada.

J. Zurita, E. Flórez, A. de los Ríos y Ríos, J. Calderón Escalda, J. Carballo, A. Schulten, A. García y Bellido, representan una etapa "clásica" en el tema. Monte Bernorio, Cildá y Celada de Marlantes son los yacimientos que han proporcionado los datos arqueológicos. Las estelas gigantes discoideas son una manifestación, posiblemente ya tardía, de la cultura material y las creencias de estos pueblos. M. A. García Guinea, J. González Echeagaray y las últimas aportaciones (algunas aún inéditas) de J. M. Iglesias Gil, R. Bohigas Roldán, M. A. Marcos García, E. Muñoz y el meritorio trabajo de otros investigadores han contribuido a mantener el interés y la vigencia del tema a través del tiempo. Pero el vacío aún existe. Las señas de identidad del pueblo cántabro están todavía por investigar.

Se hace preciso efectuar un trabajo básico (e inédito en Cantabria) de prospección, tendente a la localización, la documentación y el estudio científico del hábitat castreño en la totalidad de nuestras comarcas, pues tanto en la vertiente marítima como en la interior (donde ya hay algunas evidencias constatadas), muchos de sus valles permanecen todavía inexplorados. El tratamiento adecuado de todo este amplio conjunto de datos constituirá un gran avance en el conocimiento de los asentamientos en relación con el espacio geográfico, económico e histórico.

En resumen, se trataría de obtener todas las informaciones posibles sin llegar a la remoción o excavación.

Esta labor supondría, además, una base sólida y un incentivo serio para investigaciones posteriores, constituyendo el primer *corpus documental* importante a la hora de seleccionar las mismas y, por otro lado, de proteger nuestro patrimonio histórico.

Los castros, tipo de hábitat fortificado con el que se manifiesta la ocupación y control de un territorio desde el punto de vista militar y de explotación de recursos, constituyen uno de los legados histórico-culturales fundamentales de nuestra región, que toma su nombre ancestral de las postrimerías de la Edad del Hierro, volvemos a insistir, paradójicamente apenas conocida.

II. DESARROLLO DEL PROYECTO Y MÉTODO DE TRABAJO

El desarrollo del proyecto comprende:

A.- Trabajo de gabinete

- *Consulta de material cartográfico* a las diversas escalas que se crean convenientes en cada caso (mapas 1:200.000, 1:50.000, 1:25.000, 1:5000...), para tener en cuenta datos como la configuración del relieve, las comunicaciones, la toponimia, etc.

- *Fotogrametría*, observación de fotos aéreas (consultables en diferentes facultades universitarias de

Cantabria), a diferentes escalas, que permiten completar la visión de los mapas.

- *Consulta del material bibliográfico*, no demasiado numeroso, que pueda tener relación con el tema, para la revisión sobre el terreno de los datos que proporciona.

Todo ello sirve para proyectar una parte del trabajo de campo, de exploración, tendente al descubrimiento de nuevos asentamientos castreños.

B.- Trabajo de campo

- *Prospección visual sistemática*, sobre el terreno, de toda el área de estudio, acomodándose a su repartición en valles o comarcas, complementada con la recogida de testimonio de habitantes de la zona (sobre toponimia, folklore, aparición de restos antiguos...).

- *Realización de una ficha de cada castro localizado* (ver modelo de ficha), que englobe todos aquellos datos de interés para la investigación del yacimiento y su entorno sin llegar a la remoción de tierras (situación, tipología del emplazamiento, mediciones, croquis topográfico, dibujo de estructuras y materiales de superficie, etc.).

- *Realización de fotografías* para la posterior confección del *corpus fotográfico de los castros de Cantabria*.

Este trabajo de campo se desarrollará paralelamente en el gabinete y por todo el territorio de Cantabria, acomodándose a la repartición en valles y comarcas.

En ocasiones puntuales, y siempre que se estime necesario para cumplimentar algún aspecto concreto con el mayor rigor, el equipo se verá incrementado con la colaboración de especialistas en otras disciplinas científicas: geógrafos, geólogos, topógrafos, físicos (detección electromagnética,...).

C.- Elaboración final del trabajo: Análisis, consideraciones y conclusiones

- *Análisis monográfico* de cada uno de los asentamientos castreños (desarrollo literario y gráfico de los datos recogidos en la ficha).

- *Análisis espacial y consideraciones globales del conjunto de los asentamientos* (ver desarrollo amplio en el apartado III).

Por tanto, el objetivo de este proyecto no se limita a ser un mero inventario, a describir castros o revisar alguno ya citado, sino que además abarca una gran labor de prospección, catalogación, análisis monográfico y análisis espacial. En resumen, un estudio amplio de los yacimientos castreños de toda Cantabria, con vistas a su reconstrucción histórica.

III. ANÁLISIS ESPACIAL

El trabajo no se limitará al análisis monográfico de los castros cántabros, sino que se pretende sacar a la luz la arqueología "exterior" al yacimiento.

Para obtener la mayor información posible tendente a conseguir una reconstrucción histórica más rigurosa se utilizarán varias técnicas ya empleadas por investigadores extranjeros (Clarke, Hodder, Roper, Thiessen, Binford, Hassán, etc.) y muy escasamente desarrolladas por españoles (Burillo Mozota, Ruiz Zapatero, Criado Boado, Aguayo de Hornos, etc.), que pretenden relacionar la interacción de unos yacimientos con otros y con el entorno espacial mediante:

- *Análisis de captación del yacimiento (Site-catchment analysis)*; recursos captados por el yacimiento.

- *Polígonos de Thiessen*: áreas de influencia entre los asentamientos.

- *Modelos jerárquicos de lugar central*: relación de jerarquías entre los asentamientos.

- *Territorio de explotación de un yacimiento*: área accesible a la explotación habitual de sus ocupantes, obtenido mediante distancias isocrónicas.

Este análisis espacial se desarrollará en tres niveles:

A.- Relación de los asentamientos con el medio físico

Presentar el marco geográfico sobre el que se desenvuelve una investigación de campo, es algo fundamental en arqueología; no porque sirva para introducir al espacio, sino porque va a ser utilizado como sostén de unas deducciones de *análisis espacial* con respecto a los asentamientos, deteniéndose tanto en los elementos de tipo físico como poblacional.

1. *Los asentamientos y la morfología del relieve*

Trataremos de definir la relación existente entre los asentamientos castreños y el relieve; para ello procederemos a la elaboración de mapas de altitudes y pendientes y a su posterior distribución en porcentajes.

Con todos estos datos se obtendrán dos mapas, que relacionarán los castros con las altitudes y con las pendientes del terreno, sacándose con ello las conclusiones pertinentes: mayor concentración de castros en una altitud determinada, influencia de las pendientes en el establecimiento de los asentamientos, etc. El relieve condicionaría asimismo la tipología del emplazamiento y sus sistemas defensivos.

2. *Relación con los cursos de agua*

Tras realizar un mapa que ponga en relación los castros con los cursos de agua o manantiales, se observará

si la situación (inmediata o lejana) de estos últimos, respecto al emplazamiento de aquellos, es determinante o por lo menos representativa.

3. *Visibilidad entre castros*

En un mapa que reflejara la intervisibilidad entre castros, se deduciría la existencia de un control estratégico y de un dominio visual del espacio. Asimismo es interesante la confección de un mapa del área controlada visualmente por cada uno de los castros, observándose zonas que estarían fuera de la percepción visual desde cualquier castro y que denotarían por consiguiente una falta de interés económico o estratégico. Igualmente el control visual de ciertas vías naturales denotaría la posible existencia de rutas de la época.

B.- Relación de los asentamientos con el hábitat actual

En esta parte del proyecto se tomarán como más interesantes los datos referidos al siglo pasado, ya que en él, el peso de los sectores secundario y terciario en la economía general eran muy reducidos, con lo cual la estructura del hábitat y el reparto de población serían más semejantes a los de la época de los antiguos cántabros que en la actualidad.

Con la realización de un mapa que relacionara los primitivos núcleos de población cántabros y los actuales, se observaría el reparto de los hábitats en las diversas épocas y la concentración en determinadas zonas. Así por ejemplo, el hábitat actual se concentraría en los valles y faldas de las montañas por la actividad agrícola y ganadera, mientras que el castreño, al menos por lo comprobado en otras regiones, se situaría en zonas más elevadas para el control de ese espacio agropecuario.

Para estudiar adecuadamente las características del poblamiento castreño, es también necesario analizar la densidad de población por zonas, obteniéndose el grado de dispersión o concentración de los asentamientos. Para ello seguiremos el método propuesto por Puyol y Estébanez:

$$\text{Distancia media entre los núcleos de poblamiento} = \frac{\text{Superficie ocupada por la comarca (en cm}^2\text{)}}{\text{Núm. de núcleos}}$$

C.- Funcionalidad de los asentamientos

La elección del lugar de emplazamiento de un poblado viene condicionada por su funcionalidad, que puede ser de dos tipos:

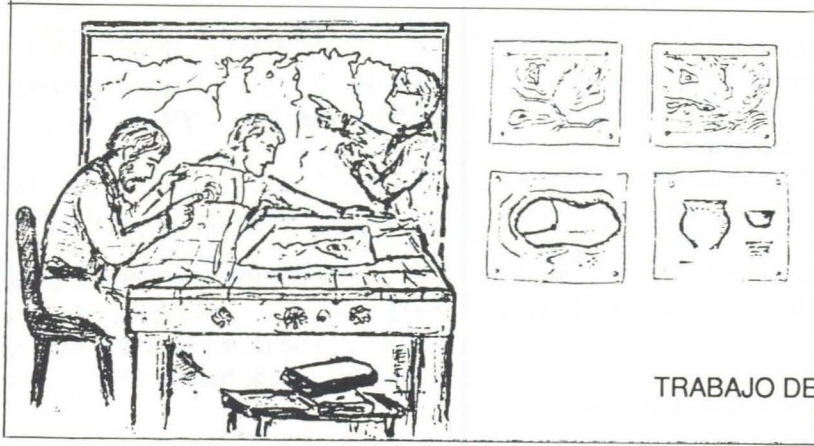
1. *Funcionalidad de naturaleza militar*

- Castros emplazados en un alto, provistos de defensas.

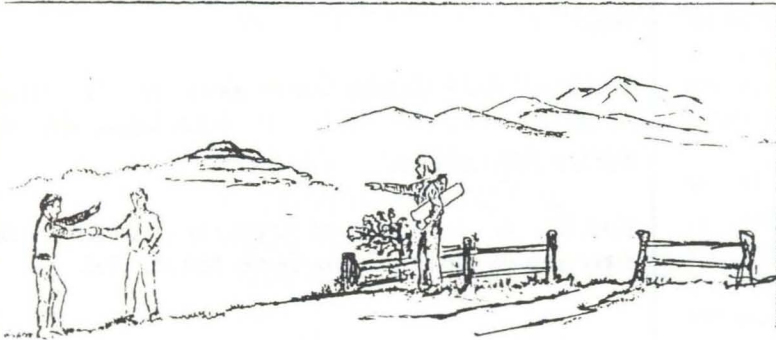
- Control estratégico del espacio:

- Control visual del territorio circundante (ver en el análisis espacial, apartado A-3).

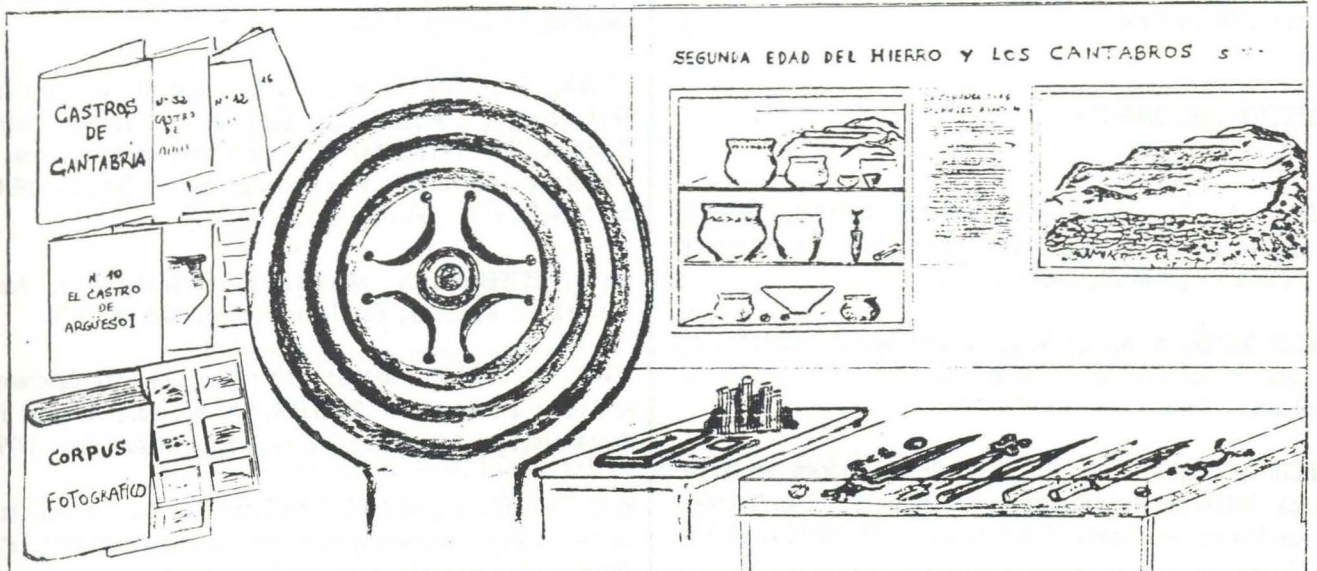
- Control de vías naturales de comunicación y detección de posibles rutas antiguas dominadas por los

TRABAJO DE GABINETE

TRABAJOS DE CAMPO

ELABORACION FINAL DEL TRABAJO

PUBLICACIONES Y EXPOSICIONES-MUSEOS

castros.

2. *Funcionalidad de tipo económico* (finalidad de explotación de los recursos agropecuarios).

- Se realizarán mapas que pongan en relación los castros con las tierras de cultivo y las tierras de monte, sacándose con ello las conclusiones pertinentes. Para estos se utilizarán los mapas de "Cultivos y aprovechamientos" y de "Clases agrológicas", ya que los castros se desarrollan durante el periodo subatlántico, con un clima semejante al actual.

- Elaboración de un mapa que ponga en relación los castros con las minas y canteras, observándose si los asentamientos guardan o no relación con ellas y si hay castros que defienden las explotaciones. Los datos de los yacimientos mineros se tomarán del "Mapa metalogénico de España" y del "Mapa de rocas industriales", los dos realizados por el Instituto Geológico y Minero a escala 1:200.000.

Finalmente con todos los datos disponibles se llegará a conclusiones generales, observándose el porcentaje de asentamientos castreños que tienen una funcionalidad u otra, o si por el contrario reúnen una doble finalidad estratégica-económica, sin que haya una primacía de un factor sobre el otro.

La realización íntegra de este proyecto, supondría un nuevo periodo en las investigaciones sobre los cántabros. Las nuevas promociones de historiadores y de arqueólogos verían una puerta abierta para realizar futuros trabajos sobre esta etapa crucial.

Los castros atesoran la cultura prerromana de la región y pueden aportar algunas informaciones reveladoras sobre el impacto romano en la zona. Todo ello redundará, en definitiva, en un mayor conocimiento por parte de todos los cántabros de sus raíces históricas y culturales a través de posibles exposiciones en museos y otros centros de difusión cultural.

SELECCIÓN BIBLIOGRÁFICA

FLOREZ, E., *La Cantabria. Disertación sobre el sitio y extensión que en tiempo de los Romanos tuvo la región de los Cántabros*, Madrid, 1768.

GARCIA GUINEA, M. A., *ET ALII, El asentamiento cántabro de Celada Marlanges*, Institución Cultural de Cantabria, Santander, 1970.

GARCIA GUINEA, M. A., *ET ALII*, "Excavaciones en Monte Cildá (Olleros de Pisuerga, Palencia)", *Excavaciones arqueológicas en España (E.A.E.)*, 61 y 68, Madrid, 1966 y 1973.

GONZALEZ ECHEGARAY, J., *Los Cántabros*, ed. Guadarrama, Madrid, 1966.

IGLESIAS GIL, J. M., *Onomástica prerromana en la epigrafía cántabra*, Santander, 1974.

IGLESIAS GIL, J. M., *Epigrafía Cántabra*, Institución Cultural de Cantabria, Santander, 1976.

SAN VALERO APARISI, J., "Excavaciones arqueológicas en Monte Bernorio (Palencia). Primera Campaña 1943", *Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Informes y Memorias*, núm.5, Madrid, 1944.

SAN VALERO APARISI, J., "Monte Bernorio, Aguilar de Campoo (Palencia). Campaña de estudio en 1959", *E.A.E.*, Madrid, 1966.

SCHULTEN, A., "Castros prerromanos de la región cántabra", *Archivo Español de Arqueología*, XV, 46, Madrid, 1942, pp.1-16.

SCHULTEN, A., *Los cántabros y astures y su guerra con Roma*, segunda edición, Espasa-Calpe, Madrid, 1962.

BURILLO MOZOTA, F., *El valle medio del Ebro en época ibérica*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1980.

CLARKE, D. L., *Spatial Archaeology*, Londres, 1977.

CRIADO BOADO, F., *ET ALII, La construcción del paisaje: megalitismo y ecología, Sierra de Barbanza*, Xunta de Galicia, La Coruña, 1985.

HODDER, I., "New generations of Spatial analysis in Archaeology", *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*, tomo I (Aspectos generales y metodológicos), Teruel, 1984, pp.7-24.

PUYOL Y ESTEBANEZ, J., *Análisis e interpretación del Mapa Topográfico Nacional*, Ed. Tebar Flores, Madrid, 1978.

ROPER, D. C., "The method and theory of Site-Catchment Analysis: a review", en SCHIFFER, M. B., ed., *Advances in Archaeological Method and Theory*, vol.2, Nueva York, 1979.

RUIZ ZAPATERO, G., FERNANDEZ MARTINEZ, V. M., "El análisis de territorios arqueológicos: una introducción crítica", *Arqueología Espacial...*, pp.55-71.

MODELO BASICO DE FICHA DE CAMPO

- Parámetros que en principio han de tenerse en cuenta para describir o hacer el croquis de los emplazamientos.

Esta ficha queda abierta a la inclusión de otros parámetros que la investigación de campo haga notar como necesarios.

En la elaboración del trabajo no es preciso seguir el mismo orden que hemos establecido en esta ficha de campo.

- NOMBRE DEL EMPLAZAMIENTO

A - LOCALIZACION

- SITUACION GEOGRAFICA
- TERMINO MUNICIPAL
- LOCALIDAD
- LUGAR Y TIPO DE PROPIEDAD DEL EMPLAZAMIENTO
- LATITUD
- LONGITUD
- ALTITUD

B - DESCRIPCION GENERAL

- TIPOLOGIA DEL EMPLAZAMIENTO:

- . En cumbre
- . En espigón
- . En ladera
- . En collado
- . Etc.

- EL MEDIO FISICO CIRCUNDANTE:

- . Geología del enclave
- . Vegetación

- ALTURA RELATIVA

- ACCESOS ANTIGUOS O ACTUALES AL EMPLAZAMIENTO

- AGUADA: CURSOS DE AGUA O MANANTIAL MAS PROXIMOS

- POSIBLES RECURSOS: TIERRAS MINAS, CANTERAS U OTROS

C - DELIMITACION DEL EMPLAZAMIENTO

- SITUACION DE LAS DEFENSAS NATURALES Y ARTIFICIALES:
DESCRIPCION DEL ESPACIO DELIMITADO.
- DIMENSIONES
- SUPERFICIE

D - DESCRIPCION DEL SISTEMA DEFENSIVO

- TIPOS DE ESTRUCTURAS DE FORTIFICACION:
 - . Aterrazamientos
 - . Taludes
 - . Murallas
 - . Fosos
 - . Torres
 - . Fortificaciones en los accesos
- LOCALIZACION, DIMENSIONES Y ORIENTACION DE LAS FORTIFICACIONES.
- MATERIA PRIMA EN LAS ESTRUCTURAS DE FORTIFICACION
- TAMAÑO MINIMO DEL ELEMENTO CONSTRUCTIVO
- TAMAÑO MAXIMO DEL ELEMENTO CONSTRUCTIVO
- FORMA DEL ELEMENTO CONSTRUCTIVO
- TECNICA DEL APAREJO Y DISPOSICION DEL MISMO
- PRESENCIA DE VANOS O CORTÉS EN LAS FORTIFICACIONES

E - DESCRIPCION DEL INTERIOR DEL EMPLAZAMIENTO

- DISPOSICION DE ELEMENTOS EN EL INTERIOR
- LOCALIZACION, DIMENSIONES Y ORIENTACION DE ESTRUCTURAS ANTIGUAS
- MATERIA PRIMA, TAMAÑOS, FORMA Y DISPOSICION DE LOS ELEMENTOS CONSTRUCTIVOS
- EVIDENCIAS DE CERAMICA U OTROS MATERIALES EN SUPERFICIE
 - . Situación de materiales superficiales.

F - OTROS ELEMENTOS DE INTERES A RESEÑAR

- ESTRUCTURAS FUNERARIAS

- . Tipo de estructuras, localización, conservación y número
- . Formas y dimensiones
- . Tamaños máximo y mínimo del elemento constructivo

- BASUREROS

- . Localización
- . Dimensiones del área
- . Tipo de materiales que se evidencian

G - TESTIMONIOS COMPLEMENTARIOS

- LEYENDAS Y TRADICIONES LOCALES

- TOPONIMIA CON SIGNIFICACION PARA LA ARQUEOLOGIA

- ESTADO DE CONSERVACION DEL YACIMIENTO

- POSIBILIDADES DE INVESTIGACION

- BIBLIOGRAFIA (en caso de haberla).

Esta ficha de campo se complementa con el croquis topográfico del asentamiento y dibujos de detalles del mismo o de algunos materiales significativos que puedan verse en superficie.

Igualmente, se completa con fotografías del asentamiento (perspectivas y detalles de las estructuras defensivas o de otro tipo).

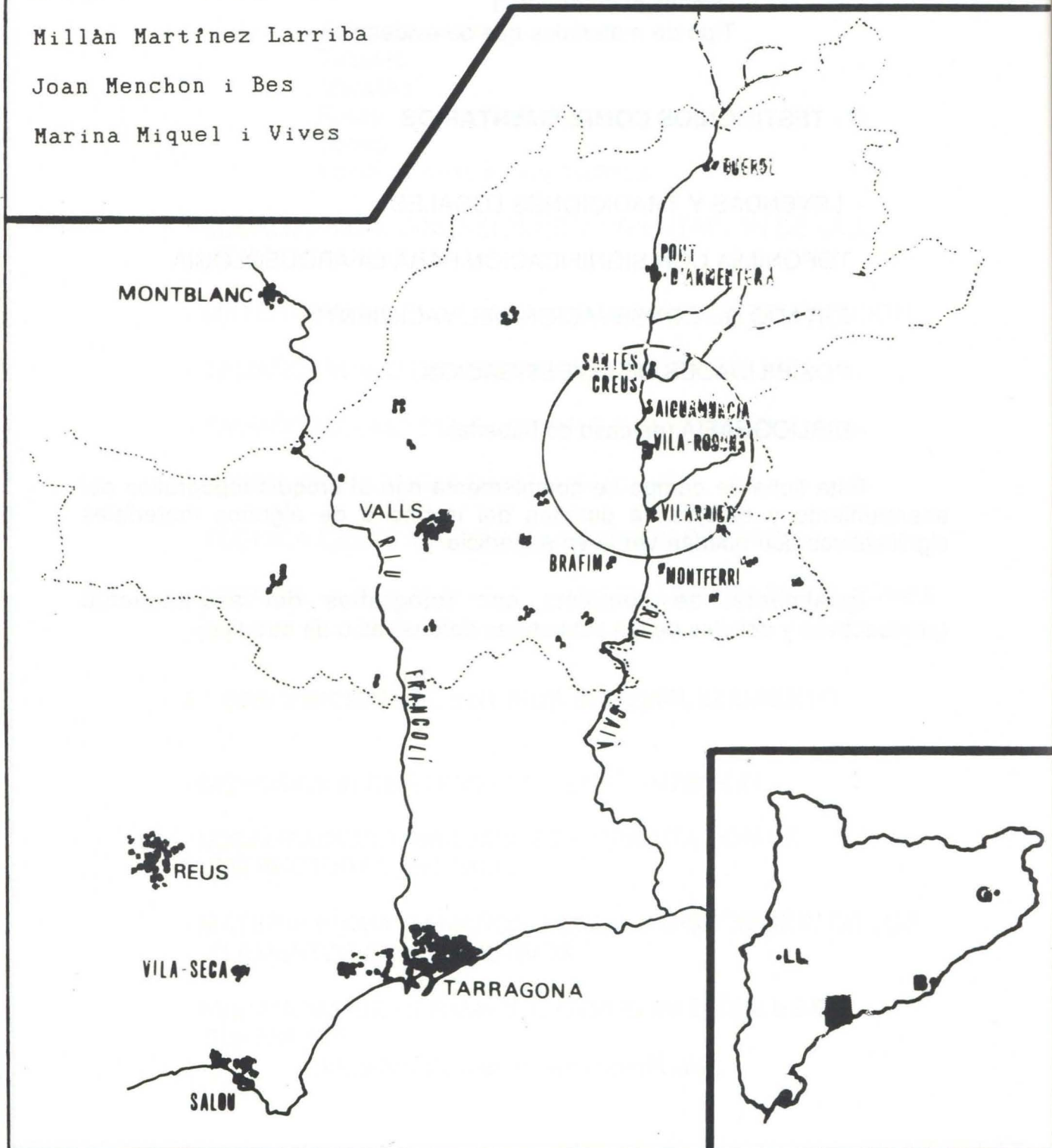
EVOLUCIÓ DEL POBLAMENT EN ÈPOCA ANTIGA A LA CONCA DEL GAIÀ MIG (L'ALT CAMP, TARRAGONA)

Manel Güell i Agramunt

Millán Martínez Larriba

Joan Menchon i Bes

Marina Miquel i Vives

A partir de l'existència en el Museu de Vila-Rodona d'una important base de dades -jaciments detectats a la zona, material de superfície recollit, estructures vistes i altres elements de judici- s'ha iniciat un projecte d'estudi sistemàtic del poblament en època antiga a la conca del Gaià Mig, amb el suport científic de l'esmentada institució així com el recolçament del Departament d'Història de la Facultat de Filosofia i Lletres dels Centres Universitaris del Camp de Tarragona (U.B.).

L'objectiu general d'aquest projecte és l'estudi de l'evolució del poblament i la seva estructuració en època antiga a l'àrea del Gaià Mig (comarca de l'Alt Camp) a partir de les noves tècniques d'anàlisi espacial. Tradicionalment l'estudi del poblament s'ha centrat en l'anàlisi puntual d'assentaments sense integrar-los en el marc territorial més ampli i del qual en formen part.

L'home adapta a les seves necessitats el seu entorn i és en aquest on es realitzen totes les activitats de la vida quotidiana. L'estudi d'una comunitat tant sincrònica com diacrònicament passa, doncs, per l'anàlisi d'aquest territori.

En funció del plantejament fet ens proposem iniciar l'estudi espacial del Gaià Mig en època antiga. L'elecció d'aquest marc no és pas arbitrària sinó que respon a unes característiques geogràfiques d'homogeneïtat i amb identitat pròpia que fan necessari i factible el seu estudi des d'una perspectiva global.

FINALITATS

Les finalitats del projecte es centren en els següents punts bàsics d'actuació:

a) Inventari dels jaciments existents en la zona, a partir de les dades ja existents i una prospecció sistemàtica de la zona d'estudi.

b) Intentar establir la tipologia dels diferents hàbitats d'aquesta època i la interrelació existent entre ells. Sembla que, a la vista de les dades que disposem, que aquesta ha de ser la tasca bàsica de l'estudi. El volum de la informació material ens permet establir tres tipus d'hàbitat que es correspondrien cronològicament a les èpoques ibero-republicana, alt i baix imperial.

c) Més enllà de la caracterització tipològica dels assentaments el que es pretén és reconstruir el marc territorial operatiu de cadascuna de les èpoques, és a dir, l'estructuració del territori, el seu grau d'ocupació i d'explotació, la seva integració i relació amb altres estructures territorials. En definitiva, dur a terme una anàlisi espacial a nivell "macro" i "micro".

d) Un cop caracteritzada l'ocupació de l'àrea en cadascun dels períodes esmentats, caldrà establir l'evolució del territori com un tot orgànic. Com, i per què i de quina manera evoluciona. Aquest objectiu és, al nostre entendre

fonamental, només a través seu podem arribar a comprendre el procés de socialització de l'espai: iberització, romanització i evolució d'aquestes estructures en el món baix imperial i alt medieval.

CONTEXT ESPAIAL

El projecte es desenvolupa a la conca mitja del riu Gaià, a la comarca de l'Alt Camp, província de Tarragona. La Vall del Gaià Mig es troba geològicament a la depressió de Valls-Reus. Aquesta és una vasta àrea en forma triangular enfonsada sota els efectes d'una tectònica intensiva que va tenir lloc durant el Neògen, sobretot al començament. La distensió es va originar al damunt dels relleus aixecats per la depressió paleògena anterior i va crear d'una part macroestructura de fosses tectòniques -depressió- i d'altra pilars tectònics o zones enfonsades -relleus muntanyosos que envolten la depressió-.

El Gaià Mig ocupa l'angle N.E. de la dita depressió i es delimita pel N. pel bloc del Gaià i a l'E. i S. pel Massís de Bonastre i s'obre cap a Valls pel W., a una superfície plana que a manera de grad s'eleva sobre la Vall i que per la seva morfologia s'anomena "Les Planes" (Planes de la Serra, de Vila-Rodona, d'Aiguamúrcia).

El relleu de la Vall del Gaià es pot considerar estructurat en tres parts: contraforts de les serres del Montmell i de l'Albà a l'E., la vall del Gaià al centre i Les Planes al W. La Serra de Montmell senyala la transició entre el Bloc del Gaià i el Massís de Bonastre és formada per unes masses calcàries i cretàcies en forma de mola que s'orienten en sentit N.E.-S.W., amb alçada màxima al Puig de la Talaia (861 m.s.n.m.) amb nombroses serralades més petites que en sentit radial arriben fins el Gaià i donen origen a valls on discorren les aigües de pluja -torrent de les Pinatelles, del Pont, de Rubió,...

El riu Gaià, que fins a Querol passa per una zona escarpada (el Congost del Gaià) a partir del Pont d'Armentera excava un llit profund i discorre lentament pel meandre que hi ha entre Aiguamúrcia i Vila-Rodona, per endinsar-se al Massís de Bonastre, després de passar per Montferri.

La vall del riu en aquesta zona, és orientada de N. a S. i té una llargada de 11'5 km. amb un desnivell de 140 m. Es presenta tancada al W. per un relleu que fa de línia divisòria d'aigües entre el Gaià i el Francolí, però és oberta a l'E. a les valls de la muntanya de l'Albà. D'origen al·luvial s'estreny fins Santes Creus, eixamplant-se a partir d'Aiguamúrcia fins assolir la màxima amplada, aproximadament 1 km., en el terme de Vila-Rodona. Des de Montferri torna a tancar-se de nou en un pas estret fins l'embassament del Catllar.

Les Planes formen una vasta zona de terreny elevada sobre la vall del riu a manera de petit altiplà que es perllonga fins la Serra de Miramar, amb lleugera inclinació de N. a S. que permet donar sortida a les aigües de pluja dels torrents (El Clot de les Comes i el de La Fonollosa). Superficialment presenta, gairebé en

tota la seva extensió, una capa de pedra calissa de poc gruix anomenada vulgarment "tapassot" que dificulta el conreu.

BREU ESTAT DE LA QÜESTIÓ DEL POBLAMENT ANTIC AL CAMP DE TARRAGONA

Pel que respecta al poblament ibèric, les fonts històriques són ben escadusseres. Com a font més antiga podem citar al logògraf grec Hecateu de Milet que fa referència als pobladors del litoral català, tot parlant dels ileraugats, que els investigadors han assimilat als ilergets.

Més endavant Plini a la seva *Naturalis Historia* ens parla de la regió de *Cessetania*, que seria a la costa del Camp de Tarragona i es trobaria entre la zona de domini ilerget i la zona de domini ilercavó, les quals serien una a l'interior i l'altra més al sud.

Claudi Ptolomeu ja en el s. II d.C. discrepa amb Plini respecte als límits fronterers entre els cessetans i els ilergets, respecte a la frontera nord-est que la situa al Garraf.

El poeta tardo romà Avie a la seva *Ora Maritima* conserva l'antiga divisió del territori entre ilercavons al sud, cessetans al Camp de Tarragona i els ilergets més a l'interior.

Polibi en la seva *Historia Universal*, fa referència a la ciutat de *Cissa*, diferenciant-la de *Tarrakon* capital dels cessetans. Alguns investigadors la van identificar amb jaciments propers a la ciutat de Valls.

Podem dir que malgrat existir una nombrosa bibliografia al respecte, a hores d'ara i amb l'estat actual de la investigació, no hi ha prou dades per a poder definir i diferenciar amb exactitud la situació del poblament ibèric de la zona.

Si ens remetim a les dades arqueològiques malgrat que l'esforç investigador dels darrers temps comença a aportar notícies d'interès, encara queda molt de camí per a tenir una panoràmica que ens pugui aclarir la situació del poblament. Sabem d'un hàbitat ibèric a Tarragona, datat a partir del segle V a.C. i que molt possiblement funcionés com a centre d'un territori que compendria al menys part del Camp de Tarragona. Un altre important jaciment ibèric es troba al terme municipal de Valls -"Els Vilars"- . Però no és fins la conquesta romana del 218 a.C. quan comencem a tindre informacions més acurades. A partir dels darrers segles comprovem que el poblament ibèric és situat majoritàriament a les zones planeres, properes als rius o torrents existents al Camp de Tarragona. Aquest seria el cas que sembla evidenciar-se per les dades que tenim del Gaià Mig. Encara que aquestes àrees semblen poc defensables, sempre apareixen punts que permeten refugiar-se en cas de perill imminent. Sembla doncs, per la geografia de la zona, que la part muntanyenca més propera funcionaria com a refugi, cal constatar només la llarga durada del poblament rupestre.

És evident que a partir de la romanització es

replanteja l'estructuració i el poblament de la zona. L'impacte que fou el neixement de la Tarraco romana influiria de manera decisiva en la configuració del territori, el seu *ager*. El sistema agrari romà, basat en l'explotació de la vil·la rústega, s'assentaria ben aviat a la nostra zona d'interès, combinant-se en un principi amb els patrons d'assentaments ibèrics, els quals aniran evolucionant fins ser absorbits pel nou sistema.

A partir d'aquests moments la vil·la es converteix en la cèl·lula bàsica d'explotació i poblament de l'*ager*. Durant l'Alt Imperi sembla ser que la propietat roman en mans de petits i mitjans propietaris, que exploten uns recursos per abastir el sistema urbà que forma l'enteixinat socioeconòmic romà. A partir del Baix Imperi, les crisis provoquen una transformació de l'estructura agrària i de la propietat, la qual es concentra en unes poques mans, amb un nucli central que domina una gran extensió de territori, neixent el fenomen de les grans vil·les baix imperials, tot desapareixent les petites explotacions.

Aquest fenomen pot identificar-se clarament en el nostre cas, en el què comptem força jaciments de cronologia alt imperial i poques estacions, però de gran importància, datables a la baixa romanitat. Aquesta situació territorial es va mantenint fins a una data encara incerta en la qual els mòduls d'assentament i explotació evolucionarien vers els sistemes propis de l'Alta Edat Mitjana.

BIBLIOGRAFIA

DEL AMO, M. D., "Catálogo y breves consideraciones sobre algunas cerámicas ibéricas del Museo Arqueológico de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, època V, núm.3 (1981), Tarragona, 1985.

FABRA, E., BURGUETE, S., "Introducció a l'estudi del jaciment ibèric d'El Vilar", *Quaderns de Vilaniu*, núm.9, Valls, 1986.

HUNTINGFORD, E., CARBONELL, E., CORTES, R., "Estudi diacrònic de la Cova del Francolí", *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya*, Valls, 1989, volum I.

JUAN, L. C., BERMUDEZ, A., MASSO, M. J., RAMON, E., "Medio natural y medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)", *Butlletí Arqueològic*, època V, núms.8 i 9 (1986-1987), Tarragona 1989.

KEAY, S., "The impact of the foundation of Tarraco upon the indigenous settlement pattern of the *Ager Tarraconensis*", *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Granollers, 1987, preactes xerocopiades.

MARTINEZ, M., *El món ibero-romà a Vila-Rodona (I)*, Museu de la Vila-Rodona, 1980.

MARTINEZ, M., *El món ibero-romà a Vila-Rodona (II)*, Museu de la Vila-Rodona, 1981.

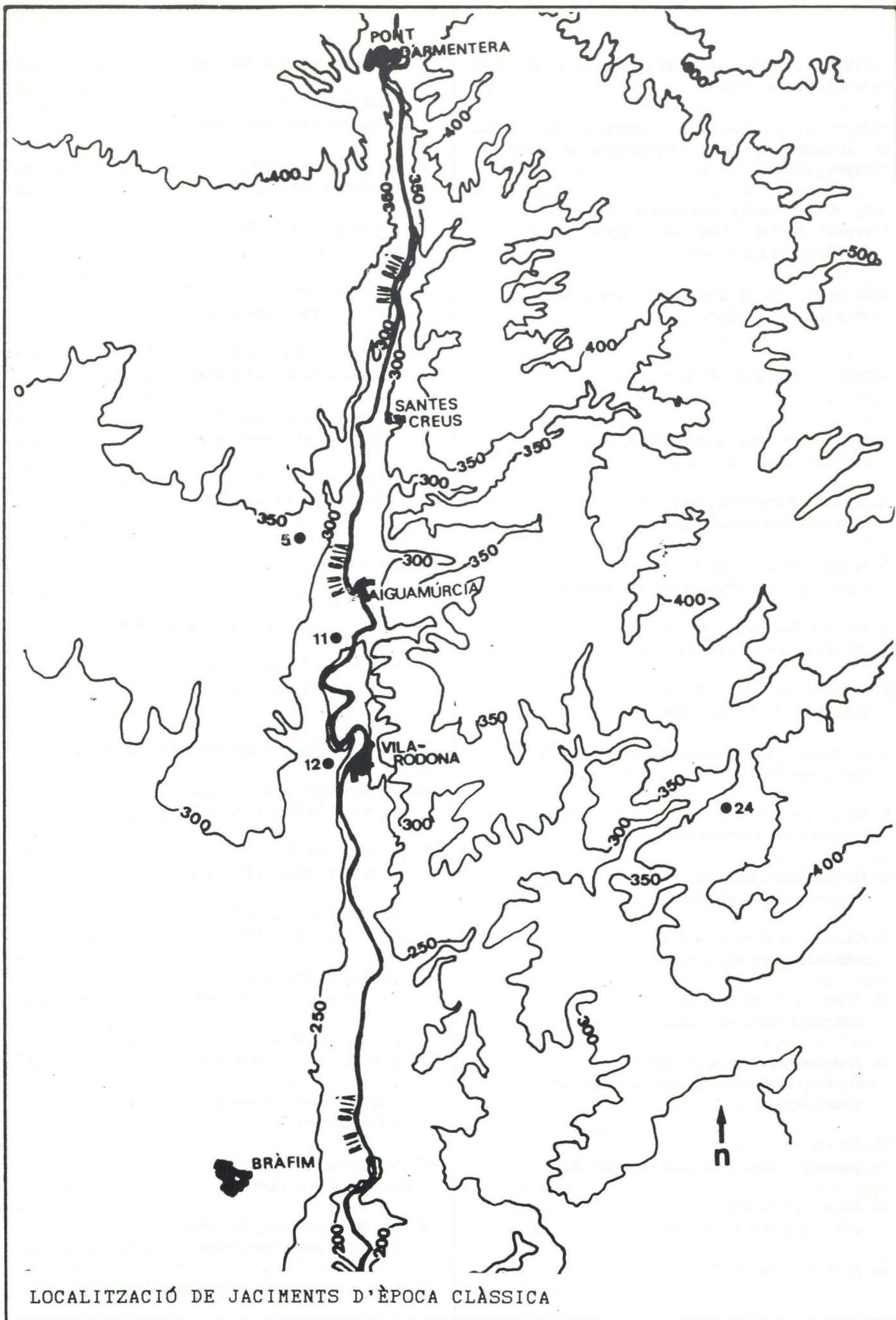
MASSD, M. J., "Els cassetans, el poblament ibèric al Camp de Tarragona" en *Guia Arqueològica de Tarragona*, Tarragona, 1987.

MIRÓ, M. T., "Restes ibèriques al carrer Caputxins de Tarragona" *Butlletí Arqueològic*, època V, núm.4 i 5 (1982-1983), Tarragona, 1987.

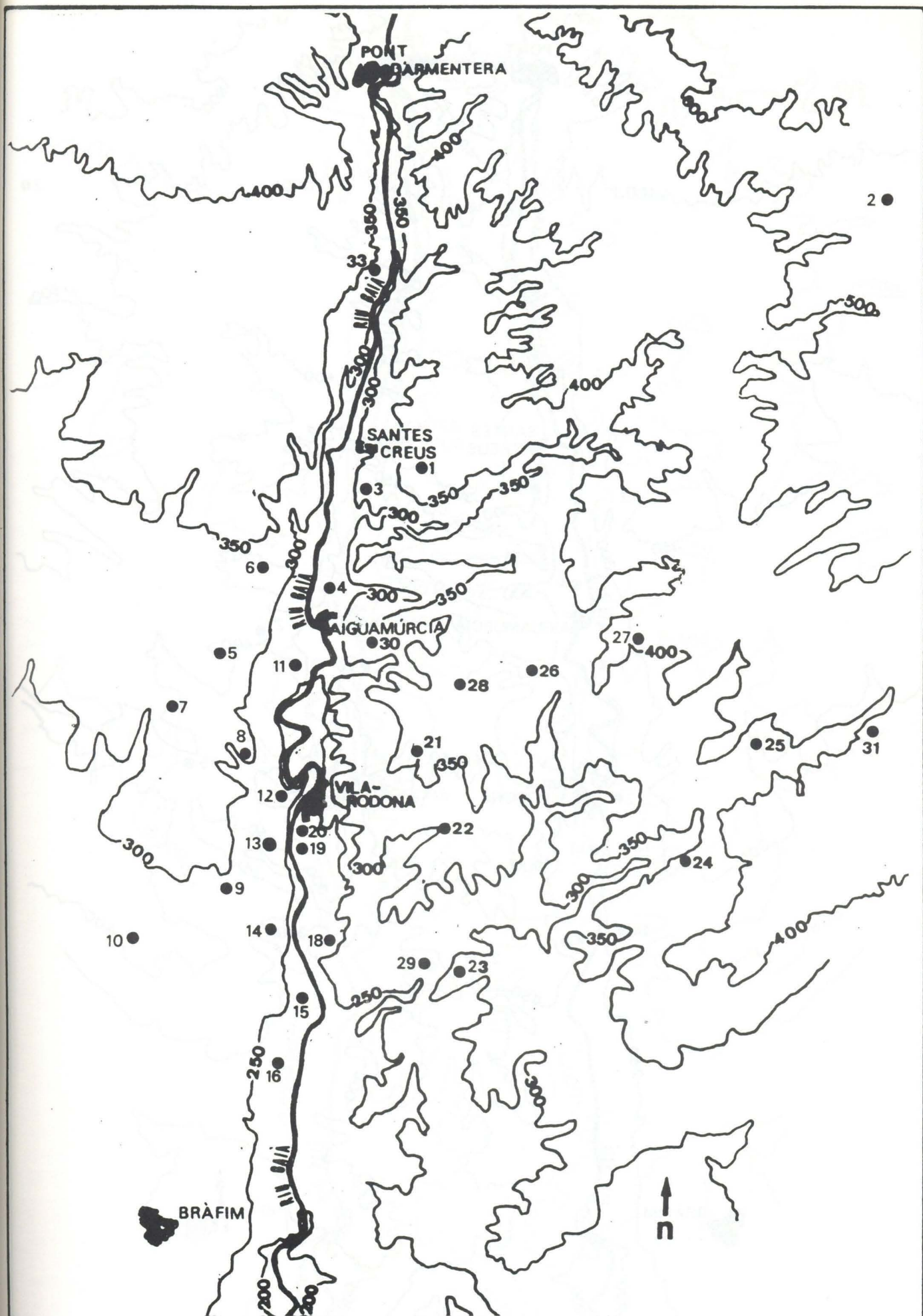
SOLE, F. X., "Poblado ibérico del Vilar, Valls", *Revista de Arqueologia* 83, Madrid.

JACIMENTS: CRONOLOGIA I ACOTAMENT

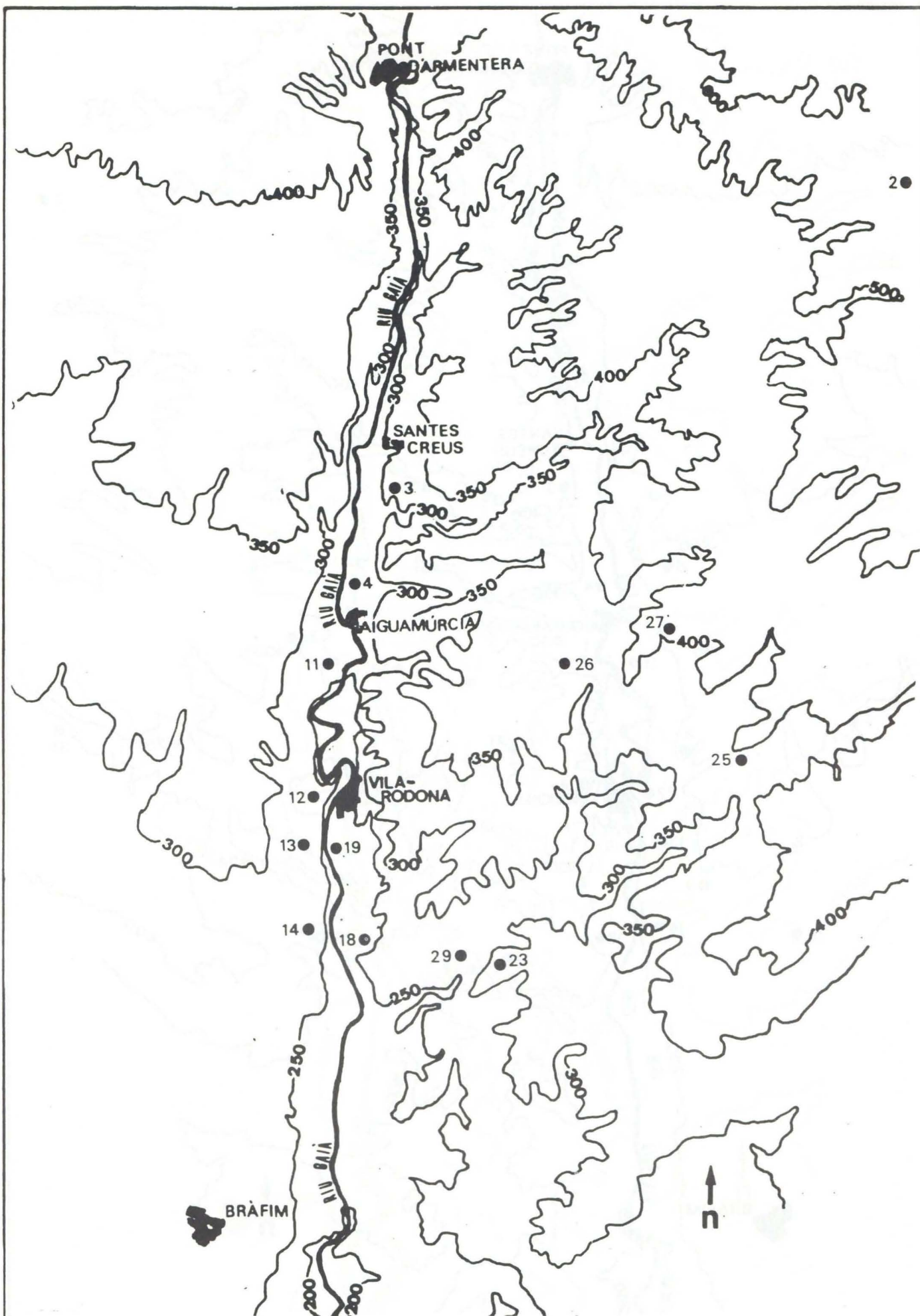
1. *Bosc de Sant Sebastià*, cota 380-400, cronologia ibero-republicana.
2. *Ermita de Santa Agnès*, cota 600, cronologia ibero-republicana
3. *La Vinya Closa*, cota 300-320, cronologia ibero-republicana i alt imperial
4. *Vil·la d'Aiguamúrcia*, cota 260-280, cronologia ibero-republicana i alt imperial
5. *El Corral Blanc*, cota 330-340, cronologia ibero-republicana
6. *Les Planes d'Aiguamúrcia*, cota 330-340, cronologia ibèrica
7. *Mas del Gori*, cota 330-340, cronologia ibero-republicana
8. *Mas d'En Vives*, cota 300, cronologia ibero-republicana
9. *Planes de la Serra*, cota 290-300, cronologia ibero-republicana
10. *Planes del Porta*, cota 280-290, cronologia ibero-republicana
11. *Font Cervellona*, cota 250-260, cronologia ibèrica, ibero-republicana i alt i baix imperial
12. *Els Vinyets*, cota 250, cronologia ibèrica a inicis del segle III a.C.
13. *Sindicat*, cota 240, cronologia República-Alt Imperi
14. *Barberet*, cota 240-250, cronologia República-Baix Imperi
15. *La Serra*, cota 220, cronologia ibero-republicana
16. *Mas Garriga*, cota 230, cronologia ibero-republicana
17. *Vilardida*, cota 230-240, cronologia Baix Imperi
18. *Horta Avall*, cota 240, cronologia República-Alt Imperi
19. *Columbari (Font del Plano)*, cota 240, cronologia República-Alt Imperi
20. *El Forn del Gori*, cota 240, cronologia ibero-republicana
21. *Carretera de Can Ferré*, cota 350, cronologia ibero-republicana
22. *Aubellons*, cota 300, cronologia ibero-republicana
23. *La Farrica*, cota 300, cronologia ibero-republicana i Alt Imperi
24. *Mas d'en Bosch*, cota 370-380, cronologia ibèrica
25. *Pedrafita*, cota 360, cronologia ibero-republicana i Alt Imperi
26. *Els Cavalcadors*, cota 350-360, cronologia República-Alt Imperi
27. *El Matà*, cota 400, cronologia República-Alt Imperi
28. *Puig de la Bola*, cota 380, cronologia ibero-republicana
29. *Mas Toldrà*, cota 260, cronologia ibèric a Alt Imperi
30. *Els Ponts*, cota 320, Cronologia ibero-republicana
31. *Camp de la Creu*, cota 420, cronologia incerta
32. *Montferri*, cota 210, cronologia Baix Imperi
33. *Ermita de Sant Pere*, cota 300, cronologia ibero-republicana
34. *Espalamoses*, cota 390, cronologia ibero-republicana

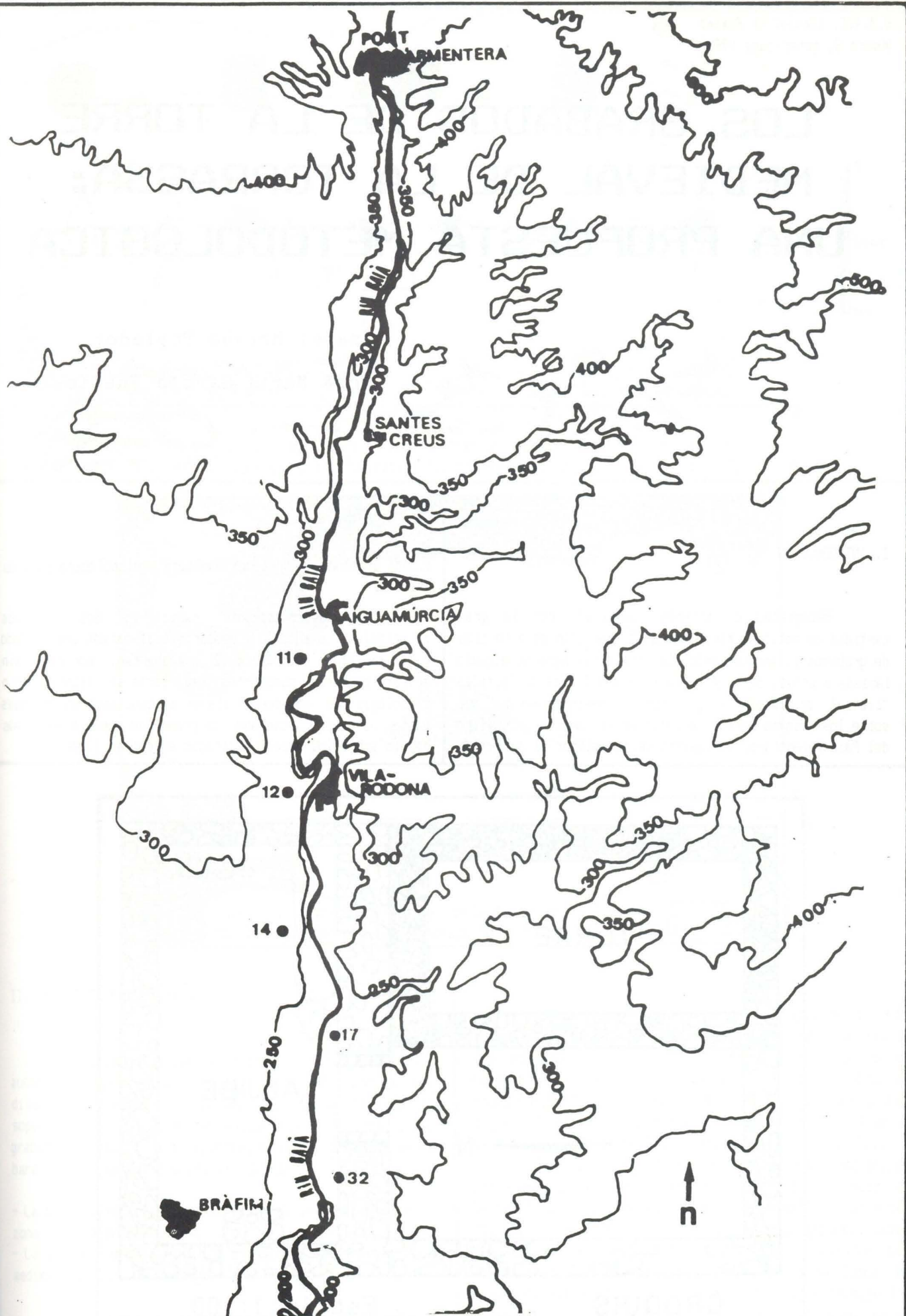
LOCALITZACIÓ DE JACIMENTS D'ÈPOCA CLÀSSICA

LOCALITZACIÓ DE JACIMENTS D'ÈPOCA TARDO-REPUBLICANA

LOCALITZACIÓ DE JACIMENTS D'ÈPOCA ALT IMPERIAL

LOCALITZACIÓ DE JACIMENTS D'ÈPOCA BAIX IMPERIAL

LOS GRABADOS DE LA TORRE MEDIEVAL DE LA TORRASSA: UNA PROPUESTA METODOLÓGICA

Isabel Morano Poblador

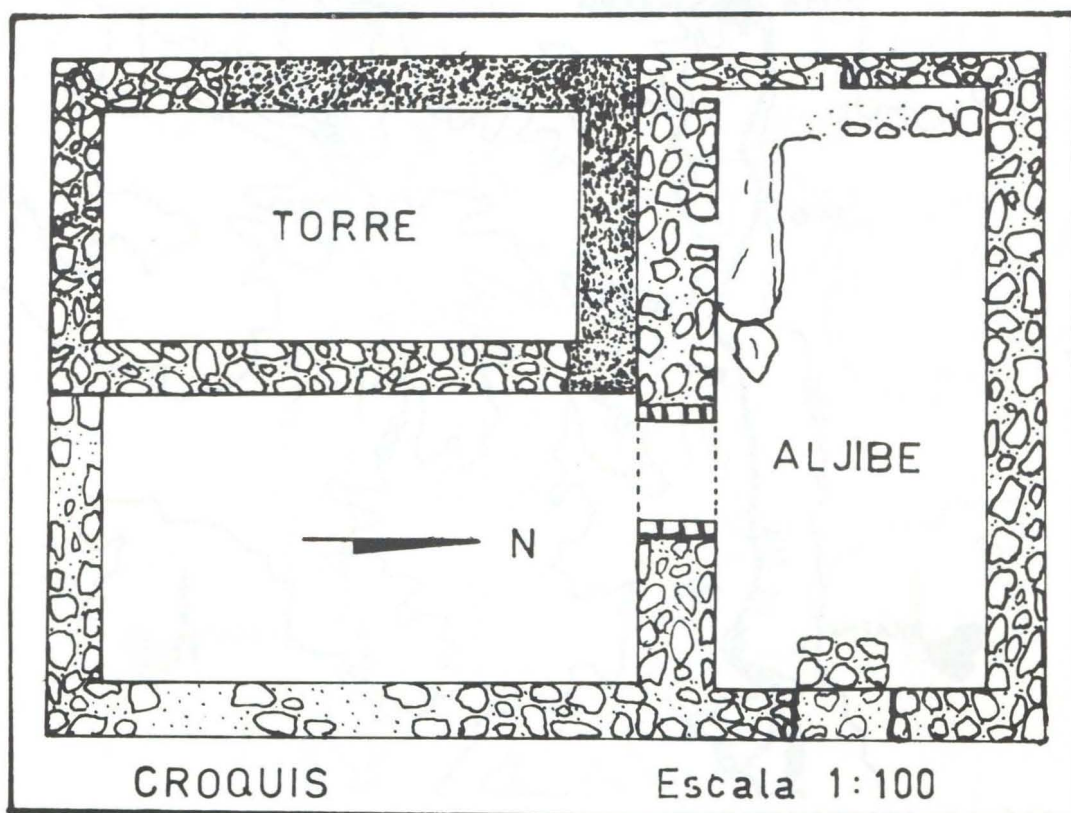
José María García Fuertes

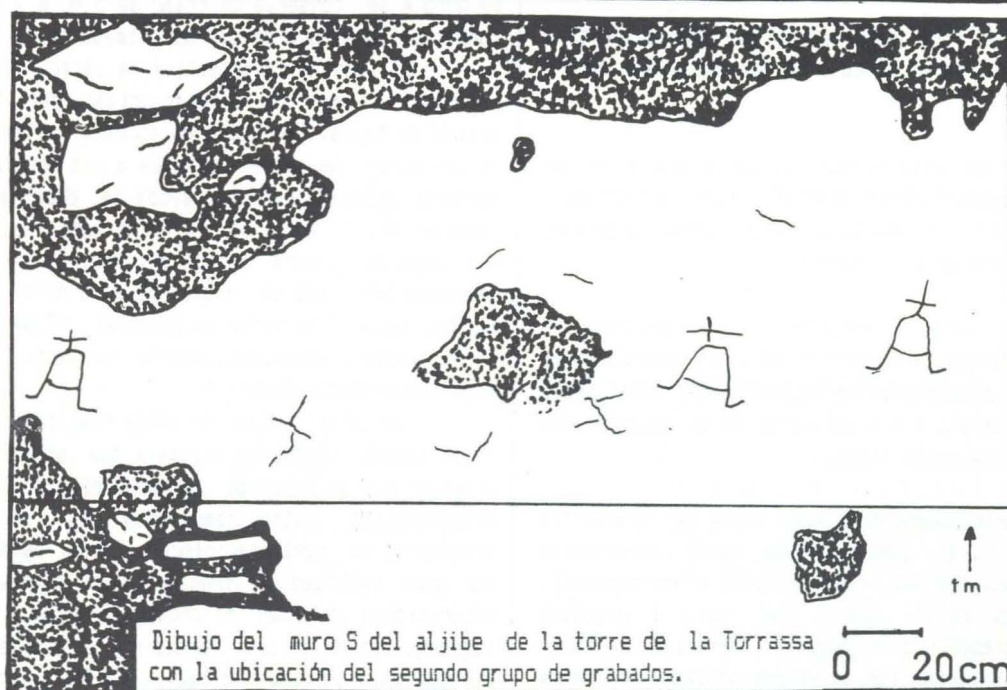
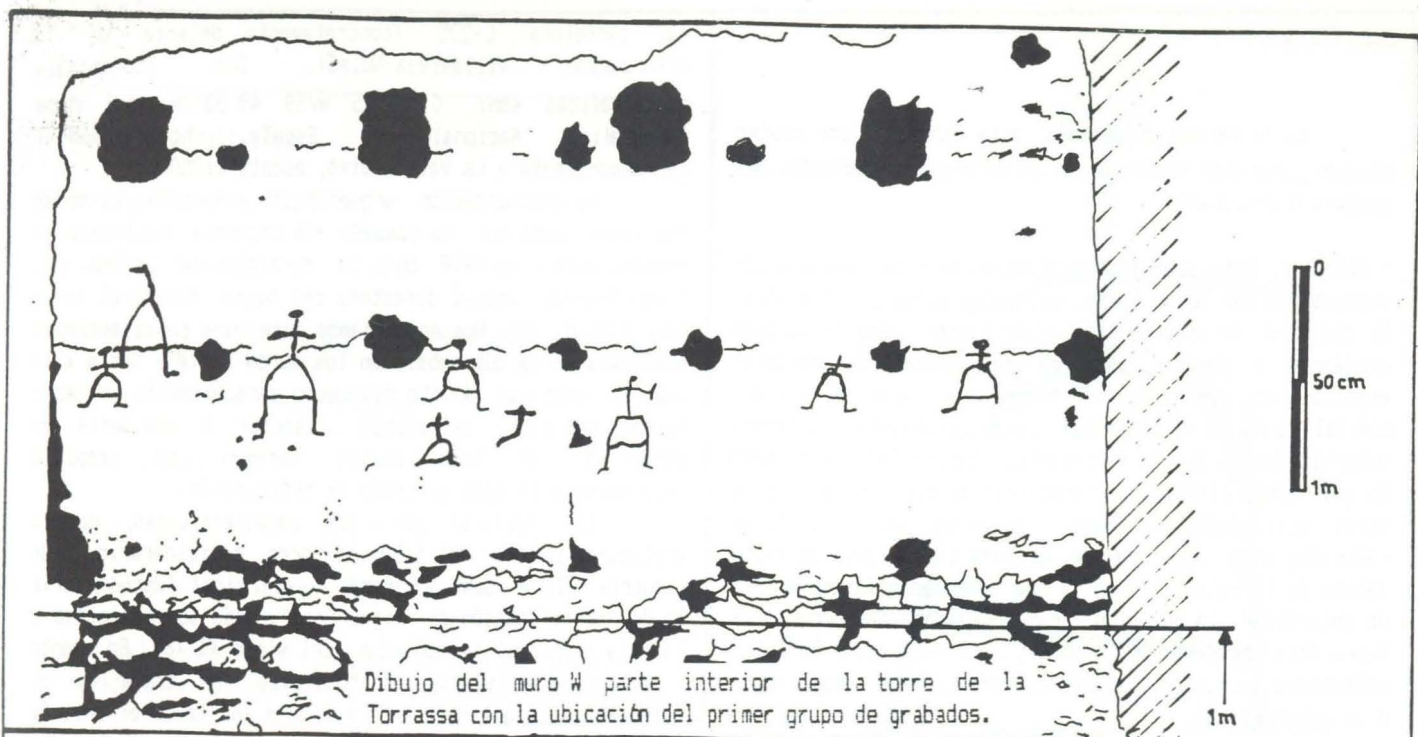
I. INTRODUCCIÓN

Recogiendo el interés suscitado por la gran cantidad de noticias referidas a la aparición de este tipo de grabados y, aprovechando la iniciativa para su estudio lanzada a través de la *Associació Arqueològica de Castelló "L'ansol de Romani"* (1), unido al desconocimiento que sobre los mismos parece existir en el ámbito geográfico del País Valenciano, es nuestro deseo ampliar el corpus de

dichos grabados y proponer una base metodológica para su estudio.

Tal desconocimiento radica en dos aspectos principales, su autoría y descontextualización por un lado y, la amplitud geográfica (2) que abarcan, por otro, sin entrar en otras cuestiones como sería su significado o simbología que nos pueden llevar a conclusiones erróneas hasta no haber alcanzado un grado de conocimiento más amplio sobre los aspectos citados en primer lugar.

II. PROPUESTA METODOLÓGICA

El primero de los problemas citados, es decir, la autoría y descontextualización, viene dado por la gran diversidad tipológica y la amplitud cronológica de los soportes en los que se encuentran ubicados dichos grabados. Respecto a su autoría, hasta el momento, se han barajado, al menos, dos posibilidades:

- La primera de ellas los atribuye al pastor Federo en la zona de Pina de Montalgrao (3).
- La segunda lo relaciona con símbolos cristianos de época medieval en la zona andaluza (4).

En cuanto a la descontextualización, hasta el momento desconocemos grabados en niveles arqueológicos

estratificados, lo que dificulta la datación de los mismos. Por tanto, el único elemento cronológico preciso que poseemos es el de los soportes sobre los que se realizaron y que, en algunos casos, llegan a alcanzar cronologías diversas: reutilización de una lápida del siglo XIX en Borriana; torre medieval del siglo XI en La Vall d'Uixó; aljibe de Daimuz fechado en el siglo VI...

Otro problema es el de su amplitud geográfica. Actualmente, conocemos referencias en la provincia de Castelló principalmente, Valencia y Andalucía Oriental (5). Por esta problemática esbozada se hace imprescindible una mínima base metodológica para un estudio más sistemático de los grabados. Por ello presentamos la siguiente ficha, donde, a nuestro parecer, se recogen los elementos básicos para ampliar los conocimientos sobre dichos grabados.

III. FICHA

La ficha que proponemos está compuesta por cuatro bloques generales subdivididos en diferentes apartados que pasamos a explicar:

- *Bloque 1.* Este apartado está referido a la localización topográfica del lugar donde se hallan los grabados. El objetivo es apreciar la distribución geográfica para ayudarnos a deducir posibles agrupaciones de carácter espacial de los diversos tipos que vayan surgiendo, posibilitando la relación con zonas determinadas o hechos determinados ya fueran movimientos pastoriles, en el caso de que estos símbolos pertenecieran a dicho colectivo, u otras actividades. También agrupamos aquí los datos referidos a la ubicación del grabado o conjunto de éstos dentro de la estructura en la que se encuentran con el fin de establecer la relación grabado/soporte/estructura, ya fuera ésta de carácter cronológico o espacial. Con ello intentamos averiguar posibles preferencias de localización o su aleatoriedad.

- *Bloque 2.* Referido a la descripción del grabado en sí y a su relación con otros en el caso de que estuviera dentro de un conjunto.

- *Bloque 3.* Dentro de este bloque los datos abarcados van encaminados a apreciar los diferentes tipos de fábrica y estilísticos dirigidos a establecer agrupaciones dentro de la diversidad de grabados existentes.

- *Bloque 4.* Se intenta establecer un apartado de documentación introduciendo dentro de las observaciones los aspectos no contemplados en la ficha ya fueran éstos de carácter bibliográfico o simplemente otros aspectos que ayuden al estudio de estos signos.

Lo que pretendemos con esta ficha es aportar la base documental para conseguir la mayor información que permita establecer una clasificación crono-espacial, llegando, a más largo plazo, tal vez a aspectos funcionales o simbólicos. Pudiendo, gracias a estas clasificaciones, enmarcar los diversos grabados dentro de un contexto histórico determinado.

Por todo lo dicho y aprovechando la oferta de la *Associació Arqueològica de Castelló*, resultaría interesante que todas las publicaciones referentes a estos grabados presentaran como mínimo los datos englobados en la ficha, al mismo tiempo que se aportaran modificaciones sobre la misma u otras más útiles.

IV. UN EJEMPLO PRÁCTICO: LA TORRE MEDIEVAL DE LA TORRASSA

El yacimiento se halla enclavado en la ladera E del monte denominado La Torrassa, perteneciente a las últimas estribaciones de la Sierra de Espadán, ya en contacto con la Plana Baixa. Forma parte de la partida de La Torrassa, término municipal de La Vall d'Uixó, de la cual dista aproximadamente un par de kilómetros siguiendo

la carretera C-225 (concretamente delante de la bifurcación Villavieja-Nules). Sus coordenadas cartográficas son: $0^{\circ} 12'25''W/39^{\circ} 49'53''N$ del Mapa Topográfico Nacional de España, hoja 668-II correspondiente a La Vall d'Uixó, escala 1:25000.

La documentación arqueológica referente al mismo nos viene dada por la campaña de urgencia realizada en febrero-marzo de 1978 bajo la dirección de la Sra. M. Luisa Rovira, actual directora del Museo Municipal de La Vall d'Uixó (6). Nos encontramos ante una torre medieval musulmana en la que subsisten los muros Norte y Oeste a la cual se adosa un aljibe dispuesto paralelamente al muro Norte. Así mismo se adosan al sector E una serie de estancias de las cuales tenemos un completo desconocimiento dado su grado de destrucción.

El edificio por sus características podría englobarse dentro del tipo de torre de itinerario o de alquería (7). A nuestro parecer su principal función sería la de "fortificación de itinerario", dada su proximidad a la ruta principal de mediados del siglo XI (8). En cuanto a sus características constructivas se trata de un edificio rectangular de 7'75 x 4'50 m (parte exterior). De su muro W se conserva un tramo de 5'40 m y del N toda su longitud. Su altura actual aproximada es de 3'50 m.

La técnica constructiva es característica de época islámica: zócalo de piedras unidas por argamasa, con alzado de tapial enlucido en su cara exterior. El alzado de los muros se obtiene gracias a una mezcla de tierra y mortero colocada con la ayuda de encofrados de madera (*tabiya*) (9). El suelo de la torre está realizado mediante una capa de tierra apisonada, muy dura (prácticamente desaparecida), que se apoya sobre un nivel de gravas. El aljibe, también de forma rectangular (7'80 x 3'70 m en su parte interna aproximadamente), presenta una bóveda de cañón actualmente destruida.

La construcción se halla realizada con piedra de medio tamaño unida con argamasa que presenta un enlucido interior que se extiende formando el piso. Los materiales arqueológicos están compuestos en su mayoría por fragmentos de cerámica informe. Estos están constituidos por gran cantidad de fragmentos de tinajas y orzas con decoraciones peinadas en ondas, franjas e incisiones de zig-zag. Dentro de las formas más abundantes destacan las escudillas, jofainas, ollas, atañor y un fragmento de almoxara (10), con decoraciones al manganeso y barnices muy diversos. Igualmente aparecen algunos fragmentos de cerámica del ciclo Paterna-Manises. Todos ellos sin una estratigrafía clara, lo que impide proponer datos cronológicos más concretos.

Por lo tanto la datación más precisa se deduce de la técnica constructiva de la torre, que sirve de soporte a algunos grabados que tratamos. Para ésta proponemos una cronología aproximada, de acuerdo con los trabajos de Bazzana, de la segunda mitad del s. XI, siendo a nuestro parecer el aljibe de una fase posterior.

V. LOS GRABADOS DE LA TORRE DE LA TORRASSA

Seguidamente presentamos el modelo de ficha propuesto aplicado al conjunto de grabados localizados en la torre y aljibe de la Torrassa:

FICHA 1

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25'' W - 39 49'53'' N

Localización: Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII

Ubicación: muro W parte interior

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(en adelante ver dibujo del muro W parte interior)

Soporte: tapial

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 1 (T1)

Superpuesto a: Por debajo de:

Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de 34 cm de alta por 29 cm en su parte más ancha. Está formada en su parte superior por dos trazos perpendiculares que forman una cruz, reforzada en su extremo superior por un trazo perpendicular. Unidos a esta cruz por su parte inferior le siguen dos trazos curvos, unidos en su tercio inferior por un trazo perpendicular a ellos, que se prolongan formando un ángulo hacia el exterior de la figura

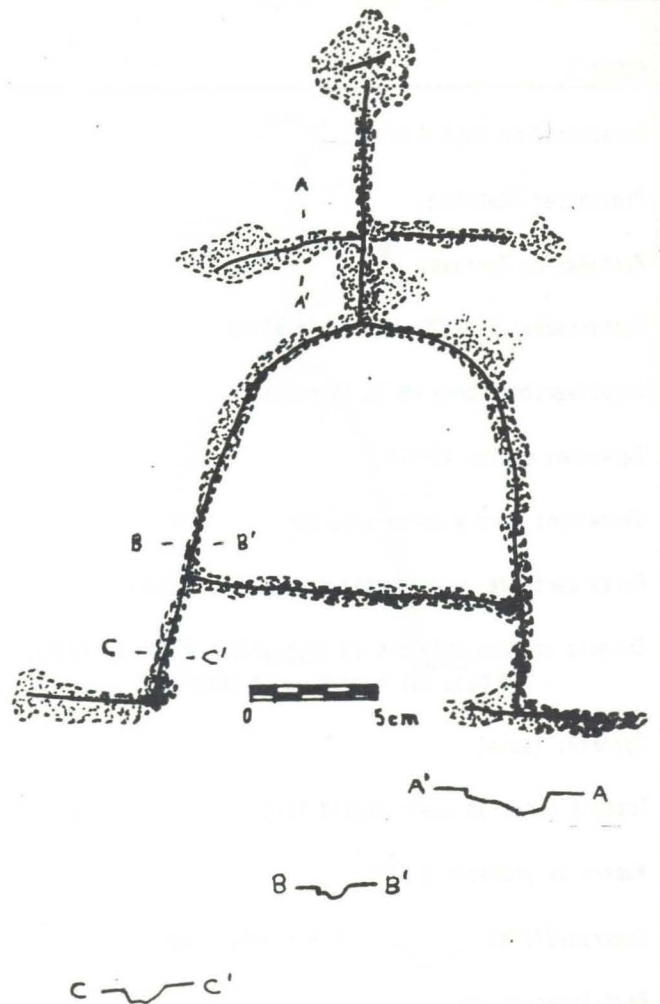
Técnica: Incisión fina y profunda

Descripción del trazado: trazos continuos para las líneas esenciales que conforman la figura: tres para la parte superior y cinco para la inferior.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos: Similar a la fig. 13 del artículo de E. Blanes y otros autores (citado en nuestra nota 1).

Observaciones: Anotamos aquí y como hecho general para los grabados de la Torre que la técnica utilizada parece ser la incisión pero por las características del soporte y su degradación desfigura el trazo original. Esto queda indicado en el dibujo mediante líneas discontinuas y punteado, señalando el supuesto trazo original con una línea continua.

FICHA 2

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25' W - 39 49'53' N

Localización: Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII

Ubicación: muro W parte interior

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro W parte interior)

Soporte: tapial

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 2 (T2)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de:

Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de 50 cm de alta por 30 cm en su parte más ancha. Compuesta por un trazo ondulante vertical, del cual parte, en su cuarto superior, otro perpendicular hacia su derecha de similares características y menor longitud. De la parte inferior del trazo vertical salen otros dos también verticales formando ángulo, unidos en su mitad por otra perpendicular a ellos, rematados en su parte inferior con dos cortos trazos perpendiculares hacia el exterior.

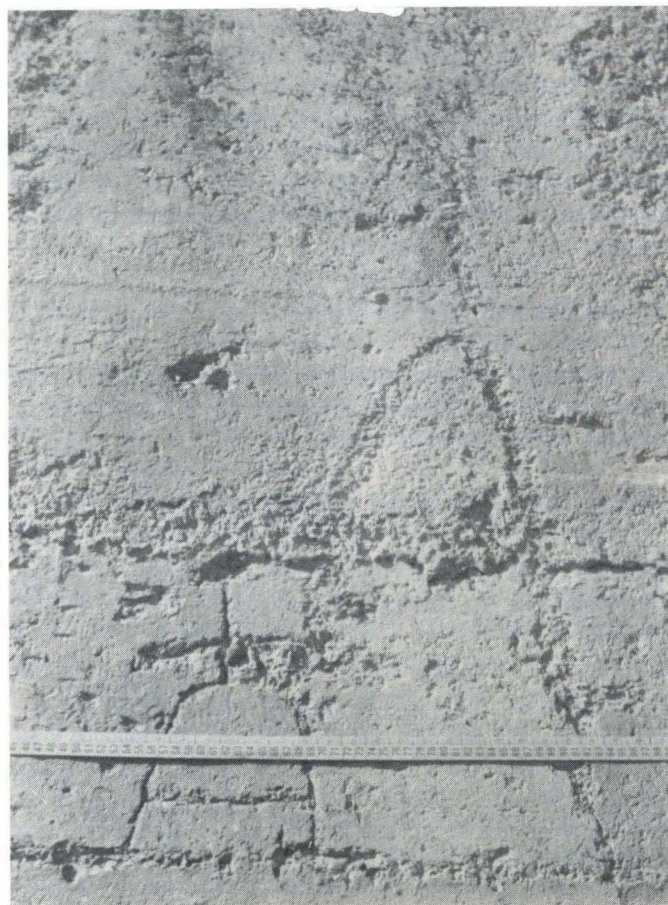
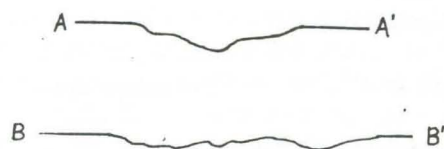
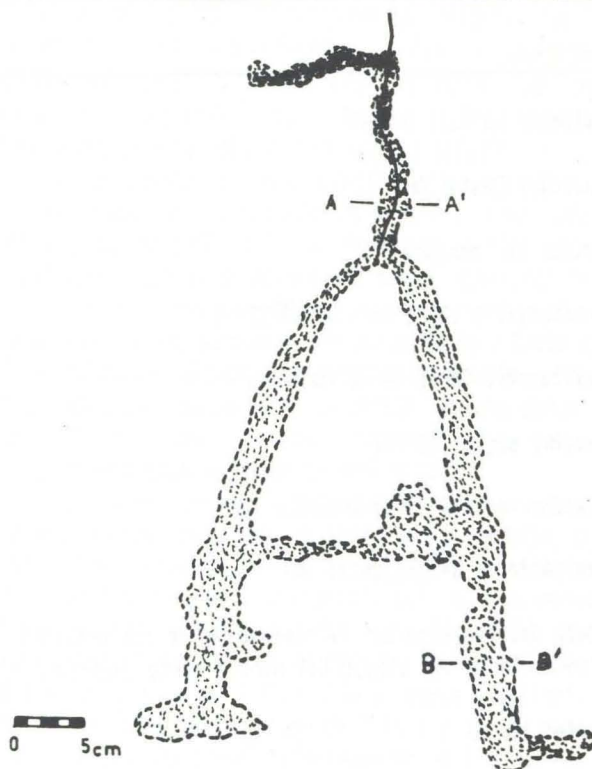
Técnica: incisión en su parte superior, en la parte inferior más gruesa y menos profunda (objeto romano?)

Descripción del trazado: continuo y ondulante en la parte superior. En la parte inferior no se aprecia el trazado por sus características de fábrica.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos:

Observaciones:

FICHA 3

Localidad: La Vall d'Uixd

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25''W - 39 49'53''N

Localización: Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII

Ubicación: muro W parte interior

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro W parte interior)

Soporte: tapial

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 3 (T3)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 55 cm de altura por 33 cm en su parte más ancha. Compuesta por dos trazos que se cortan en cruz en su parte superior, reforzada en sus extremos. Del extremo inferior surgen dos trazos curvos que acaban en su parte inferior en ángulo hacia el exterior (en el lado derecho sobre el ángulo inferior aparece otro trazo hacia el exterior). Los dos trazos curvos se unen en su parte media por un trazo horizontal.

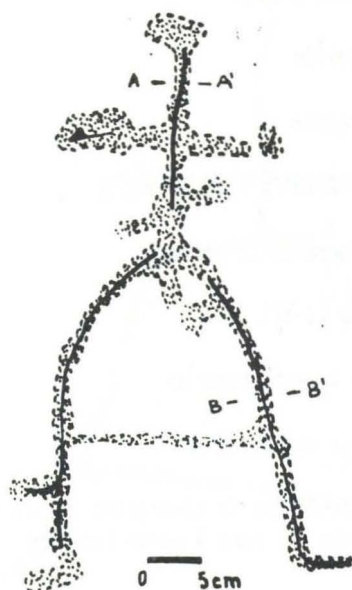
Técnica: incisión fina y profunda. Los remates son similares al resultado de un golpe de escarpe en el de la izquierda y dos en de la derecha.

Descripción del trazado: se aprecia claramente en las líneas verticales, sin estar tan claro en las horizontales.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos: Sigue las características generales de los conocidos hasta el momento.

Observaciones:

FICHA 4

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25' W - 39 49'53' N

Localización: Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII

Ubicación: muro W parte interior

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro W parte interior)

Soporte: tapial

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 4 (T4)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 24 cm de altura por 21 cm en su parte más ancha. Compuesta por una línea vertical, cortada por una más pequeña horizontal en su tercio superior, que se bifurca en dos líneas irregulares que se unen por otra horizontal con dos apéndices que sobresalen en sus extremos.

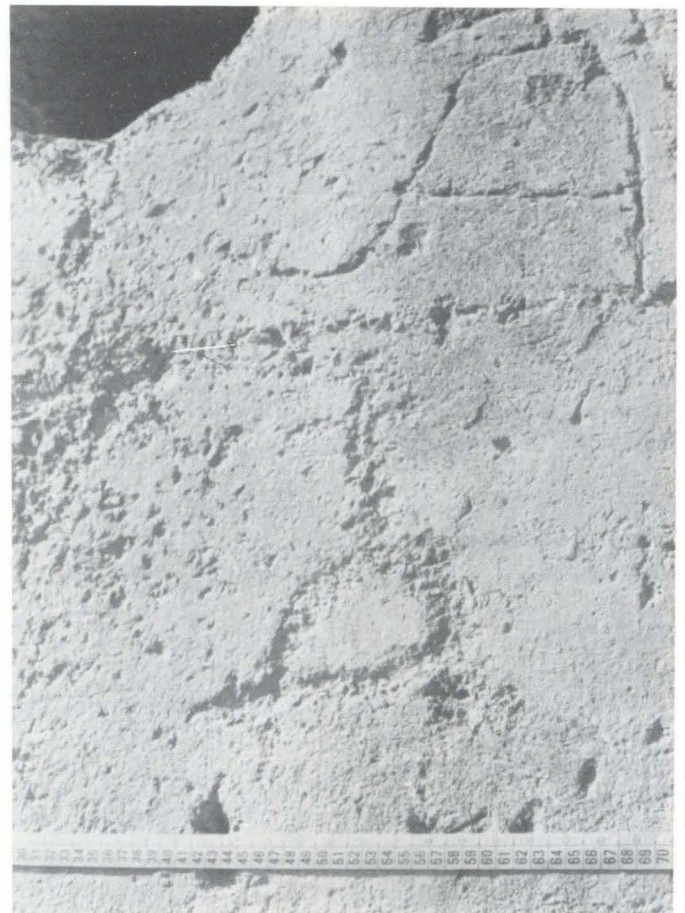
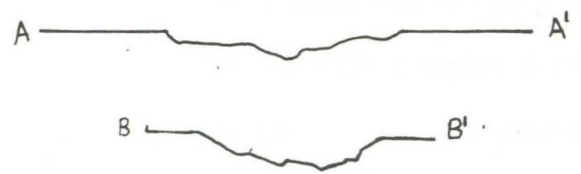
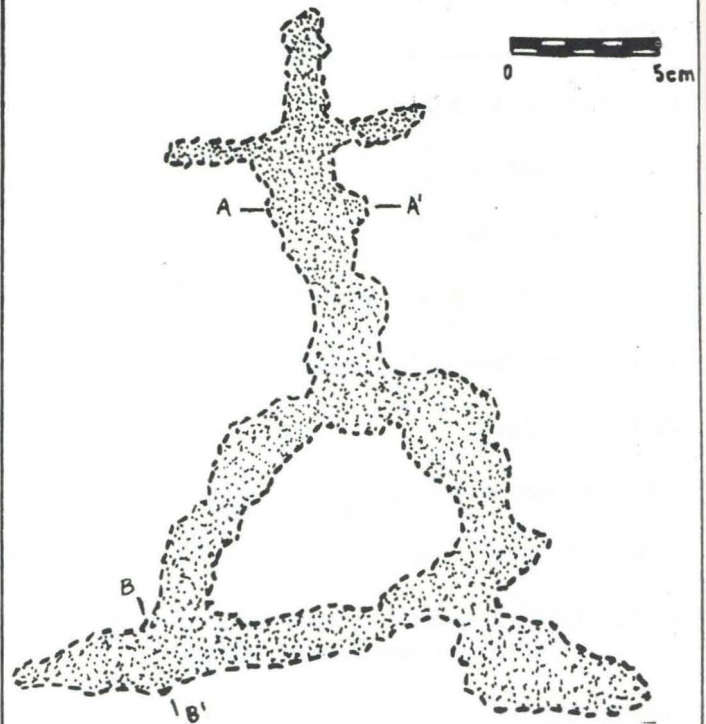
Técnica: incisión, podría ser múltiple o realizada con un objeto de punta roma.

Descripción del trazado: no se aprecia el trazado por sus características de fábrica. El resultado es una figura de líneas irregulares.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos: No se conocen similares en otro lugar.

Observaciones:

FICHA 5

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25' W - 39 49'53' N

Localización: Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII

Ubicación: muro W parte interior

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro W parte interior)

Soporte: tapial

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 5 (T5)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 32 cm de altura por 28 cm en su parte más ancha, formada en su parte superior por dos líneas que se cruzan perpendicularmente, con remates bastante claros en los extremos de la línea horizontal. La vertical en su parte inferior se bifurca en otras dos que unidas por otra horizontal en su tercio inferior forman una figura trapezoidal. El extremo derecho de la figura se prolonga en forma curva hacia el exterior, mientras que el izquierdo sigue su trazado vertical finalizando en ángulo recto hacia el exterior. En su parte superior está cortada por una línea de encofrado.

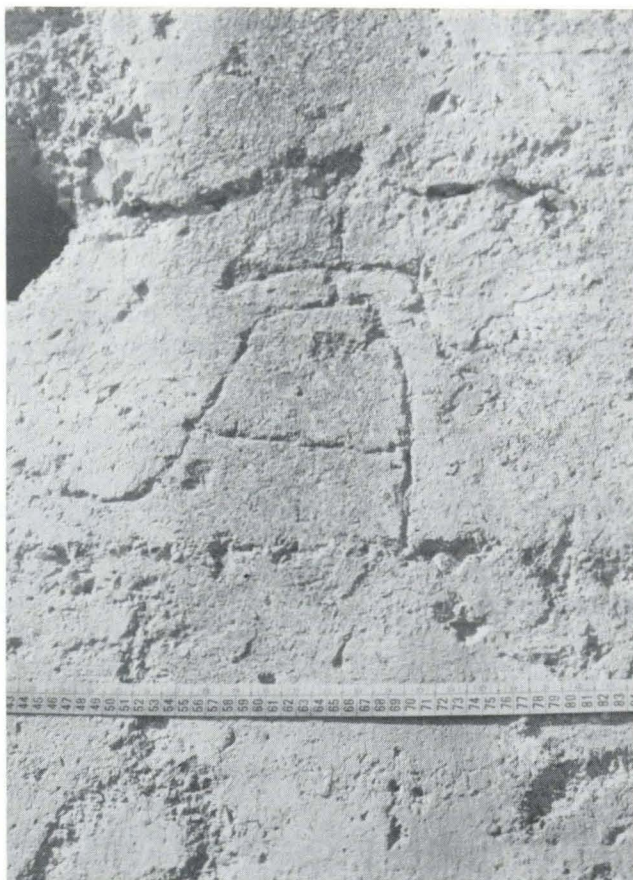
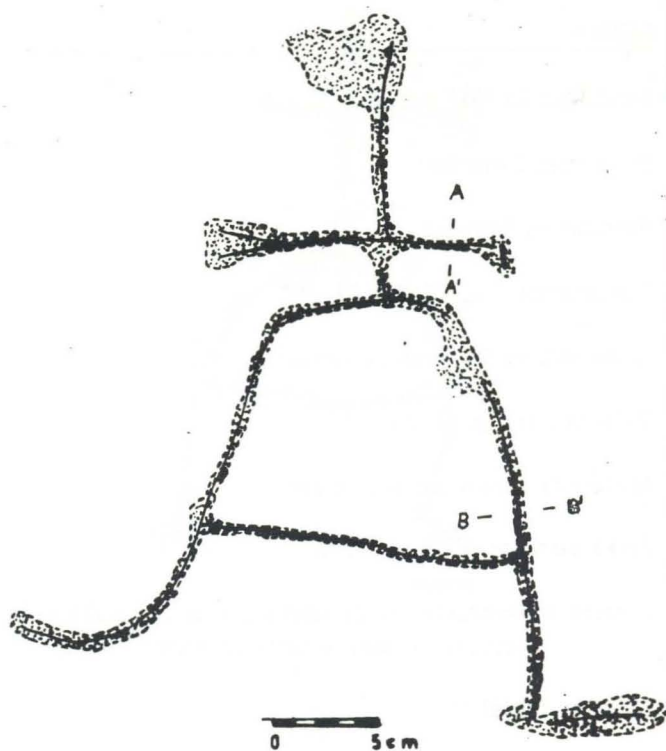
Técnica: incisión fina y profunda.

Descripción del trazado: son trazos continuos y claros; uno que conforma la vertical superior, otro que la cruza en cuyos extremos se completa con otro para realizar los remates, otro para todo el lado izquierdo, otro para la derecha seguido de otro que forma el ángulo y uno último para la línea horizontal que une las dos partes.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos: Similar a la fig.3 del artículo de E. Blanes y otros autores.

Observaciones:

FICHA 6

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25" W - 39 49'53" N

Localización: Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII

Ubicación: muro W parte interior

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro W parte interior)

Soporte: tapial

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 6 (T6)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 25 cm de altura por 25 cm de anchura, compuesta por dos líneas, una que se inicia verticalmente desviándose en su mitad hacia la derecha, y otra de menor longitud que corta a la primera en su inicio de forma perpendicular.

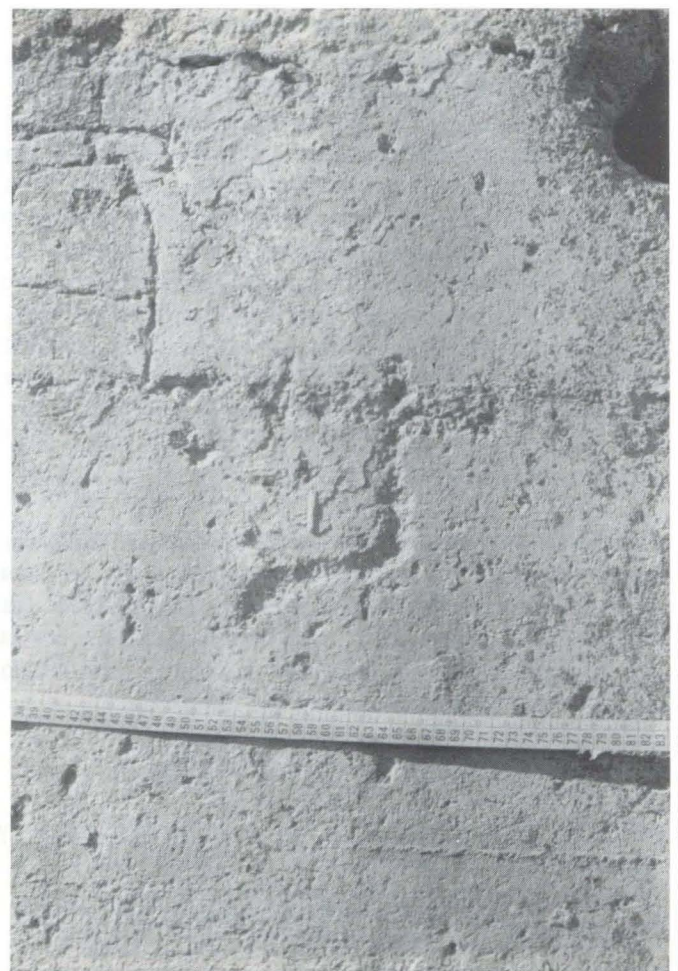
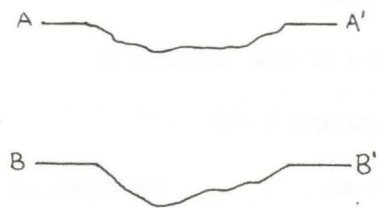
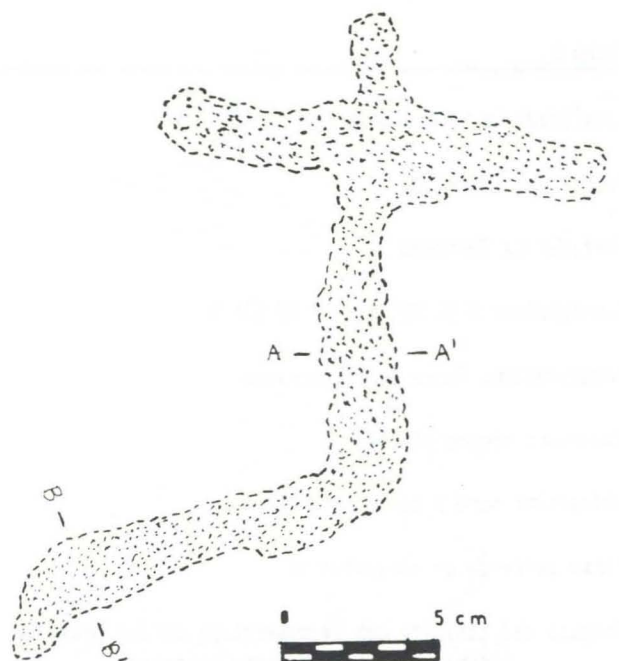
Técnica: incisión bastante profunda, podría ser múltiple o realizada con un objeto romo.

Descripción del trazado: no se aprecia el trazado por sus características de fábrica. El resultado es una figura de líneas bastante regulares.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos: No se conocen hasta el momento grabados similares.

Observaciones:

FICHA 7

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25" W - 39 49'53" N

Localización: Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII

Ubicación: muro W parte interior

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro W parte interior)

Soporte: tapial

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 7 (T7)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 47 cm de altura por 30 cm de ancho, compuesta por dos líneas perpendiculares, rematadas en los extremos superiores; del extremo inferior de la vertical surgen otras dos en curva que acaban en ángulo hacia el exterior y están unidas en su mitad por otra horizontal.

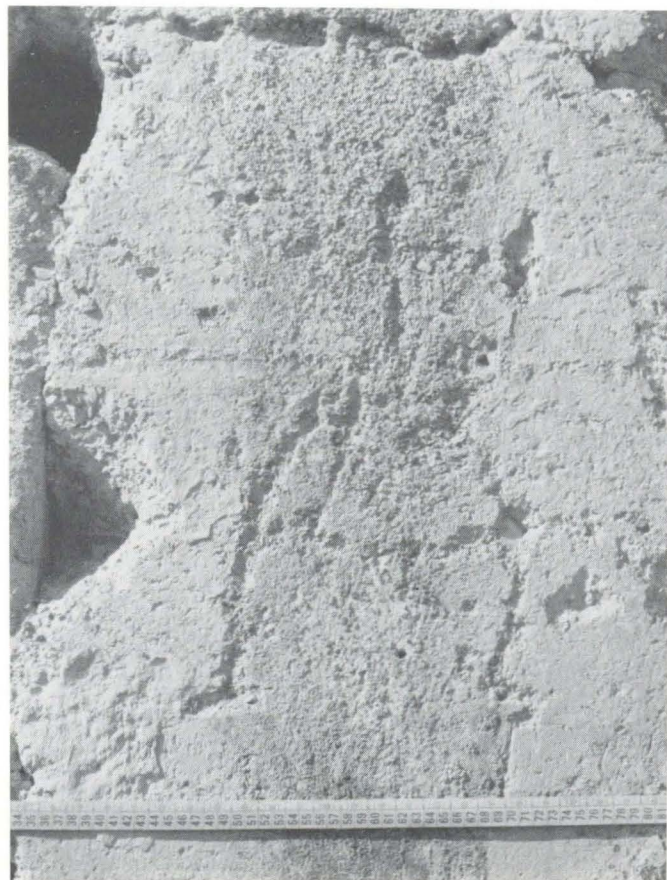
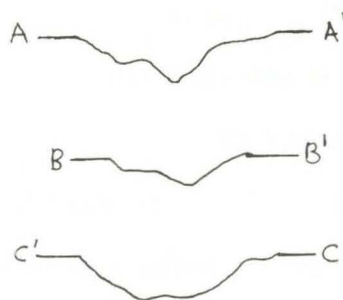
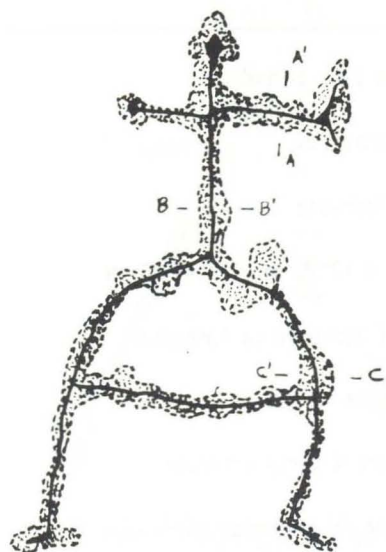
Técnica: incisión fina y bastante profunda, consiguiéndose los remates por puntos en los extremos superior y derecho y por mediación de una incisión en su extremo izquierdo.

Descripción del trazado: trazos continuos, dos que configuran la cruz, dos para las líneas curvas y uno para la horizontal que las une.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos: Similar a la fig.12 del artículo de E. Blanes y otros autores.

Observaciones:

FICHA 8

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25'' W - 39 49'53'' N

Localización: Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII

Ubicación: muro W parte interior

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro W parte interior)

Soporte: tapial

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 8 (TB)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 25 cm de altura por 27 cm de ancho, compuesta ésta por dos líneas perpendiculares siendo de mayor longitud la horizontal, con un remate en su extremo derecho; de la parte inferior de la vertical parten dos que unidas por otra horizontal conforman un trapecio, de cuyos extremos inferiores parten dos prolongaciones de las anteriores, finalizando la derecha en curva hacia el exterior y la izquierda en ángulo también hacia el exterior.

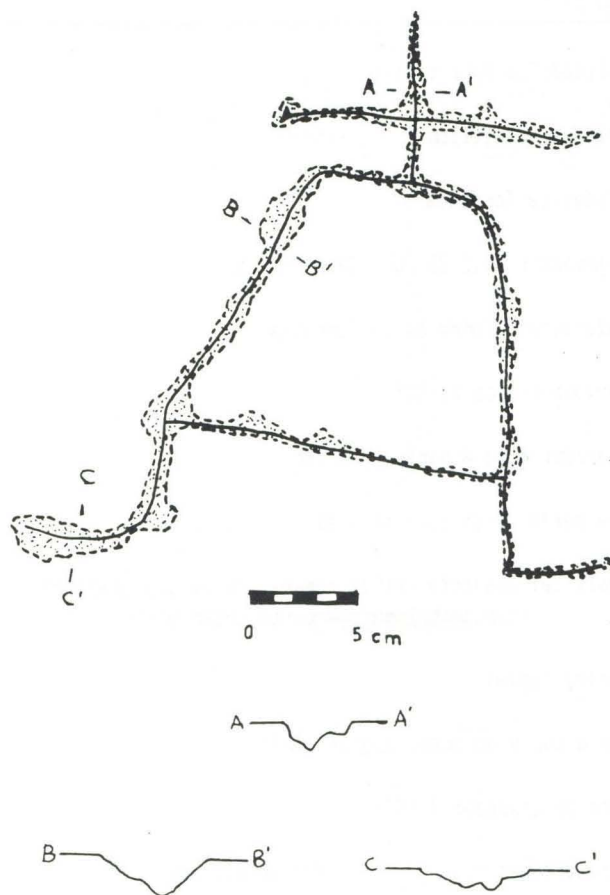
Técnica: incisión fina y profunda. El remate de la derecha se logra gracias a un punto similar a un escarpe.

Descripción del trazado: dos trazos continuos para las perpendiculares, otros tres para la forma trapezoidal, dos que forman el ángulo de la parte inferior izquierda y uno para la curva de la parte derecha.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos: Similar a la fig.5 del artículo de E. Blanes y otros autores.

Observaciones:

FICHA 9

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25' W - 39 49'53' N

Localización: Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII

Ubicación: muro W parte interior

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro W parte interior)

Soposte: tapial

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 9 (T9)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 30 cm de altura por 22 cm en su parte más ancha, compuesta por una línea vertical de la que parte una horizontal en su mitad, de la parte inferior de la vertical parten otras dos verticales formando ángulo que se unen en su extremo inferior por otra horizontal, las tres forman una especie de triángulo del que parte otra línea que forma un ángulo hacia el exterior. Hay que señalar que la parte izquierda de la figura no se aprecia por el deterioro del soporte.

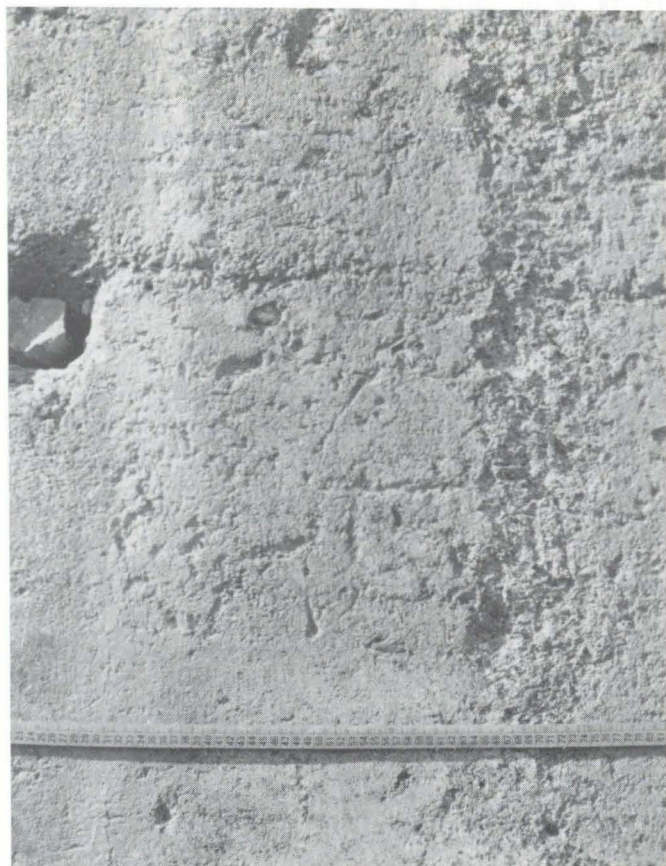
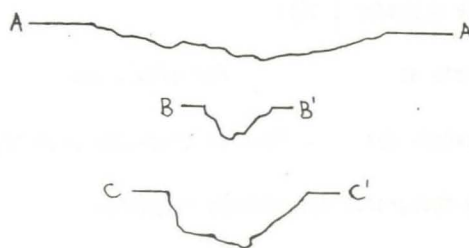
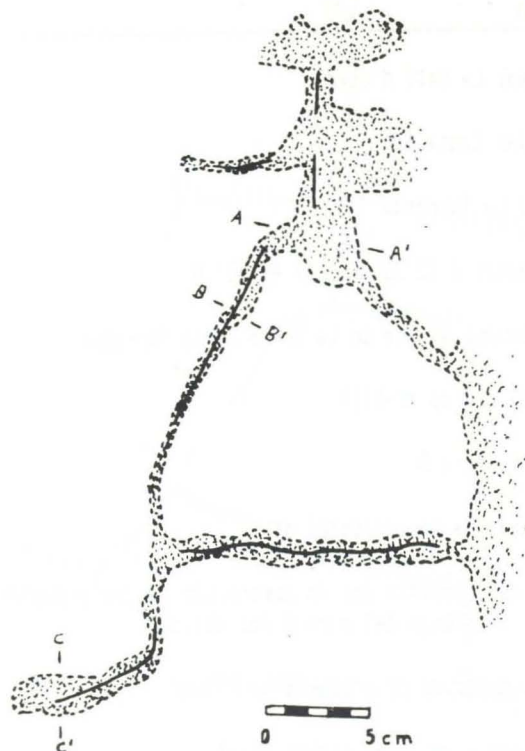
Técnica: incisión fina y profunda.

Descripción del trazado: trazos continuos que tan sólo se aprecian en la línea vertical superior, la horizontal que parte de la anterior, lado derecho y base del triángulo y en el ángulo de la base.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos: no señalamos ninguno por el estado de deterioro del grabado.

Observaciones:

FICHA 10

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25''W - 39 49'53''N

Localización: aljibe de la Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII?

Ubicación: muro S

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro S del aljibe)

Soporte: enlucido de argamasa

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 1 (A1)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 23 cm de altura por 19 cm en su parte más ancha, compuesta en su parte superior por dos líneas perpendiculares de similar longitud rematada en el extremo superior de la vertical y en el lado derecho de la horizontal, bajo ésta una forma trapezoidal con prolongación de sus laterales mediante un ángulo en la izquierda y una línea curva en la derecha.

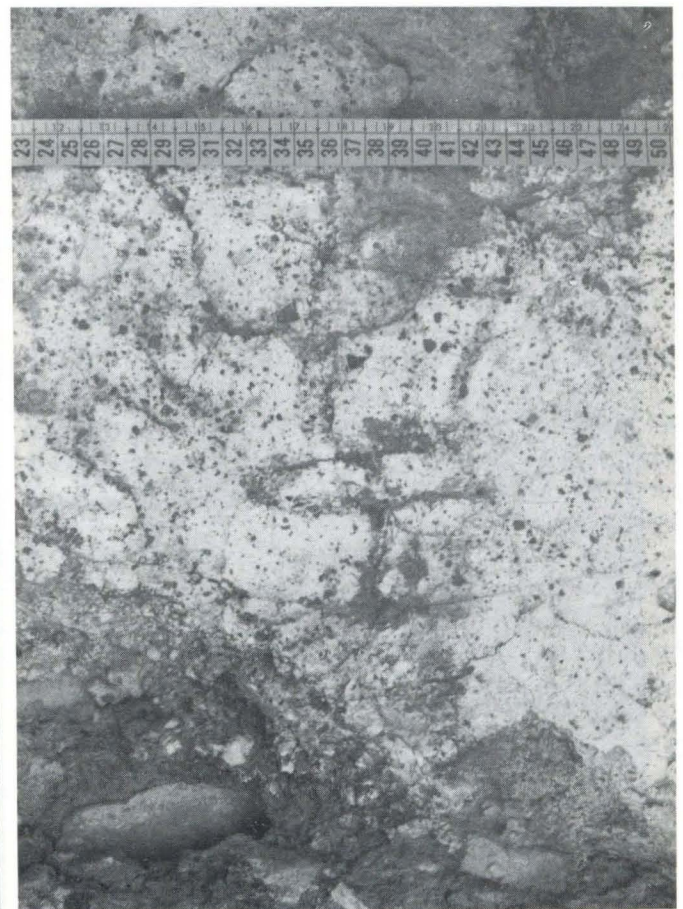
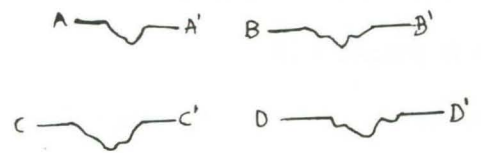
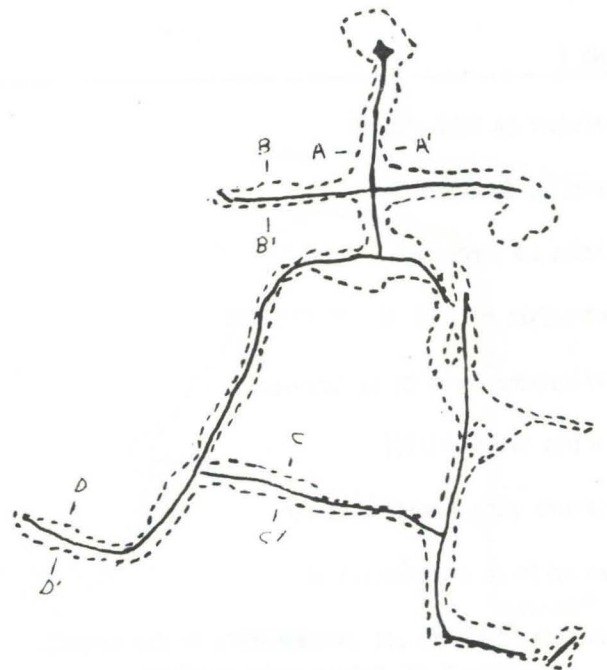
Técnica: incisión no muy profunda, considerando el soporte sobre el que están realizadas (argamasa), y punto para el remate de la cabeza.

Descripción del trazado: trazo continuo y claro; dos para conformar las perpendiculares, otro corto para el remate de la derecha, otro para el lado izquierdo, otro para la horizontal que las une, otro para el lado derecho y otro para la base del ángulo inferior derecho.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos: similar a la fig.3 del artículo de E. Blanes y otros autores, pero en nuestro caso con los remates más claros.

Observaciones:

FICHA 11

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25''W - 39 49'53''N

Localización: aljibe de la Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII?

Ubicación: muro S

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro S del aljibe)

Soporte: enlucido de argamasa

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 2 (A2)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 24 cm de altura por 20 cm en su parte más ancha formada por dos líneas perpendiculares, siendo de mayor longitud la horizontal con remates en sus extremos superiores; el inferior se une a una forma trapezoidal hacia el lado derecho, este trapecio se prolonga por sus laterales conformando dos ángulos hacia el exterior.

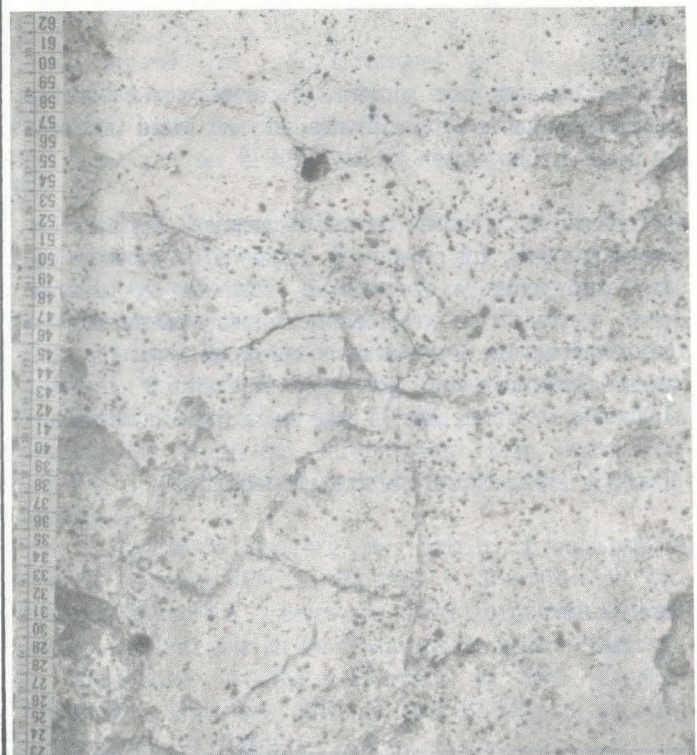
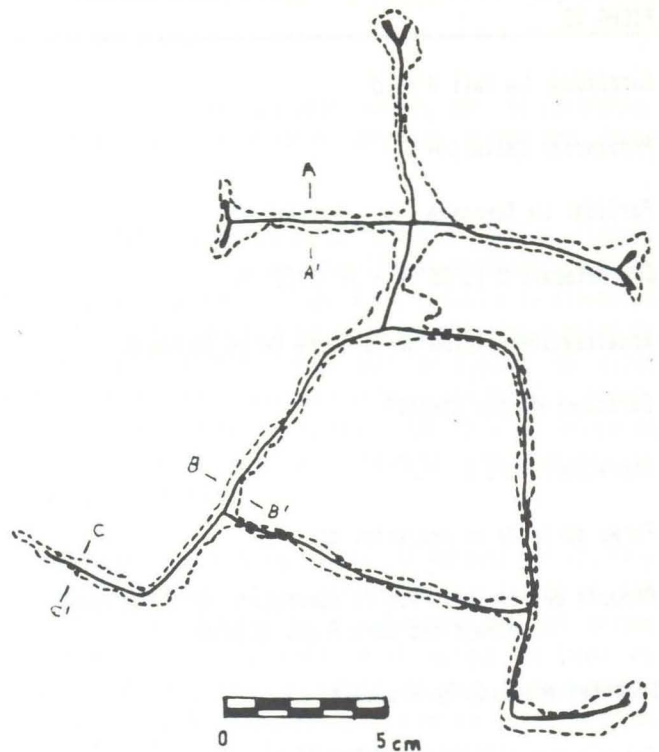
Técnica: incisión bastante fina y clara, los remates se logran por dos líneas.

Descripción del trazado: trazos continuos; dos trazos para las perpendiculares cuyos remates se consiguen por dos trazos menores, para la forma trapezoidal dos para los laterales que se prolongan y forman el ángulo mediante dos trazos más, un último para la base del trapecio.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos:

Observaciones:

FICHA 12

Localidad: La Vall d'Uixó

Provincia: Castellón

Partida: La Torrassa

Coordenadas: 0 12'25''W - 39 49'53''N

Localización: aljibe de la Torre de la Torrassa

Datación: siglos XI-XII?

Ubicación: muro S

Forma parte de un conjunto: sí

Croquis del conjunto con la numeración de los grabados
(dibujo del muro S del aljibe)

Soporte: enlucido de argamasa

Topes a quo y ad quem: siglos XI-XX

Número de grabado: 3 (A3)

Superpuesto a: Por debajo de:

Reutilización de: Posible gradación cronológica:

Dibujo y fotografía del grabado (adjuntos)

Descripción: Figura de aproximadamente 21 cm de altura por 18 cm en su parte más ancha formada por dos líneas perpendiculares con remates en la cabecera y en su lado izquierdo, unidas en la base a una forma acampanada que se prolonga en su base conformando en el lado derecho una curva y en el izquierdo un ángulo, ambos abiertos hacia el exterior.

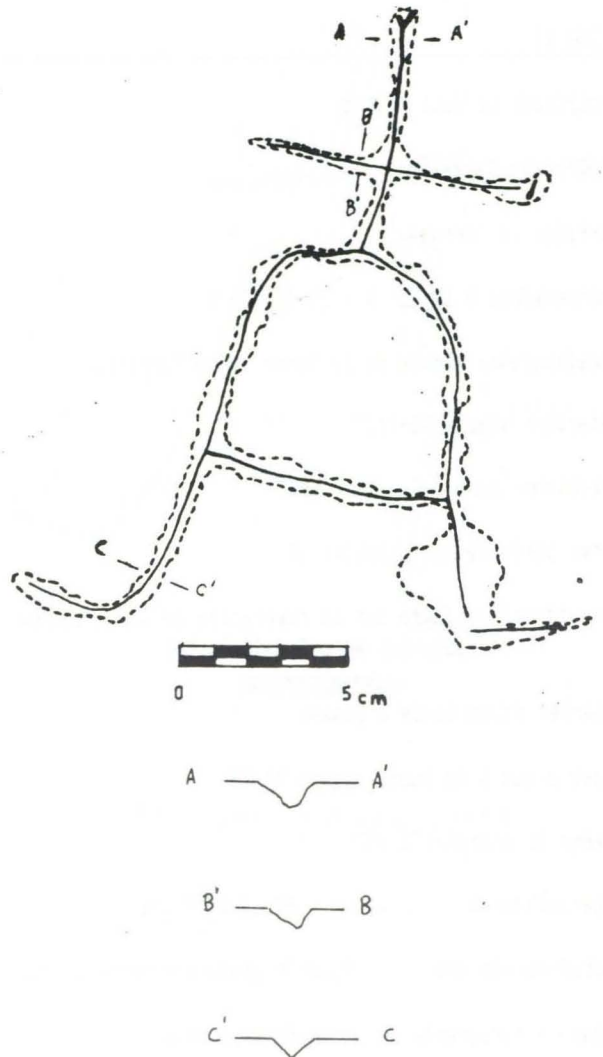
Técnica: incisión fina y clara. El remate de la cabecera se logra mediante dos incisiones, el del brazo izquierdo una perpendicular.

Descripción del trazado: un trazo continuo: dos para las perpendiculares, los remates se logran en la cabecera por dos trazos cortos y el del brazo izquierdo por uno. La forma acampanada se realiza en el lado derecho por un trazo continuo que se prolonga en curva, el izquierdo otro que se prolonga y otro que forma el ángulo de la base, finalmente un último para la base de la forma acampanada.

Dibujo de las secciones del trazado (adjunto)

Paralelos:

Observaciones:

VI. CONCLUSIONES

De los datos que hemos apuntado en las fichas se podrían extraer una serie de consideraciones:

- Respecto a la ubicación cabría señalar, en principio, la predilección por el muro W de la torre donde aparecen nueve grabados frente a los tres del interior del aljibe. Sin embargo, hay que señalar que la carencia de estas figuras en el muro N podría deberse a su estado de deterioro. Por otra parte, habría que señalar que la cara del muro W, donde se sitúan la mayoría de las figuras, es la que más se ve desde el camino de acceso a la torre. Este hecho tal vez pierda importancia dada la situación del muro N a la que hemos aludido anteriormente y a lo que se suma la ubicación de los grabados realizados en el aljibe, que no se aprecian con facilidad si no es desde su interior.

- En caso de que aceptáramos la posibilidad de que las figuras de la torre se realizaron para que fuesen vistas desde el camino, hecho difícil de comprobar, y admitiendo por tanto que el muro E de la torre debería ya estar destruido, tendríamos un término a quo para los grabados en el abandono de las alquerías circundantes a La Vall d'Uixb en el siglo XVII (11). De todos modos es un dato cronológico poco fiable, pero que tal vez pueda acortar la cronología tan amplia del soporte.

- Dentro de todo el conjunto y dejando aparte la diversidad de tamaños, oscilando éstos entre los 50 cm del número 2 (T2) y los 20 del 6 (T6), creemos posible hacer unas agrupaciones atendiendo a la técnica y modos de composición, aunque estadísticamente todos se asemejan bastante y responden a un mismo esquema. En cuanto a la técnica se pueden apreciar dos grupos claros:

a) El primero de ellos formado por las figuras T6 y T4. En ellas la incisión sobre el tapial parece haberse realizado con un objeto de punta roma.

b) Otro grupo formado por los restantes. En este caso la incisión es bastante más fina y profunda que en el grupo anterior quizás por haberse utilizado un instrumento más fino.

La figura T2 la excluimos de los dos grupos mencionados pues a nuestro parecer engloba ambas técnicas. Otro tipo de agrupación podría hacerse en base a la forma compositiva:

a) El primero de ellos estaría formado por los T1, T3, T7 y T9. En todos ellos el esquema seguido es bastante similar. La forma acampanada inferior de las figuras es más o menos curvada y terminada con unos apéndices en forma de ángulos.

b) El segundo grupo, formado por T3, T8, A1, A2 y A3, presenta la forma acampanada más trapezoidal o se realiza

mediante trazos más angulosos aunque, por el contrario, sus terminaciones inferiores derechas tienen una forma curva.

En estos dos grupos la parte superior de las figuras responde al mismo esquema, dos líneas perpendiculares en forma de cruz, únicamente cambia su tamaño y la situación con respecto a la forma acampanada así como los remates de los extremos de dicha cruz pues en algunas de ellas aparecen bien remarcados como es el caso de T7 y A2; en otros falta en uno de sus extremos como T8 y A1, aunque en T5 y A3 parece haberse pretendido realizarlos sin resultados evidentes.

c) Un tercer grupo correspondería al formado por T2, T4 y T6, agrupados aquí porque no presentan alguno de los elementos que conforman los grabados de los grupos anteriores. Así en el caso de T4 aunque su forma es similar sólo presenta un esbozo en sus terminaciones superiores e inferiores, en T6 pierde parte de la forma acampanada inferior y T2 parte de la superior.

Independientemente de estas conclusiones creemos importante señalar dos hechos que hemos comprobado en el proceso de documentación, que aunque no están en relación directa con el objeto de nuestro estudio nos pueden dar muestra de la diversidad simbólica y estilística que pueden tener los grabados y que, a nuestro parecer, aportan nuevos datos al estudio general de los mismos.

El primero de estos hechos es la aparición de una "A" capital rematada con una cruz en una inscripción incisa en el Campanar de la Seu de Mallorca (12). Esto puede llevarnos a dos conclusiones:

- Tomar este ejemplo como otro más dentro de todo el conjunto de símbolos que aparecen en el País Valenciano.

- O separar las reutilizaciones de "A" capitales aparecidas en nuestra zona como un subgrupo dentro de la totalidad hasta que más ejemplos aclaren su significado que puede o no ser el mismo de los restantes.

En el Campanar de la Seu de Mallorca no apareció, sin embargo, ningún signo similar a los que nos ocupan (excepto el señalado) sino cruces con calvario y otros símbolos de diversa tipología.

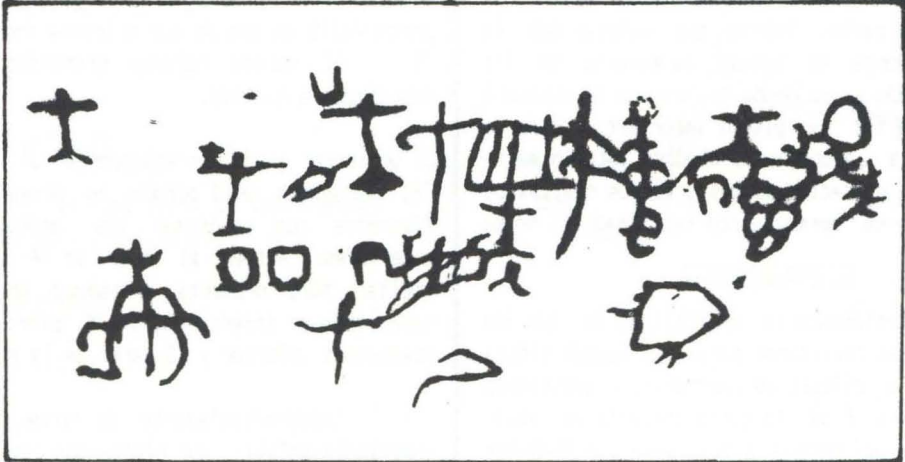
El segundo hecho viene dado por los grabados del aljibe del Daimuz (13), que según la autora son símbolos cristianos de la primera mitad del siglo VI. En ellos destacan las cruces con calvario pero llama la atención uno que sigue el esquema general de los vistos hasta el momento.

Finalmente apuntar, por todo lo dicho, que a nuestro parecer dada la amplitud y diversidad de los ejemplos recogidos creemos de importancia iniciar su estudio mediante una mínima clasificación espacio-temporal y morfológica, no para alcanzar un mero estudio tipológico, sino como punto de partida para un estudio histórico de los mismos.

NOTAS

(1) E. Blanes *et alii*, "La problemática de los grabados esquemáticos de la Cueva de la Cerdaña (Pina de Montalgrao) a la luz de representaciones similares conocidas" *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló "Llansol de Rowani"*, núms.6-7, curs 1988-1989, pp.62-76.

(2) Aparece cierta similitud en uno de los grabados de las paredes del aljibe del Daimuz presentados por Lorenzo Cara Barrionuevo y Juana M. Rodríguez López en el artículo "El pastoralismo en al-Andalus. Aproximación arqueológica en el SE peninsular" *Revista de Arqueología*, año X, núm.96, abril 1989, p.48. Estos grabados según los autores son grabados cristianos de la primera mitad del siglo VI, aunque no hacen referencia a los motivos que les llevan a hacer estas afirmaciones. Dichos grabados los reproducimos a continuación:

(3) *Op. cit.*, nota 1, p.62.

(4) *Op. cit.*, nota 2.

(5) Desconocemos la situación geográfica exacta del aljibe del Daimuz ya que ésta no aparece en el artículo ya citado en la nota 2.

(6) M. Luisa Rovira, "Informe arqueológico sobre la excavación de urgencia de la torre de La Torrassa (La Vall d'Uixó, Castellón)". Aprovechamos para agradecerle su colaboración.

(7) André Bazzana, "Approche d'une typologie des edifices castraux de l'Ancien Sharq al-Andalus" *Chateau Gaillard*, IX-X, 1982, pp.301-328.

(8) C. Barceló Torres, en *Castellón. Tierras y gentes*, editado por la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, año 1985, capítulo X, "Historia Medieval

(Musulmana)", p.284.

(9) *Op. cit.*, nota 7, p.304.

(10) André Bazzana, "Céramiques médiévales: les méthodes de la description analytique appliquées aux productions de l'Espagne Orientale" *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XV, 1979, pp.135-185, y XVI, 1980, pp.57-95.

(11) H. Garcia Garcia, *Historia de Vall de Uxd*, Excelentísimo Ayuntamiento de Vall de Uxd, 1982.

(12) M. Bernat i Roca, "Els graffiti del Campanar de la Seu de Mallorca" *Estudis Baleàrics*, Institut d'Estudis Baleàrics, any IV, núm.23, desembre 1986, pp.3-46.

(13) *Op. cit.*, nota 2.

EL BUSTAL

Amèlia Cervera Sos

Josep Lluis Viciano Agramunt

Recordant l'amic Fidel Pons

0. INTRODUCCIÓ

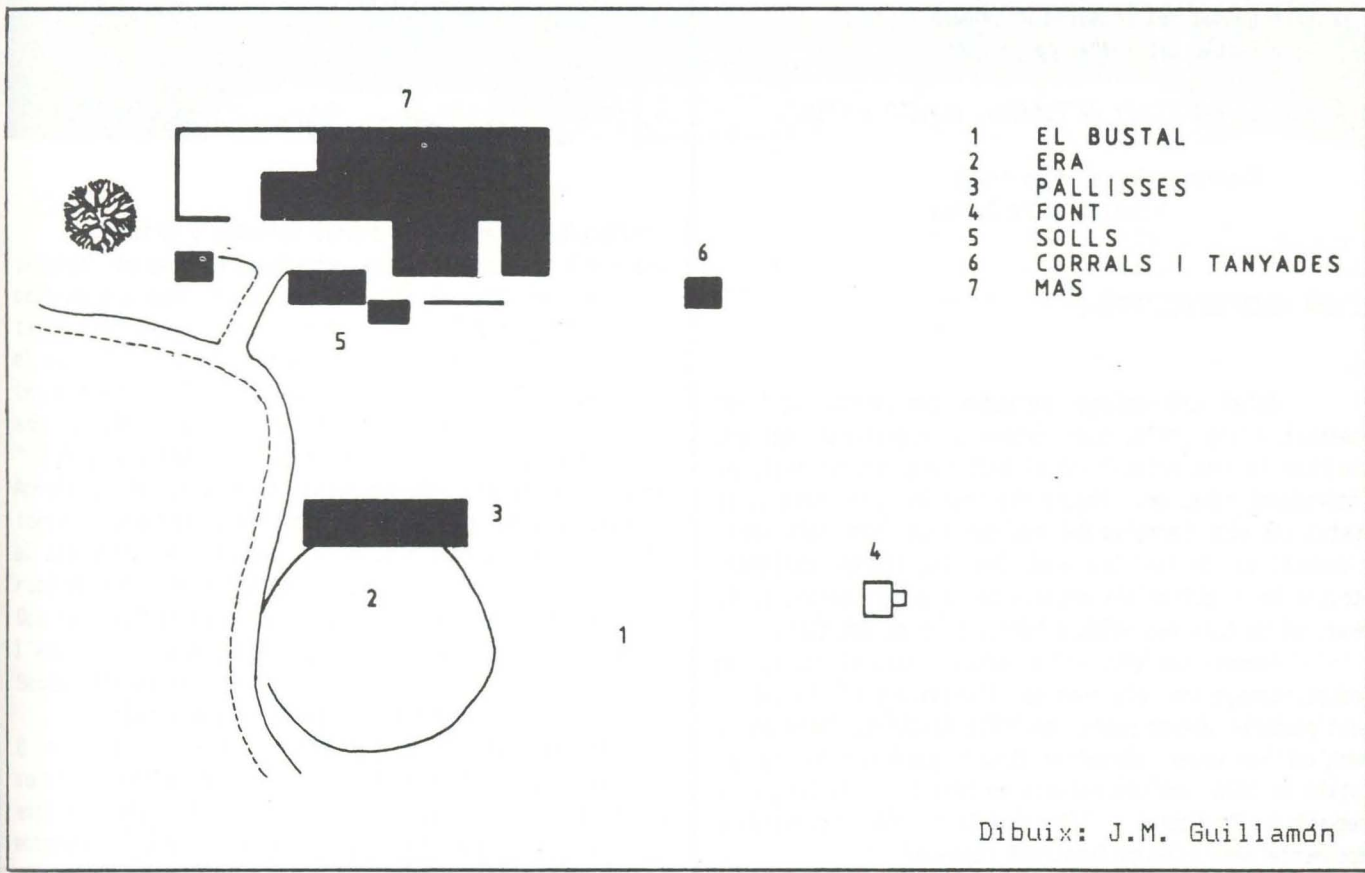
Una bona font d'informació, quan s'inicia la prospecció espeleològica d'un territori, és la documentació ramadera conservada als comptats arxius històrics municipals que resten. D'ella, a més d'abundància de topònims de cavitats, utilitzades com a mallades i sesters o assestadors en tots els temps, es pot traure la situació d'avencs i altres punts d'interès espeleològic que s'esmenten en fer la descripció dels camins ramaders. En algun cas, probablement, pel perill que poden representar per a la proximitat dels bestiaris. Això a més, ha provocat el naixement d'abundància de contalles sobre aqueixes cavitats. Un exemple d'açò pot ser el mític Avenc de Penyagolosa.

És en una repassada d'aquesta mena d'escrits quan trobem repetidament documentat el topònim *bustal*, que

coneixiem ja per anomenar-se així alguns indrets recorreguts en les nostres excursions: El Bustalet, d'Atzeneta; el Bustal, de Borriol; els Bustals, de la Serra d'en Garceran; el Bustal i el Bustal Blanc, de les Useres; el Bustal, de Vilafamés; els Bustalets, de Vistabella, etc.

1. DADES DOCUMENTALS

El topònim el trobem en la següent documentació consultada: *Llibre dels Camins de l'Herbatge*, de 1597, de la Tinença de Culla; *Establiments de la Vila de Vilafamés*, de 1630, en el capítol de les Mallades de la Vila; *Llibre de Fitades*, de 1560 a 1786, de Cabanes. Falta, però, en papers pareguts del terme de Xodos, del segle XVIII, i en un llibre d'Herbés que cobreix del segle XVI al XVIII.

1.1. Relació de bustals del *Llibre dels Camins de l'Herbatge*, de 1597.

- Atzeneta - Bustal de n'Arnalda
 - Bustal d'en Nebot
- Benassal - Bustal d'en Daudé
- Culla - El Bustal
 - Bustal d'en Aliaga
- Vistabella - Bustal de la Carrasca
 - Bustal d'en Canet
 - Bustalet més amunt
 - Bustalet més avall

1.2. Relació de bustals dels *Establiments de la Vila de Vilafamés*, de 1630.

- Bustal del Barranc d'en Burro
- El Bustal
- Bustal dels Caragols
- Bustal del Coll de Fenosa
- Bustal del Collet de les Galeres
- Bustal de la Coveta d'en Domingo Alegre
- Bustal de la Dresera
- Bustal d'en Feliu
- Bustal del Frontó del Baso
- Bustal de la Lloma de l'Arbosar
- Bustal del Morral de na Molinera
- Bustal dels Pallerets
- Bustal de la Regina
- Bustal d'en Sebrià
- Bustal de la Serreta de la Cova Paredada
- Bustal de la Talaiola
- Bustal del Tossal d'en Arques
- Bustal del Tossal de la Font

1.3. Bustals del *Llibre de Fitades*, de 1560 a 1786.

- Cabanes - Bustal d'en Fraga
 - Bustal de na Guasca

2. UNA ACEPTIÓ DEL TOPÒNIM

és en una replega de dades per terres de l'Alt Maestrat, l'any 1975, quan trobem un significat del mot que, per la seua relació amb el medi rural tradicional, és interessant conèixer. Segons els nostres informadors, el bustal són els terrenys del mas per a ús comú dels veïns d'aquest, on es fan les eres, les palliseres, palleres, etc., i on es solten els animals per a que pasturen, si és prat. És de tots els veïns o hereus i no es pot partir.

Aquest terreny, en el mateix mas, el coneixiem indistintament amb els noms de *l'esgaubi* o *el bustal*. I així passa en altres punts de l'Alt Maestrat. També en el mas, on vam poder consultar alguns papers, n'hi ha uns datats de 1876 amb una relació de béns i on es llegia el següent, transcrit literalment, que confirmava documentalment el significat del topònim:

"...cunto a la fuente de dicha Masia Notado al n 77 comprensivo de dos cuadros poco mas o menos lindes poniente y Norte Gregorio Belles Mediodia con el Bustal de la Masia..."

A terres de l'Alcalatén aquest espai es coneix per *el pati del mas*. Són també pati altres elements del medi d'aquest i fa anys un vell pastor ens va dir de la Font de la Cova, petit naixement d'aigua en l'interior d'una cavitat que, a més arredera un gamelló, una bassa i uns llavadors, que a ella tenien dret d'entrada tots els veïns de la rodalia, per ser pati. Relacionat amb açò darrer, en ramaderia, a terres de l'Alcalatén properes a Penyagolosa, pot tenir el mateix significat el mot *rodejador*, com a terreny que envolta una mallada. Així ho testimonien uns papers del segle XVIII, on diu:

"...pas que va a la cova del Llop, seguint pas avant per baix lo rodejador de la mallada de dita cova..."

3. BIBLIOGRAFIA

Andreu Valls, G.

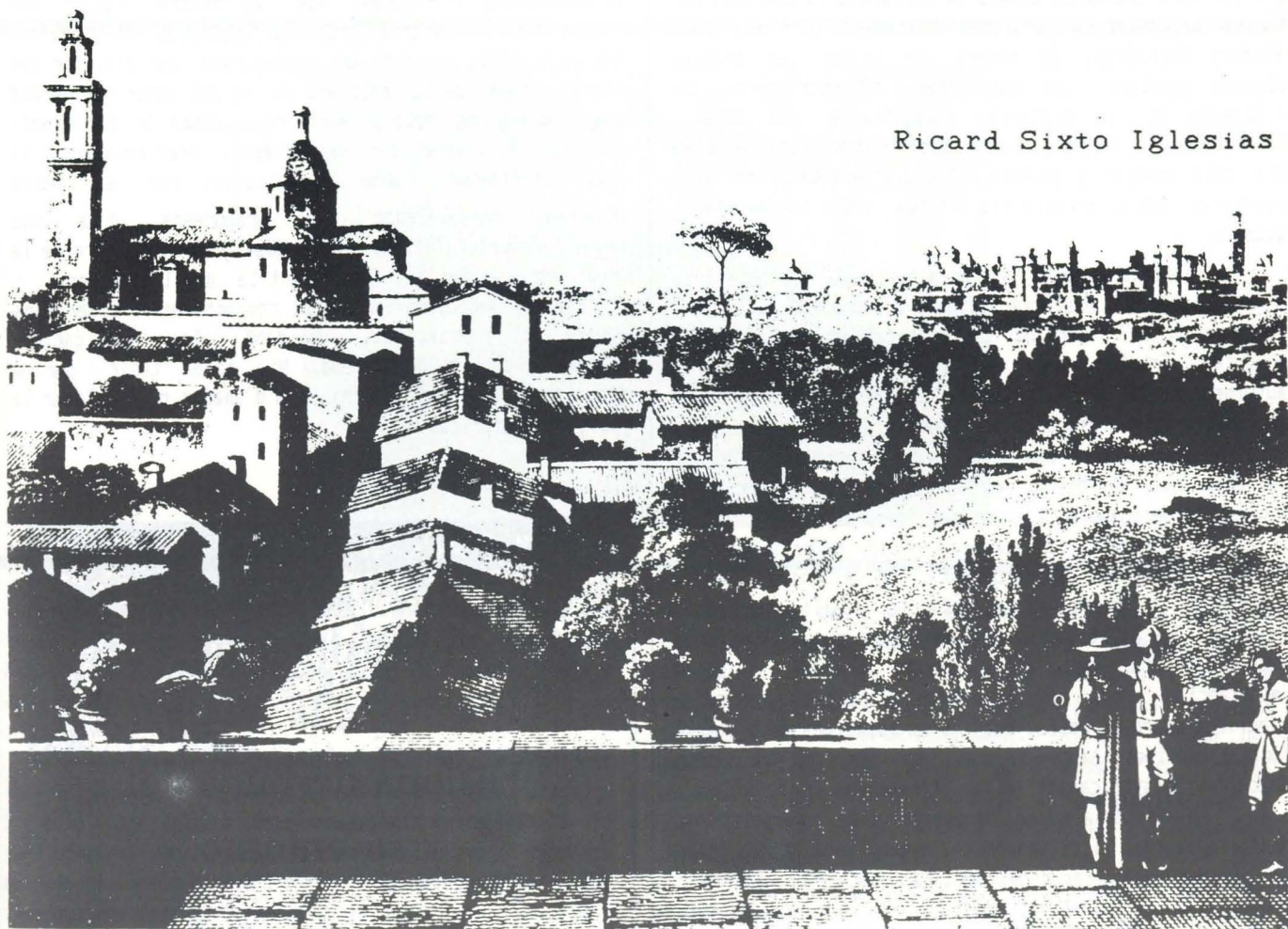
"Los antiguos términos de Miravet, Albalat y Cabanes" *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, tom LI (1975), pàgs.213-243.

Diaz Manteca, E.

Establiments de la vila de Vilafamés
Publicacions de l'Excel·lentíssima Diputació Provincial de Castelló, 1982.

LA HISTÒRIA I LES TORRES: TEORIA I HISTÒRIA LOCAL

Ricard Sixto Iglesias

Després d'estudiar durant cinc anys a la Facultat, després de més de cinquanta exàmens parcials i finals, després d'àrdues hores de treball, de son, de nervis i també -gràcies a Déu- de festa, un estudiant pot obtenir el seu títol de llicenciat en Geografia i Història: la Universitat et fa historiador. Abans has hagut de suportar amb paciència en infinitat d'ocasions l'insípid diàleg: "-I tu què estudies? -història. -I això per què aprofita?" Aprenent de bruixot d'històries de campanar: primera torre. Despertes i escoltes el tritlleig de les campanes al campanar del teu poble, la teua *patria chica*, el teu racó de món. Fem Història! Però, què fem? Què és Història? Qui fa la Història? Qui l'estudia? Qui la manipula? Qui l'assassina desfigurant-la, i fa que alguns l'ignoren? Segona torre: la de Babel.

Aclarim alguns termes com a tècnics en la matèria. O no som els joves estudiants d'Història experts en aquesta ciència? No! No som entesos en això quan venen a explicar-nos conquestes i raons que ni ells mateixos entenen, no ets historiador quan "la teua" Història no és

la que ells han après. Què fem, ignorem la base social que pretén ensenyar Història als historiadors, ensenyem a les parets, o ens tanquem a banda i formem un grup aïllat? Tercera torre: d'ivori.

L'historiador no pot tancar-se, no pot ni deus oblidar el protagonista de la Història. No podem córrer el risc remarcat per Marc Bloch en el 1942 de viure en el passat i oblidar-nos del present i del futur. No hem de formar una casta, som alguna cosa més que una cort de tècnics i científics que tan sols produeixen per a ells mateixos. La societat que ens nodreix, que nodreix també la base de la Història, ha de ser compensada (mal que li sàpia) perquè nosaltres també som consciència crítica, i per partida doble si a més som joves: joves historiadors que hem de trencar motles.

La Història és una ciència, humana (com totes al capdavant). Això ens han ensenyat. El protagonista: l'Home. El científic: l'historiador (home també). Conseqüència: subjectivitat. Però la subjectivitat és superable gràcies a la multiplicitat de subjectes

cognoscents, i a un mètode: el Mètode Científic. Però tornem al científic, és a dir, a l'historiador. No podem monopolitzar el privilegi de fer Història, pujar a la nostra torre d'ivori, tancar i tirar la clau. La Història és patrimoni comú, tothom en té dret. Però cal una preparació, i això cal facilitar-ho. Tècnica i llibertat són conceptes contradictoris? La llibertat s'exercita millor quan més coneixement s'acumula. Tècnica de llibertat pot ser la Història, i la Història en llibertat pot fer-se a través de models ja portats a la pràctica per alguns historiadors marxistes britànics per mig dels *History Workshops*, de manera que siguin les pròpies classes populars les que facen d'historiadores, on l'objecte de la Història s'estudia a ell mateix. Enderroquem la torre d'ivori dels historiadors! Acostem els pols oposats d'aquesta ciència "maleïda"! Amb això exercirem com a consciència crítica que s'autogenera i acumula.

Història local o Història nacional? Microhistòria o Macrohistòria? Història factual, o econòmica i social? Història total? Seriosa i quantitativa, o Història erudita? Erudits del món uniu-vos! Així podrem autoimmolar-vos més fàcilment. La Història local, la Microhistòria, la Història del reduït entorn geogràfic ha estat tradicionalment una Història de campanar, d'erudit i de cronista, de fotedor de documents i d'Història en general (i perdoneu-me l'expressió "general").

La Història de qualsevol poble ha estat moltes vegades massacrada salvatgement per alguns d'aquests individus, a través de la reducció d'allò "nacional" (estatal) a l'àmbit local, o l'exposició pura i simple de fets concrets, per altra banda absurds i sense importància. Què importa saber quantes esglésies s'edificaren en un poble, quan no es relaciona això amb un context socioeconòmic, i quan, a més, no es poden demostrar "històricament" eixes afirmacions?

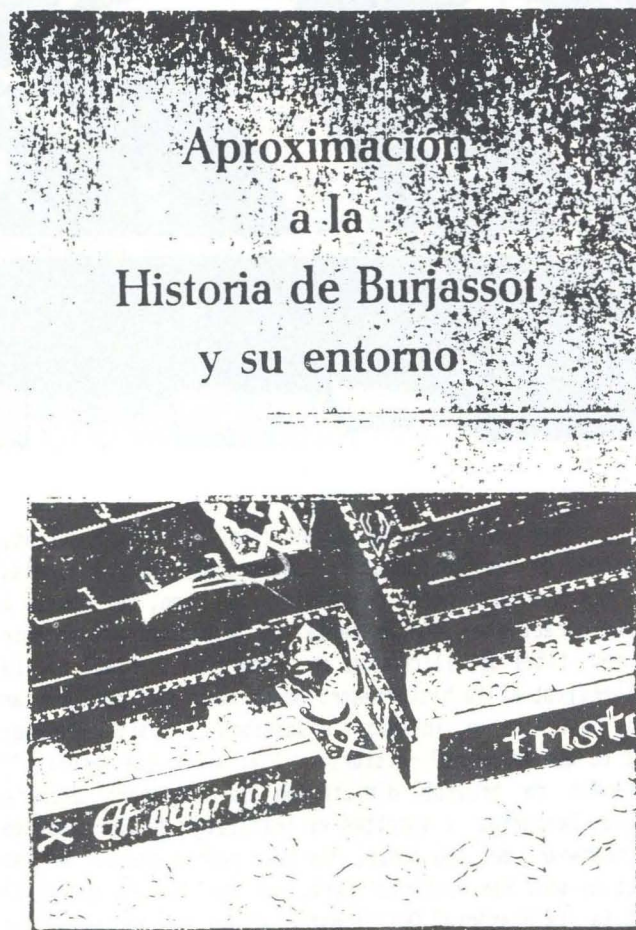
La Història local ha estat, i és, refugi d'una Història factual i decimonònica, desvirtuada i rebregada per la manca de recursos, per la manca d'un entramat teòric i d'una finalitat pràctica. La Història de fets concrets, de vides il·lustres, de crítica documental i de falta d'interpretació, és a dir, la Història Positivista, va morir per als historiadors fa molt de temps, però segueix viva en molts pobles i ciutats, i ara, com Lucien Febvre fa ja setanta anys, ens toca a nosaltres, els joves historiadors, arremetre contra estos elements anacrònics i fer país per altres camins.

Abans de llançar-se a interpretar, a fer Història, cal començar per adquirir-ne la tècnica, la teoria. D'altra manera correm el perill de caure en greus errors, i posar a Antonio Ubieto com a paradigma de la historiografia valenciana o a les teories de Sánchez Albornoz com els postulats seguits pels historiadors peninsulars, quan ambdós autors varen ser superats en el seu moment. Abans d'entrar a fer Història local del campanar del poble cal fer una ullada enllà del terme municipal.

La historiografia acadèmica ha marginat i oblidat tradicionalment la Història local, abandonada en mans de cronistes i aficionats, que en algunes ocasions amb la millor voluntat, i en altres amb agra mala llet han defenestrat el passat local i la Història "general",

contaminant el públic alié amb teories desfigurades, veritats a mitges, incompetències, fets sense importància i, per què no dir-ho?, actituds polítiques molt determinades.

La Història com a ciència té un mètode, el mètode científic, adaptat a les seues circumstàncies: la impossibilitat de l'experimentació (no entrarem a analitzar models contrafactuals), per això la història és i ha de ser una construcció al marge de falses manipulacions polítiques. Que el mestre bruixot que desenterra la Història tinga una ideologia, no significa que la Història haja de ser desfigurada per afavorir les seues visions de la realitat. No es pot tenir por a dir que els cognoms dels primers repobladors de Burjassot, inscrits al *Llibre del Repartiment*, eren catalans, ni podem disfressar Jaume I únicament com a monarca aragonés, conquistador amb aragonesos d'un nou regne "aragonés" (?), ni podem desfigurar la Guerra de la Unió en València, equiparant-la a l'aragonesa i contraposar ambdós moviments al comportament i interessos envers el Principat, oblidant les implicacions econòmico-socials del tema. Ni podem tenir por a desenterrar la Història, ni hem d'amagar o trastocar la realitat històrica.

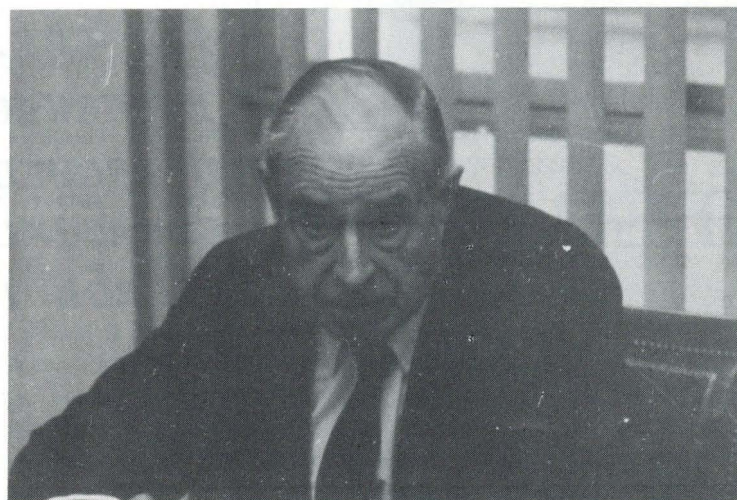

ILMO. AYUNTAMIENTO DE BURJASSOT

1989

NOTICIARI GENERAL

EN FRANCESC ESTEVE GÁLVEZ, PRESIDENT D'HONOR DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ

De vegades, la tasca quotidiana d'una persona pot convertir-se en senyera per al treball dels altres. Els Estatuts de l'Associació Arqueològica de Castelló, a llur article número 12 inclouen el següent contingut:

"...Hom podrà concedir-ne el títol de President Honorari a aquella persona que, pel seu especial prestigi i dedicació en l'àmbit de l'arqueologia castellanenca, li fora conferit per l'Assemblea General i/o amb la proposta del Comitè Directiu. Podrà assistir-hi amb veu i vot a les reunions del Comitè Directiu a les quals fora convocat i ostentarà el càrrec amb títol vitalici."

Des de la seua fundació el 1980, l'entitat mai havia designat cap persona complint la possibilitat de l'article esmentat, tanmateix, en la ment de tothom n'hi havia un candidat avantatjat: visita al Museu Municipal d'Amposta acompanyats de Francesc Esteve, fundador que fou del mateix (14 de desembre de 1980); el gran arqueòleg castellanenc Francesc Esteve Gálvez (butlletí 1, 1981); Don Paco per als què d'una manera o altra hem après -seguiu aprenent- alguna cosa d'ell... (butlletí 3, 1983). I és que per a parlar d'arqueologia a Castelló cal fer referència al Dr. Esteve (butlletí 5, 1988), i en totes les ocasions que siga possible desde la Asociación Arqueológica de Castellón pretendemos hacer reconocimiento a la labor que durante tantos años viene realizando D. Francisco Esteve para la cultura castellanense, y en general para la arqueología... (butlletí 6-7, 1989).

Aleshores, i deixant de banda les moltíssimes paraules que poden subscriure el nomenament que ací us ressenyem, no caldrà endavant recórrer a elles en les nostres activitats per a fer un record del nostre il·lustre soci, perquè parlar de l'Associació Arqueològica

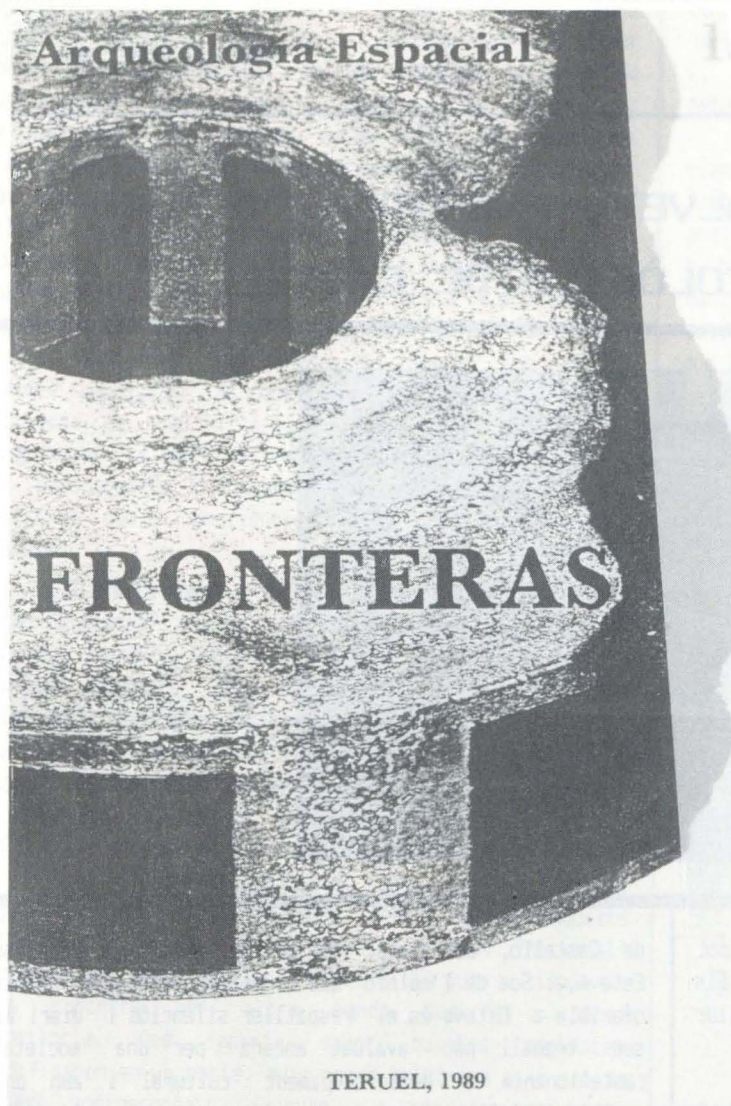
de Castelló, des d'ara, és parlar alhora de Francesc Esteve. Som de l'opinió que el millor homenatge públic oferible a Esteve és el respall silenciós i diari al seu treball poc avaluat encara per una societat castellanenca en desenvolupament cultural i amb una memòria col·lectiva que es mira massa en l'espill enganyivol dels títols acadèmics i les publicacions a mansalva, i no pas en la tasca continuada i valuosa dels investigadors en silenci.

Per çò, el divendres 10 de novembre de 1989, l'Assemblea General Ordinària dels Socis va votar unànimement la proposta de la junta directiva elegida, d'anomenar com a President d'Honor de l'entitat En Francesc Esteve Gálvez, en compliment ben merescut de l'article 12 dels Estatuts. Dies després, els membres del comitè directiu trobaren a Don Paco com molts altres matins, esmorzant al Bar Castelló, i amb tot el respecte i la discreció possibles li comunicaren el nomenament amb una placa de record, que ell atentament acceptà i agrai.

El millor homenatge, emperò, que s'hi pot fer a Esteve és escoltar i aprehendre del seu treball. El millor homenatge que sempre ens ha fet ell a tots nosaltres és difondre el que fa amb prudència i ganas de contrastació continua amb aquells que com ell mateix volen un coneixement històric desenvolupat amb coherència i sentit comú...

El doctor Esteve dona amb el seu caràcter de president d'honor de l'Associació Arqueològica de Castelló, el relleu màxim que qualsevol tasca en comú pot aspirar-ne de tindre. Esteve és el símbol present que també ens projecta al futur, i que com Francesc L'ansol de Romaní, ha treballat sempre per conèixer el món rondaire i difondre'l socialment.

Arqueologia Espacial

TERUEL, 1989

FRONTERES. III COL·LOQUI INTERNACIONAL D'ARQUEOLOGIA ESPACIAL (TEROL 1989)

Terol no deixa d'abastir els nous terrenys de l'arqueologia capdavantera internacional a les seues trobades periòdiques. La darrera d'elles ha posat de relleu la realitat d'uns avenços considerables en l'estudi de les societats humanes des de les més primitives fins a la Modernitat. El tema central sobre el que han estat fetes les reflexions dels investigadors participants el mes de setembre passat (dies 14 al 16) fou el concepte de fronteres.

Frontera és una categoria d'anàlisi històrica que no té sentit si no hi és associada al concepte d'Estat. Però tant frontera com Estat no són pas nocions modernes que sols cal reconèixer al món actual en el que vivim. Serveixen també per a explicar el passat, fins i tot, les societats més primitives. Tot depèn de l'operativitat històrica que vullguen donar-los els historiadors en raó a la coherència interna i externa de les seues recerques.

L'Estat és l'expressió per excel·lència de l'organització política de qualsevol formació social conformada per l'especialització d'uns individus, fora del treball productiu, en activitats que tenen com a objectiu la reproducció de les relacions d'explotació dels que dominen i s'aprofiten d'aquells que produeixen. És a dir, les relacions socials de producció que suposen l'apropiació de l'excedent de la majoria dels membres d'una societat, per una minoria. Situació típica de la nostre sistema i de moltes societats del passat. L'Estat

és una mena d'aparell de poder reforçat per funcionaris diversos per tal que les classes socials dominants, enmascarades en ocasions en faccions polítiques però, al cap i la fi, amos del sistema, reproduïxquen la seua posició privilegiada.

Gestió, control, i organització política i ideològica justifiquen que uns visquen i s'aprofiten de la majoria que treballa per mantindre estables les necessitats socials. El parentiu mateixa, la família, és també una construcció política de determinades relacions socials, i encara que així s'hi justifiquen, no han de confondre's amb les relacions biològiques de consanguineïtat. El parentiu justifica de fet en elles la seua existència, però biologia i política no són el mateix, encara que interese la barreja.

L'espai en el que les institucions d'un Estat deixen d'exercir-ne amb efectivitat llur poder, bé davant d'altre Estat veí o davant de grups socials que no són controlats per la minoria dominant, constitueix la frontera. Quan no n'hi ha d'Estat, doncs, no cal l'adscripció territorial de les persones a un espai geogràfic i les fronteres polítiques no existeixen. Per tant, els historiadors consideren que n'hi hagueren fronteres en una societat, quan les evidències, en aquest cas arqueològiques, demostren l'existència d'individus especialitzats en la coerció i el control social, perquè representen a l'Estat que han construït les classes

dominants de la societat.

Teòricament això és coherent i acceptable. En la investigació pràctica dels historiadors també. L'exemple que va destacar al col·loqui de Terol és prou evident en aital constatació i de fet va protagonitzar tots els debats amb un triomf contundent davant d'altres postures poc contrastades i buides d'una recerca empírica tant nombrosa i ben realitzada des de les reflexions del materialisme històric.

La tesi doctoral de Francisco Nocete Calvo, *El Espacio de la Coerción. La transición al Estado en las Campiñas del Alto Guadalquivir (España) 3000-1500 a. C.*, publicada el 1989 per la Universitat d'Oxford, ha estat sens dubte el punt d'atracció principal als debats del darrer Terol d'arqueologia espacial. La frontera fou el límit de l'Estat que ja s'hi pot reconèixer a la primera meitat del segon mil·lenni abans de Crist al cor d'Andalusia. El procés de formació d'assentaments humans especialitzats en la coerció a *Las Campiñas* hi permet veure estructures d'Estat canviantes que poden ser analitzades mitjançant la realitat d'espais socials que hem identificat com a fronteres. Fronteres dinàmiques i canviantes al llarg del temps evidenciades per hàbitats dotats de fortificacions i posseïdors exclusius de mitjans de destrucció i intervenció sobre la producció camperola de l'entorn. Un aparell de la presència oficial de l'Estat, símbol de la coerció que en aquest cas té com a centre neuràlgic l'àrea de Porcuna (Jaén) que centralitza l'ordenació territorial i suposa alhora un límit de la

circulació de l'excedent tret per les classes dominants, generant una relació de centre/perifèria entre els diferents espais socials del territori controlat.

Els conflictes d'interessos, la lluita de classes entre els habitants dels diferents espais i entre els mateixos grups dominants, fan canviar de continuu les fronteres i fiquen en conflicte a l'Estat amb els poders veïns al seu domini. Ara bé, el veritable problema es troba en la diferenciació, en primer lloc, de si l'Estat abasteix una sola formació social, part d'ella o moltes baix un mateix domini. En aqueix sentit, la presència d'altres assentaments més tardans en els espais perifèrics de l'Estat inicial de *Las Campiñas* mostren l'avenç de noves classes dominants front a les centrals que, amb el pas del temps, iniciaren el nou camí cap a formes més petites de poder, no tant grans com l'Estat anterior, i que formen una mena de nuclis de poder local constituïts per les diferents èlits aristocràtiques emergents.

Fronteres i Estat amb la tesi de Nocete són constatatats com a realitats històriques en evolució dins unes formacions socials de fa no pocs mil·lennis. Sembla, doncs, que l'antiguitat de l'explotació i coerció d'uns homes per altres identificable com a màxima expressió en l'organització estatal té arrels més llunyanes del que alguns historiadors volen reconèixer. L'explicació de les formacions socials de l'Alt Guadalquivir durant els segles XIX i XVII abans de la nostra era, serveixen per tant prou bé per tal de comprendre el present i el futur, funció social clau dels historiadors a totes llums.

B.A.A.C. Llansol de Romaní
Número 8, gener-juny 1990.

ENTREVISTA A ÁNGEL VELASCO BERZOSA SOBRE LA EXPOSICIÓN ARQUEOLÓGICA TRES AÑOS DE RECUPERAR XÀTIVA

La entrevista de la que oferecemos a continuació un resumen escueto fue realizada en noviembre de 1989 por M. Angeles Royo Encarnación y F. Xavier Vicente Soler, miembros de la redacción del *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, Llansol de Romaní.

Diciembre de 1989 y enero de 1990 fue el espacio de tiempo en que la exposición de materiales arqueológicos *Tres anys de recuperar Xàtiva* se mantuvo abierta al público en el Museu de l'Almodí, bajo el patrocinio de la delegación de cultura del ayuntamiento de Xàtiva. El interés de la iniciativa y sobre todo el montaje de los contenidos de la misma durante las semanas anteriores a su inauguración, nos ofrecieron la posibilidad de entrevistar a su coordinador acerca de una serie de cuestiones que implican directamente a la difusión social de la investigación arqueológica.

Angel Velasco Berzosa, licenciado en prehistoria y arqueología por la Universidad de Valencia, fue contratado por el ayuntamiento de Xàtiva para recibir su asesoramiento en materia de patrimonio arqueológico. Él considera que el museo existente ya en la ciudad podía ser perfectamente la ventana de un servicio arqueológico en el futuro. Investigar, conservar y divulgar, serían sus tres funciones fundamentales.

Lo que sí es evidente, según Velasco, es que en Xàtiva hay gente joven inquieta y sensible a cualquier tipo de actividades culturales, y en este caso, hacia la arqueología. Un interés que había que canalizar de la mejor manera posible a través de bibliotecas, laboratorios o grupos de trabajo, porque de lo contrario pueden ser el caldo de cultivo de los rastreadores clandestinos de materiales, o bien perder esa sensibilidad, y no poder originar modelos de actuación colectiva como podría ser una entidad del tipo "amigos del museo".

Para comprender toda la problemática que un museo puede suponer cara a la sociedad hay que tener claros los objetivos de trabajo. Una forma de hacerlo es pretender ante todo mostrar al público en general que, aparte de las molestias y problemas burocráticos, se aportan materiales y conocimientos, con el mayor mensaje de destacar la importancia de las excavaciones arqueológicas en tanto protección del patrimonio.

En la exposición cuyo montaje coordinaba nuestro entrevistado, el contenido se estructuraba en dos mitades: evolución cronológica y descripción de yacimientos. Mostrando de la manera más atrayente y sugerente posible el conocimiento histórico expuesto. En especial, con una orientación didáctica hacia estudiantes de E.G.B., invitando a los directores de colegios para que acerquen las aulas a la arqueología ya que la arqueología todavía no se ha presentado en las aulas.

El modelo de una exposición así es difícil superarlo en un futuro, sobre todo cuando se trata de una muestra de ámbito local. Xàtiva siempre se ha dicho que era rica en materiales arqueológicos pero hasta ahora estos materiales no se habían mostrado nunca al público. Tres años de investigación arqueológica aparecen ahora cara a la sociedad.

Tres años de investigación oficial que son compatibles con los materiales almacenados por las colecciones privadas, aunque, Velasco es de la opinión que nunca hubiese aceptado piezas procedentes de esas colecciones sin previa donación al museo, de lo contrario es reconocer que el coleccionismo y el furtivismo individualistas son coherentes con algo que más que el placer personal de cada cual pretende la difusión colectiva cara al conocimiento histórico del pasado.

Esos coleccionistas de siempre son casos perdidos, normalmente, a cualquier intento de cambiar su mentalidad para que sus materiales tengan ese objetivo social básico y dejen de ser una propiedad privada más. La verdadera batalla de concienciación hay que dirigirla hacia los jóvenes y sus inquietudes.

En esta problemática de la crítica al coleccionismo es difícil captar quién tiene la culpa. Lo cierto es que no hay proximidad entre un público que se preocupa por el "valor económico" y unos profesionales que ensalzan el "valor histórico", cuando en verdad lo que impera es el consumismo mecanicista en la sociedad actual.

El principal contenido que recoge la exposición corresponde a la Xàtiva musulmana, de la que tampoco hasta ahora se conocían los materiales de las excavaciones sistemáticas efectuadas. Ello nos ha permitido interrogar a Velasco acerca de la situación de la arqueología medieval en el País Valenciano. Su respuesta ha ido enfocada en primer lugar al debate polémico sobre los modelos de clasificación de la cerámica medieval que, en la exposición, no protagoniza en absoluto la distribución de las muestras, porque entre otras cosas los estudios locales son los que han de dar las variedades productivas de cada zona, que desde luego no pueden generalizarse a otros territorios hasta que no estén debidamente contrastados entre ellos, y aún así sólo algunos productos podrán servir como guía común en amplios espacios. La cerámica desde luego se ha de explicar en relación con el entorno que la produce.

Los comentarios son a todas luces ilustrativos de una iniciativa que ha convertido un presupuesto cero para la arqueología en Xàtiva hacia dos años y medio, en una

dotació de més de 600.000 pesetas para tan sólo la exposición que aquí reseñamos. De esa forma con un presupuesto anual para el museo, aparte del personal asesor contratado que entra en otra dotación económica, el ayuntamiento de Xàtiva está realizando un enorme esfuerzo local, sin el apoyo hasta el presente de la Conselleria de Cultura, a pesar de haberlo solicitado, y que quizás pueda ser parangonado al impulso que otras poblaciones valencianas comienzan a generar, caso del museo arqueológico local que se está construyendo, por ejemplo, en Alzira.

Agradecemos a Angel Velasco Berzosa la atención que tuvo de recibirnos en su despacho del Almodí para recoger de él algunas impresiones que hemos resumido en esta reseña para el noticiario general de *Llansol de Romaní*, y que seguro que invitarán a la reflexión a todos los preocupados por la difusión de la arqueología en Castelló de la Plana o en otros lugares.

B.A.A.C. *Llansol de Romaní*
Número 8, gener-juny 1990.

FUNDACIÓ DE L'ASSOCIACIÓ VALENCIANA D'ARQUEOLOGIA INDUSTRIAL I PROPER CONGRÉS

L'arqueologia industrial està fent camí al País Valencià. Des de fa temps, un grup de persones interessades en el tema, s'han estat reunint periòdicament per tal de crear una entitat semblant a les que ja n'hi ha en altres parts de l'Estat. La seua finalitat seria promoure estudis d'arqueologia industrial i defensar la protecció del patrimoni específic del País Valencià: no sols els edificis de fàbriques o la maquinària sino també tot allò que és producte de la civilització que surt de la industrialització.

En aqueix sentit, el 27 d'abril de 1990, a les 7 de la vesprada, al saló de juntes de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València, hi tingué lloc l'assemblea constituent de l'Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial, entitat de la qual reproduïm el logotip i el missatge social que defensa, així com la seua direcció per tal que qualsevol persona interessada pugua contactar en ella.

ASSOCIACIÓ VALENCIANA D'ARQUEOLOGIA INDUSTRIAL

Apartat de Correus / PO Box - 8098 València (Spain)

«La finalitat de l'Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial és la conservació, investigació, inventari, catalogació i rehabilitació del patrimoni industrial a través de l'arqueologia industrial. El seu objecte és també la promoció de la cooperació internacional per a la salvaguarda, conservació, desenvolupament, documentació i investigació del patrimoni industrial, entenent com a patrimoni industrial tots aquells testimonis de tipus protoindustrial i industrial. Així mateix, és finalitat de l'Associació l'ensenyament o educació en aquestes matèries».

De la mateixa manera, el Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics (CAEHA) i la comissió gestora de l'Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial, han fet pública la convocatòria del Primer Congrés d'Arqueologia Industrial del País Valencià, el qual tindrà lloc a la ciutat d'Alcoi els dies 9, 10 i 11 de novembre de 1990, avançant-ne en un primera circular del 20 de març de 1990 sis punts no definitius sobre els quals s'hi estructuraran els continguts de la reunió:

1. Arqueologia industrial: objectius i límits com a disciplina històrica.
2. Arqueologia industrial i cultura material.

3. Industrialització i organització de l'espai.
4. Arqueologia industrial i classe obrera.
5. Industrialització i arquitectura.
6. Arqueologia industrial al País Valencià: estat actual i perspectives de futur.

La direcció del C.A.E.H.A. és P.O.BOX 182, 03800 Alcoi, telèfon (96) 554 03 02 o bé la de l'A.V.A.I., apartat de correus/P.O.Box - 8098 València. A hores d'ara el termini de presentació de comunicacions finalitzà el 30 de juny segons la circular esmentada.

ALCOI, 9-10 i 11 novembre 1990

LLOC

Saló Rotonda «Círculo Industrial».

ORGANITZACIÓ

Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.

Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial.

PATROCINIS

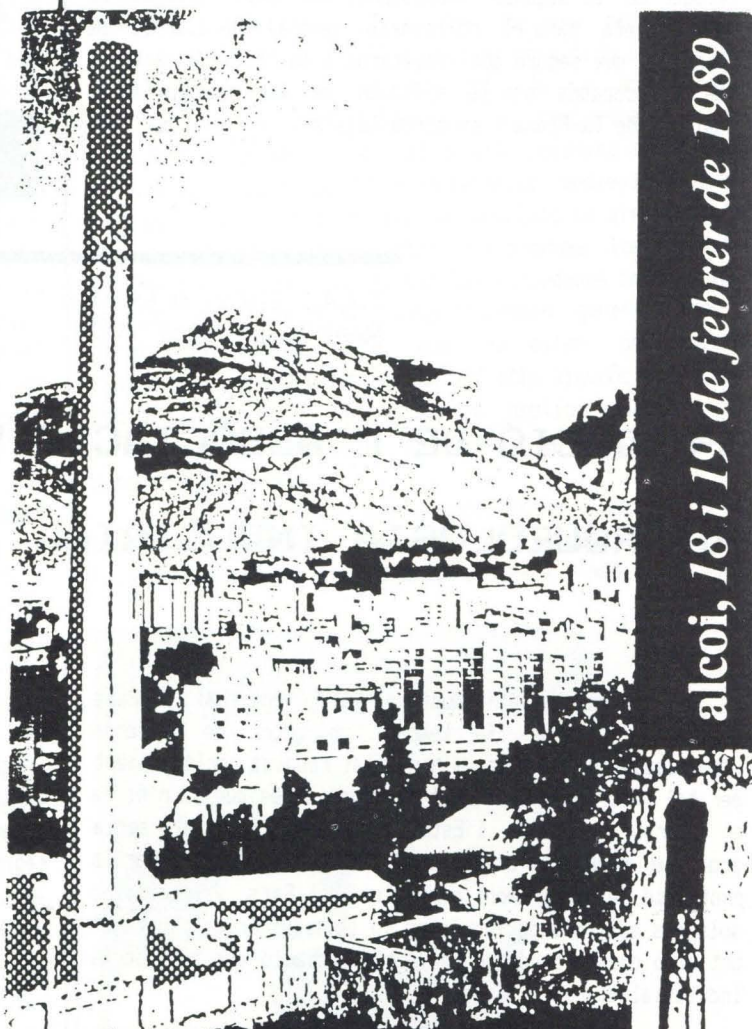
Ajuntament d'Alcoi.

Centre d'Estudis d'Història Local.
Diputació de València.

Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
Diputació d'Alacant.

Direcció General de Patrimoni Cultural.
Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

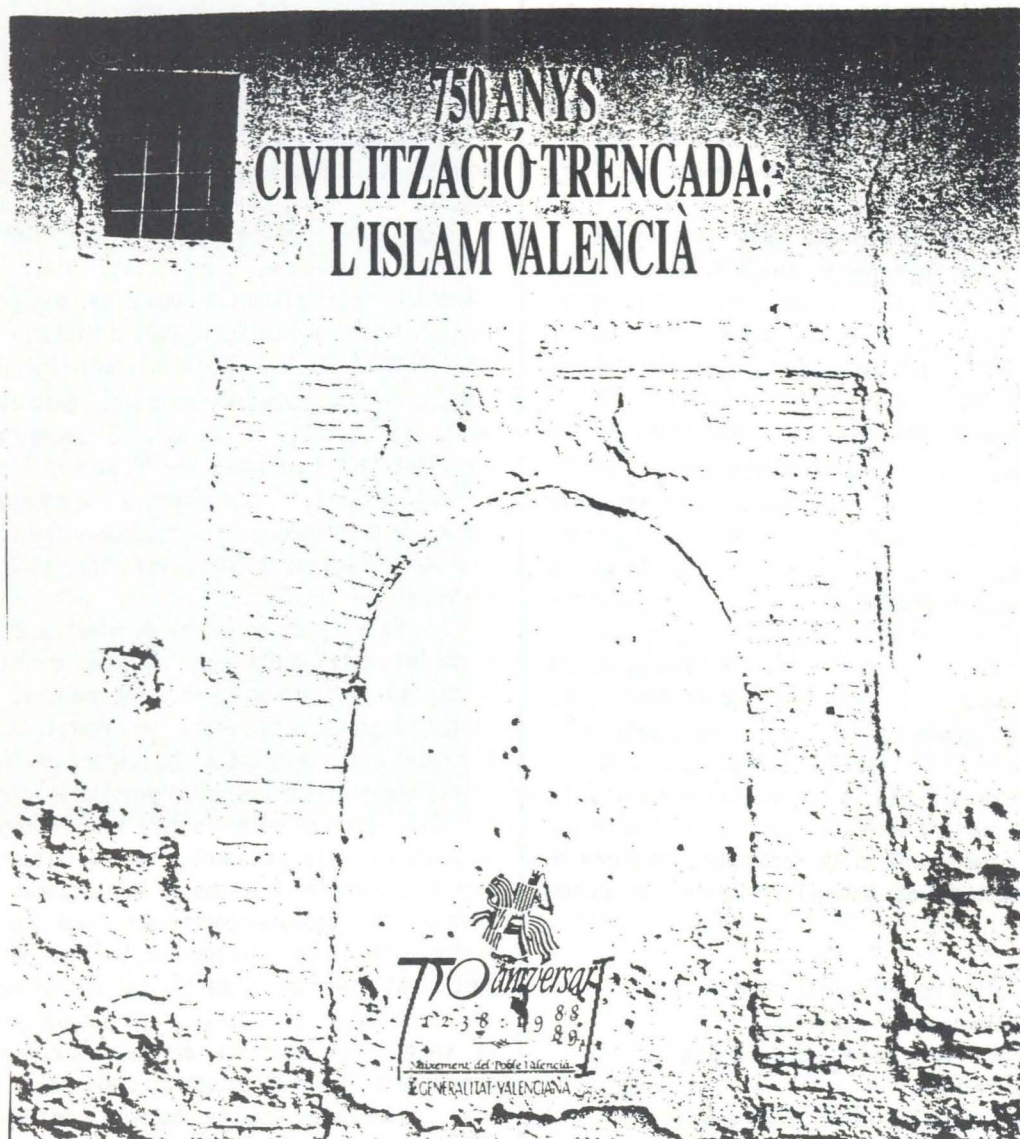
Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme.

alcoi, 18 i 19 de febrer de 1989

jornades sobre teoria i mètodes D'ARQUEOLOGIA INDUSTRIAL

**Departament d'Humanitats Contemporànies
Universitat d'Alacant**

Ressenya del catàleg de l'exposició celebrada al Palau del Temple de València del 28 de setembre al 31 de d'octubre de 1989, organitzada per la Comissió del 750 Aniversari del Naixement del Poble Valencià, depenent de la Presidència de la Generalitat Valenciana. 83 pàgines i il·lustracions en color.

El 750 Aniversari (oficialment) "del Naixement del Poble Valencià", però (en realitat) de la conquesta de la ciutat de València per les hosts cristianes del rei Jaume I, va donar per a moltes coses: des d'una refermació institucional fins a la seua crítica. Tanmateix, qualsevol "celebració" d'aquestes (com ara el Mil·lenari de Catalunya o els V Centenari del Descobrimient d'Amèrica) té una virtut: ajuda a obrir un debat entre els especialistes que procura l'avanç dels estudis, al temps que és una excusa per manifestacions i exposicions públiques que faciliten la difusió de la data en la societat.

Celebrar els 750 anys implicava recordar els temps

de l'ocupació del territori valencià per la Corona d'Aragó, feta a partir de la meitat del segle XIII. Però, també significava parar atenció als moments anteriors al triomf cristià, els del domini musulmà sobre aquestes terres agrupades baix el nom del *Sharq al-Andalus*. Aquesta visió podia no sols ajudar a explicar com i per què es donà la "conquesta", sinó també les peculiaritats socioeconòmiques posteriors.

Si Jaume I i la seua cultura tingueren el seu reflex al voltant de l'exposició *Entorn a Jaume I*, celebrada al Palau de la Scala de València del 6 d'octubre de 1989 al 6 de gener de 1990, també l'Islam rebé el seu tractament (això sí, durant menys temps) a la mostra, el catàleg de la qual pretenem ací resumir.

Què es volia amb aqueixa exposició? La presentació del mateix Joan Lerma, president de la Generalitat, al catàleg ho palesa bé: *En commemorar el 750 Aniversari del Naixement del Poble Valencià, ens cal no limitar-nos a reflexionar i presentar com s'engendra la cultura que ens caracteritza o les arrels des d'on es desenvolupa la nostra concepció del món i la nostra civilització i les*

seues peculiaritats. És bo que els valencians sapia d'on venia, que descendia dels cristians vencedors i repobladors. Però és convenient no oblidar aquella cultura anterior que, des del segle VIII fins al XIII fou predominant en les terres que ara són valencianes i que durant quatre-cents anys es va mantindre subjugada sota l'hegemonia cristiana, fins l'expulsió dels moriscos en 1609. Per tal que nasquera el Regne de València, va caldre la mort del Xarc al-Andalus musulmà i que els sarraïns passaren a ser una nació oprimida de llengua i cultura marginades (pàgina 7 del catàleg).

Aquestes paraules reflexen molt bé l'interès i alhora el perill que té estudiar els musulmans al País Valencià: interès perquè és un element més dins la nostra memòria col·lectiva i, com aital, mereix ser objecte d'atenció; però perill per les connotacions ideològiques que suposa. El tema d'al-Andalus ha estat en la historiografia hispana envoltat de debats sobre el seu caràcter continuador o no de la tradició "espanyola". Si l'afirmació del "continuisme" suposava un cert menyspreu del fet musulmà, la negació no pot evitar una mirada afectiva i quasi nostàlgica. El mateix Joan Lerma ho representa bé poc després: *ens pot honorar el fer homenatge als vençuts (ibidem)*.

Fora com fóra, el cert és que l'exposició mostrà una visió de la cultura i societat musulmanes, demostrant, a més, que, en aquest tema, una bona part dels coneixements venen del treball arqueològic. Davant l'escassetat i deformació dels textos escrits musulmans, la informació de la cultura material (junt a la toponímica) es mostra com la capdavantera. Un repàs per les parts en què estaven dividits els 62 panells exposats n'és un bon exemple:

- a) L'assentament d'una nova societat (els inicis)
- b) Els espais d'assentament (toponímia)
- c) Les comunicacions com a eix d'estructuració dels nuclis principals
- d) La civilització islàmica, una cultura urbana (ciutats i pobles)
- e) El món quotidià i social de l'Islam (el pati, la mesquita, la ràbita, els banys de vapor)
- f) Les fortaleses per al control polític
- g) L'alimentació (forns i menjars)
- h) Formes trascendents de la vida (mort i enterraments)
- i) Estructura econòmica d'una societat (intercanvis, regs)
- j) Les arts
- k) El final d'una civilització

Fotos, plànols, textos, mapes, monedes, alguna resta material (guixeries, capitells...) formaren un conjunt que es podia visitar al llarg del pati del Palau del Temple. Representava bé tot això el que és el món islàmic? Per esbrinar un poc la qüestió, caldrà que ens fixem en quins han estat els coordinadors i autors de la mostra: Mikel de Epalza i Edelmir Galdon, amb la col·laboració d'Enric Llobregat i Maria Jesus Rubiera. És a dir, historiadors i filòlegs procedents de la Universitat d'Alacant que han tractat des de fa un temps de sistematitzar unes idees sobre el Sharq al-Andalus, per oposició al model que des del 69 ha construït Pierre Guichard.

En síntesi, si l'autor francès fica èmfasi a un mode de producció tributari centrat al món rural i els seus llocs de poblament, els alacantins parlen de la primàcia de la societat urbana, segons un model urbà oriental, fins i tot a les zones rurals i agrícoles que depenien de les ciutats, tant des del punt de vista econòmic i polític com de les formes de vida a tots els nivells (pàgina 11).

L'exposició i el catàleg segueixen, doncs, fidels aquesta idea. Aqueixa superioritat urbana porta no sols a estudiar les relacions d'intercanvi i/o subordinació amb el camp, sinó també a ressaltar els distints espais i funcions (defensiva, religiosa, vial, econòmica i comercial, recreatives...) que s'han pogut definir a les ciutats pels arqueòlegs, tant a València (V. Lerma...) com a Alacant (Azuar, Bevià...), mostrant inclús esquemes ideals de les zones residencials, dels patis i de les mesquites (pp.48, 49 i 51). D'alguna manera, hi ha un intent "funcionalista" de "dibuixar" l'organització de l'espai andalusí, el que afecta a l'economia al buscar les xarxes de distribució dels productes valencians (p.65), el sistema de regadiu (p.68) o els circuits d'intercanvi amb el Magreb veí (p.73).

No és lloc aquest el de qüestionar la validesa o no de les conclusions a que es poden arribar, però sí el de dir que la visió de la societat andalusí és parcial. Si el que es pretenia és oferir un recorregut general, donat el debat avui existent a la historiografia valenciana, hauria segut millor buscar un equilibri entre cada postura i, així, per exemple, donar més protagonisme a les excavacions dels poblaments rurals (alqueries) i a les possibles caracteritzacions de la societat interna. No es tracta de prendre part per una o altra opció historiogràfica en l'exposició, però sí de donar cara al públic una panoràmica oberta, tal i com està debatint-se ara entre els historiadors, i no pas deixar-se portar per la imatge idíl·lica d'una determinada corrent que no és precisament la més acceptada a nivell dels investigadors.

Tanmateix, no és aquesta l'única mancança que podem anotar. També hi ha un oblit de les comarques de Castelló. Només alguns topònims (p.24), les ciutats de Borriana i Onda com a exemples urbanístics (pp.38, 40) i les guixeries sumptuàries d'Onda (p.78) mereixen certa atenció. Novament, haguera estat desitjable buscar una mica més d'equilibri entre els territoris del país i no donar la impressió d'una part (la del Nord) quasi buida d'investigacions. Alguna cosa tindrà a veure també l'opció historiogràfica triada per l'organització en quant que els autors de la mostra han centrat els seus treballs i excavacions al centre-sud, mentre investigadors com Guichard i el seu equip tenent bons punts de referència a la zona castellonenca malgrat que està tot per fer.

L'esforç ha estat interessant, per quant s'ha tractat de fer un tall sincrònic (que no evita veure a l'inici l'evolució política, pp.17-19) que replegue bona part d'aqueixa civilització "trencada" que fou l'Islam valencià, des dels aspectes materials fins els culturals-espirituals (pp.62, 79). Amb tot, a l'hora d'analitzar aqueix esforç convé tenir presents les anotacions fetes per tal de no treure'n una caracterització parcial que pugui barrejar més la nostra memòria col·lectiva prou deformada per ara...

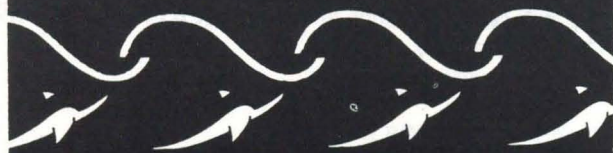
FRANCESC ESTEVE I GALVÈZ

ESTUDIS I RECERQUES ARQUEOLÒGIQUES

III

A L'ENTORN DE LES AIGÜES LLUMINOSES

EL CREUER UNIVERSITARI, 1933

DIPUTACIÓ PROVINCIAL
CASTELLÓ DE LA PLANA
1985

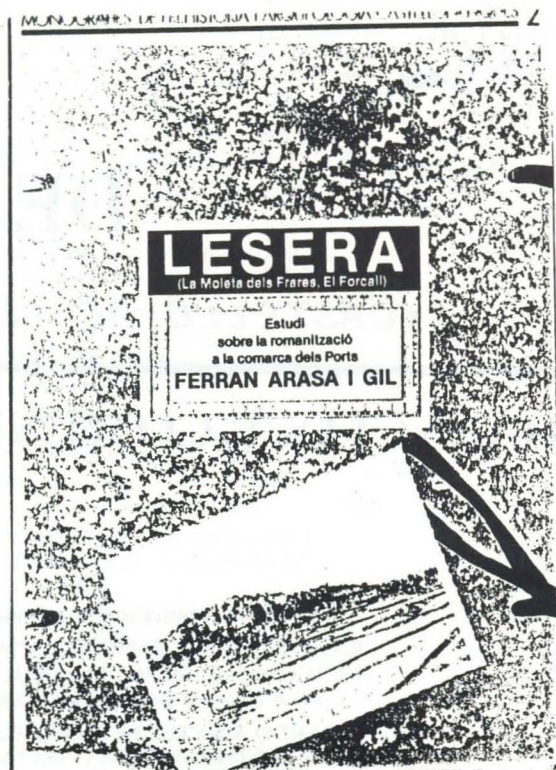
Diputació de Castelló de la Plana, 1985.
Col·lecció Estudis i Recerques Arqueològiques, III.
307 pàgines i dibuixos.

Amb encertades introduccions de Ximo Puig i Joan F. Mira, va publicar-se el primer llibre de les memòries d'En Francesc Esteve Gálvez, president d'honor de l'Associació Arqueològica de Castelló. Un creuer dels millors intel·lectuals de l'Estat a l'any 1933 per la Mediterrània, i entre ells el nostre autor. No és, doncs, un creuer qualsevol. L'itinerari no té sols relleu pel recorregut tant envaït hui dia pels programes cronometrats de les agències de viatges.

Estem davant d'una crònica historiogràfica d'un home del segle vint, d'una persona que viu entre nosaltres i ha treballat la història de les nostres terres. Observador minuciós, profund sentit humà, ploma plena de detalls per xicotets que semblen.

I a la tornada: *Era prou comparar aquells miserables llogarets que havia vist en la rica vall del Nil amb els pobles de l'horta valenciana que ara tenia al davant...* Una visió orgullosa de la cosa pròpia que li fa reflexionar sobre les altres escales del Creuer. Tot un testimoniatge de l'època per part d'un estudiós de les societats humanes del passat, però també del present i del futur, de tot el món rondaire. Tasca, com sabem, assossegada, rigorosa i profunda durant molts anys portada en silenci pel doctor Esteve.

B.A.A.C. Llansol de Romaní
Número 8, gener-juny 1990.

Diputació de Castelló de la Plana, 1987.
Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 2
252 pàgines i il·lustracions diverses

Ferran Arasa Gil és hui dia l'historiador per excel·lència quan es parla del món romà a les comarques castellonenques. Aquest llibre en concret és fruit d'un interès per l'arqueologia clàssica i la història antiga del nostre país, i també d'una personal estima per la comarca dels Ports al Maestrat.

Versió revisada de l'original tesi de llicenciatura sobre la Moleta dels Frares, indret de l'antic municipi romà de Lesera, respon a un treball de camp intens però també d'un coneixement directe i enriquidor de la terra i de les seues gents.

Única obra d'investigació sobre el procés de romanització en aquestes terres, mancades com sempre d'investigació que no pas d'investigadors, pretén fer camí per a descobrir el buit que resta a totes llums entre Saguntum i Dertosa. De la documentació arqueològica i escrita disponibles a la interpretació històrica amb el desig d'explicar el passat, el nostre autor s'hi veu obligat a eixir des de zero.

La identificació amb jaciments arqueològics de Lesera com d'altres ciutats romanes conegudes per les fonts, pot permetre una recomposició aproximada del mosaic de poders municipals que configuraven el límit entre els convents CesarAugustà i el Tarraconense, possiblement fixat sobre els antics termes territorials dels diferents pobles ibèrics.

XIX CONGRESO NACIONAL DE ARQUEOLOGIA

(CASTELLÓ DE LA PLANA, DESEMBRE 1987)

PONENCIAS Y COMUNICACIONES

ZARAGOZA, 1989

A. BELTRAN.- Introducción y crónica	5
RAFAEL GOMEZ SANCHEZ, JOSE L. MENJIBAR SILVA, FRANCISCO CARDENAS BERENGUEL y EDUARDO RUIZ NIETO.- Tratamiento de datos antropológicos por ordenador	13
RICARDO MONTES BERNARDEZ, TOMAS RODRIGUEZ ESTRELLA y JERONIMO MOLINA GARCIA.- El yacimiento pleistoceno de "La Fuente de Jumilla" (Murcia)	21
M. ^a AMOR BEGUIRISTAIN.- Dos nuevos bifaces de tipología Achelense en tierra Estella (Navarra)	37
ERNESTO GARCIA-SOTO MATEOS.- Ultimas aportaciones para el conoci- miento del Musteriense del valle medio del Arlanza: las industrias del yaci- miento de Cueva Millan	49
ISIDRO TORO MOYANO y MANUEL RAMOS LIZANA.- El Paleolítico medio de cueva Colomera I (Atarfe/Granada), avance de los resultados obte- nidos en la prospección con sondeo estratigráfico de 1987	69
JOSE APARICIO PEREZ.- El Paleomesolítico Valenciano	79
VICTORIA EUGENIA M. VIVAS, LUIS EFREN FERNANDEZ y JOSE LUIS SANCHIDRIAN TORTI.- Avance a la ocupación prehistorica decueva Fri- giliana (Malaga)	107
AUGUSTO COMAMALA MALO.- Ordenación estadística de un conjunto Me- solítico/ y 4	121
CARME OLARIA I PUYOLES.- Estado del conocimiento y problemática del Neolítico en el País Valenciano	141
ALEJANDRO RAMOS MOLINA.- Presencia Neolítica en la Alcudia de Elche ..	161
FRANCISCO JOSE CARDENAS BERENGUEL, EDUARDO RUIZ NIETO y RAFAEL GOMEZ SANCHEZ.- Sima Blanca; nuevo asentamiento Neolí- tico	177
EMILIO MARTIN CORDOBA.- La industria lítica tallada y el poblamiento Neolítico en la zona oriental de Malaga	187
ROSER VILARDELL, DANIEL TURBON y MIQUEL CURA.- El sepulcro Neolítico de "Mas de L'Abella" (Cornudella de Prades, provincia de Tarr- agona)	197
JOSE LUIR SANCHIDRIAN TORTI, VICTORIA EUGENIA M. VIVAS y LUIS EFREN FERNANDEZ R.- La presencia Eneolítica en las galerias al- tas de cueva doña Trinidad (Málaga)	209
JOSEP LLUIS PASCUAL BENITO.- El foso de Marges Alts (Muro, Alacant) .	227
F. GUSI I JENER.- Problemática actual en la investigación de la Edad del Bronce en el País Valenciano	239
MARIA MANUELA AYALA JUAN, MAGDALENA GARCIA LOPEZ y JOSE F. IDAÑEZ SANCHEZ.- Yacimientos de la Edad del Bronce del tér- mino municipal de Cieza. Murcia	251
MANUEL RAMOS LIZANA, ISIDRO TORO MOYANO y M. ^a C. PEREZ TORRES.- La necrópolis Argarica del cerro de los tajos (Alhama de Grana- da. Granada)	267

NORBERTO MESADO y JOSEP LL. VICIANO.- El conjunto de Arte Rupestre grabado de "La Serradeta" (Vistabella-Castellón)	109
NORBERTO MESADO OLIVER.- Una escena de pastoreo en la "Cova dels Rossagadors", La Pobla de Benifassa, Castellón	123
AMPARO SEBASTIAN.- Avance sobre el Abrigo de Angel Ladruñan (Teruel) ..	133
M. GENERA, J. ROMEU y J.A. ROMEU.- Nuevos hallazgos de pinturas rupestres en la comarca del Montsia	147
MARTI MAS I CORNELLA.- Algunas consideraciones sobre la conservación del arte prehistórico en el conjunto rupestre del Tajo de las Figuras (Cadiz) ..	161
JOAQUIN SALMERON JUAN.- Cultura material y pintura rupestre en los Almadenes (Cieza, Murcia)	169
R. DE BALBIN, P. BUENO, P. JIMENEZ, J. ALCOLEA, J.A. FERNANDEZ, E. PINO y J.C. REDONDO.- El abrigo Rupestre del llano, Rillo de Gallo, Molina de Aragón	179
AGUSTI RIBERA I GOMEZ.- L'abric del Gegant y las pinturas Rupestres Prehistóricas de "La Capçalera del Riu d'Ontinyent" (La Vall d'Albaida Valencia) ..	195
JOSE I. ROYO GUILLEN y FABIOLA GOMEZ LECUMBERRI.- Cinco nuevos abrigos con Arte Rupestre en Mequinenza. Zaragoza	211
BEATRIZ GAVILAN CEBALLOS.- Paralelismo entre la decoración cerámica y el arte esquemático Parieta: Vasija de la cueva de la Murcielaguina (Priego de Cordoba)	229
R. DE BALBIN BEHRMANN y P. BUENO RAMIREZ.- Arte Megalítico en el suroeste: el grabado del Dolmen de Huerta de Las Monjas (Valencia de Alcantara)	237
MAGDALENA ORTIZ MACIAS y EMILIO MUÑOZ-TORRERO CABALLERO.- Dos estaciones de Pinturas Rupestres Esquemáticas en la Sierra de San Serván (Badajoz)	249
JOAQUIN BOLUFER MARQUES.- Las pinturas esquemáticas de la Balma del Barranc del Palmeral	259
M. ^a ROSARIO LUCAS PELLICER y M. ^a ANGELES ALONSO SANCHEZ.- Vaso de la primera Edad del Hierro pintado con decoración antropomorfa: Cerro de San Antonio. Madrid	269
RAMON VIÑAS y M. ^a JOSE CONDE.- Elementos Ibéricos en el Arte Rupestre del Maestrazo (Castellón)	285
RODRIGO DE BALBIN BEHRMANN y ANTONIO TEJERA GASPAR.- Arte Rupestre en Tenerife	297
XABIER PEÑALVER IRIBARREN.- Las dataciones de C. 14 en los Cromlechs Pirenaicos	311
IGNASI GARCES Y EMILI JUNYENT.- El poblado fortificado de los campos de Urnas tardios en Els Vilars, Arbeca, Lleida	329
M.T. MASCORT, J. SANMARTI y J. SANTACANA.- El yacimiento de la primera Edad del Hierro de Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre). Un enclave del comercio Fenicio en el bajo Ebro	341
ANTONIO BELTRAN MARTINEZ y MIGUEL BELTRAN LLORIS.- Hipótesis sobre la función del gran edificio de adobe de Contrebia Belaisca, (Botorrita, Zaragoza)	353
MARIA ANTONIA DIAZ SANZ, MANUEL MEDRANO MARQUES y JAVIER TORRALBA MARTIN.- La cerámica engobada hallada en las excavaciones de Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza)	361
MANUEL MEDRANO MARQUES, MARIA ANTONIA DIAZ SANZ, JAVIER TORRALBA MARTIN y JESUS FERNANDEZ SANCHEZ.- Piezas y elementos de un probable Alfar Ibérico en el límite entre Sedetanos e Ilergetes	385
VICENTE FUSTER SANTALIESTRA.- "Prospecciones arqueológicas en el yacimiento de lo Pingato, Costean (Huesca)"	405
PILAR GALVE IZQUIERDO.- "Arqueología en Zaragoza: informe preliminar de la excavación de la calle Espoz y Mina, n.º 8-10"	409
VICENT ESCRIVA TORRES.- Comercialización de la T.S. Hispánica de Broncales en la ciudad de Valencia	421
ELISEO GIL ZUBILLAGA y IDOIA FILLOY NIEVA.- El yacimiento Romano bajoimperial de la iglesia (Laguardia-Alava) avance a su estudio	431
ALBERT RUBIO I MORA.- Figuras humanas flechadas en el Arte Rupestre Postpaleolítico de la provincia de Castellón	439
A. ALONSO, M.y K. BADER y A. GRIMAL.- Avance al estudio de las pinturas Rupestres del Barranco Segovia (Letur-Albacete)	451
ANA ALONSO y ALEXANDRE GRIMAL.- Ultimos descubrimientos de pinturas rupestres en el sur de Albacete y noroeste de Murcia	457
ELIAS ALVARO BOBADILLA.- Nuevos grupos de Arte Rupestre en la meseta norte	471

A. FERNANDEZ IZQUIERDO, C. GOMEZ BELLARD y A. RIBERA LACOMBA.- Anforas griegas, etruscas y fenicias del yacimiento submarino de Cabanyal-Malvarrosa (Valencia)	607
ALONSO RODRIGUEZ DIAZ.- Nota preliminar sobre el poblado prerromano de Belén (Zafra, Badajoz)	619
MARIA RAYA DE CARDENAS.- Introducción al poblamiento iberorromano en Acci (Guadix, Granada)	629
JUAN CRUZ LABEAGA MENDIOLA.- Algunas fíbulas zoomorfas del poblado de La Custodia, Viana (Navarra)	645
RAFAEL DE LA ROSA MUNICIO y ERNESTO GARCIA SOTO MATEOS.- El yacimiento de Cerro Ogmico (Monreal de Ariza, Zaragoza): Estudio preliminar	659
CARLES BORRAS I QUEROL y SERGI SELMA I CASTELL.- El centro de producción cerámica de Mas d'Aragó. Un complejo industrial alfarero iberorromano	667
AMPARO CASTIELLA RODRIGUEZ.- Monedas prerromanas en Navarra	675
ALVARO MONFERRER MONFORT.- Hipótesis arqueológicas en Les Useres (Castellón)	683
ASUNCION FERNANDEZ IZQUIERDO.- Estado actual de la investigación arqueológica valenciana. Romanización	693
ALBERT RIBERA I LACOMBA.- Estado de la cuestión de la arqueología urbana en Valencia	705
M.ª JESUS DE PEDRO MICHO, ENRIQUE DIES CUSI y ESTRELLA PORCAR ALABAU.- Hallazgo de unas termas romanas en Valencia	715
ROSA ALBIACH DESCALS y RAFAELA SORIANO SANCHEZ.- Un horno de vidrio romano en Valencia	725
JULIO BLASCO NACHER.- Cerámicas comunes de importación en Valencia (Siglos V-VII d.C.)	735
MANUEL ABAD VARELA.- Una villa romana en La Pila, Altea (Alicante)	743
M.ª LUISA ROVIRA GOMAR, M.ª TERESA MARTINEZ MARTINEZ, JORDI GOMEZ ROS, LUIS RIVAS HUESA, VICENTE PALOMAR MACIAN y VICENTE FALCO FUERTES.- La villa romana de Uxo (La Vall d'Uixo, Castelló). Noticia preliminar	757
FERRAN ARASA.- L'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea, Castellón). Una posible estación de la Vía Augusta	769
JUSTO CUENCA DURAN y MANUEL M.ª RUIZ DELGADO.- Excavación de una villa romana en Las Canteras, Alcalá de Guadaíra (Sevilla)	779
MARIA RAYA DE CARDENAS, MANUEL RAMOS LIZANA e ISIDRO TORO MOYANO.- La villa romana del Cortijo del Canal (Albolote, Granada). Aportación al conocimiento de la economía y población del siglo I al IV en el sudeste de la Península Ibérica	803
LORENZO CARA BARRIONUEVO y JORGE CARA RODRIGUEZ.- "Dos puertos romanos en la provincia de Almería. Un estudio arqueológico"	823
JOAQUIN AURRECOECHA FERNANDEZ.- Pateras romanas de la Bienvenida (Almodóvar del Campo, Ciudad Real)	839
JOSE BELTRAN FORTES, M.ª LUISA LOZA AZUAGA y BARTOLOME MORA SERRANO.- Algunos bronceos figurados de la provincia de Jaén	851
M.ª DOLORES LAIZ y ELENA RUIZ.- Mosaico del tipo "Opus Sectile" en Cartagena	857
R. ARANA.- Estudio de los mármoles del yacimiento de "La Vega", Balazote (Albacete). II. Aspectos mineralógicos	869
RUBI SANZ GAMO.- Materiales cerámicos utilizados en la construcción de hypocaustos en el sureste peninsular: Clavijas y ladrillos recortados	877
M.ª TERESA AMARE TAFALLA.- Una nueva forma de lucerna en Terra Sigillata Hispánica	885
JOSE M.ª FERNANDEZ CORRALES.- El territorio de Augusta Emérita y los límites entre la Bética y Lusitania	889
M.ª JOSE SAPONI SERGIO y M.ª ALTISIDORA BARQUERO SANCHEZ.- Necrópolis tardorromana de Berzocana	899
JOSE ANTONIO GARZON BLANCO y ALBERTO CARLOS GARZON BLANCO.- Las virtudes monetarias creadas por Adriano: Clementia, Indulgentia, Ivstitia, Patientia y Tranqvillitas en las acuñaciones de Adriano y Antonino Pío	907
JOSE ANTONIO GARZON BLANCO.- Propaganda política en acuñaciones especiales de Adriano y Elío	917
DANIEL SEDEÑO FERRER.- Tingentera: Un problema en la Hispania Antigua	927
FREDERIC SERVAJEAN.- Le symbolisme des coquillages dans les rituels funéraires de L'Egypte préhistorique	935

V. PALOMAR MACIAN.— La Cueva del Murciélago (Altura, Castellón). 1.ª y 2.ª campaña de excavaciones	963
MIGUEL MARTINEZ ANDREU, RICARDO MONTES BERNARDEZ y MIGUEL SAN NICOLAS DEL TORO.— Avance al estudio del yacimiento Musteriense de la cueva Negra de La Encarnación (Caravaca, Murcia)	973
M.ª TERESA FLOR TOMAS, LAURA HERNANDEZ ALCARAZ y M.ª DOLORES VARGAS LLOVERA.— “Un yacimiento de la Edad del Bronce: El Cabezo del Cantalar. (Villena)”	985
M.M. FONTAO REY y J.C. VERDU BERMEJO.— Los objetos de adorno en las Cuevas Malagueñas	997
MERCEDES FERRANDO DE LA LAMA y JOSE ENRIQUE MARQUEZ ROMERO.— Materiales arqueológicos procedentes de la Loma del Moro (Ronda, Malaga)	1013
ANGEL RECIO RUIZ.— Protohistoria malagueña. Avance estratigráfico del sondeo de San Agustín	1031
VICENTE SEBASTIAN FABUEL.— “Notas sobre el poblamiento Ibérico en el término de Chulilla (Valencia). El Castellar”	1045
CONSUELO MATA PARREÑO.— Cerámicas grafitadas en los Villares (Caudete de las Fuentes. Valencia)	1053
CARMEN PEREZ TORRES, MANUEL RAMOS LIZANA y ISIDRO TORO MOYANO.— Necrópolis Hispanorromana Cortijo del Chopo (Colomera, Granada)	1065
ANTONIO RIÑONES CARRANZA.— El Niféo Romano de Carnicería de los Moros. Antequera. Málaga	1081
RODOLFO CORTES, CRISTINA BENET y ALEJANDRO BERMUDEZ.— Sobre los acueductos de Tarraco	1091
M.ª CARMEN FERNANDEZ OCHOA.— Marcas de oficina en Terra Sigillata de la submeseta sur	1101
M.ª S. MESEGUER SANTAMARIA.— Estudio de los mármoles del yacimiento de “La Vega”, Balazote (Albacete). I. Aspectos arqueológicos	1119
ANGEL INIESTA SANMARTIN.— Notas para la reconstrucción del área Mastieno Bastetana en el sureste peninsular	1129
PABLO ORTIZ ROMERO y ALONSO RODRIGUEZ DIAZ.— Problemática general en torno a los recintos-Torre de la Serena. Badajoz	1141
MIGUEL J. MUÑOZ GARCIA-LIGERO.— Breve apunte sobre la representación gráfica de cerámicas	1151

VOLUMEN II

ARTE RUPESTRE Y VALLE DEL EBRO

PABLO ARIAS CABAL y CARLOS PEREZ SUAREZ.— Una representación inédita de Cervido de la cueva del Pindal	5
PAULINO G. PUMAREJO GOMEZ.— Consideraciones sobre la cueva de el Pindal (Pimiango, Asturias)	17
CARMEN GUTIERREZ SAEZ y FEDERICO BERNALDO DE QUIROS.— Dos arpones decorados de la cueva de la Pila (Cuchia, Cantabria)	27
CARMEN DE LAS HERAS y FEDERICO BERNALDO DE QUIROS.— “Caballo grabado procedente de la cueva de la Pila (Cuchia, Miengo, Cantabria)”	37
ANTONIO BELTRAN.— El arte parietal y el mobiliario entre el Paleolítico Final y el “Levantino”	45
MARIA DEL MAR ESPEJO HERRERIAS y PEDRO CANTALEJO DUARTE.— Arte Rupestre Paleolítico en el complejo de Cuevas del Higuero (Rincón de la Victoria) Málaga	51
ANTONIO BELTRAN.— El problema del Arte Rupestre “Levantino” estado de la cuestión	71
CLOTILDE PEÑA SANTOLARIA.— Ensayo bibliográfico del Arte Rupestre en la provincia de Castellón	91

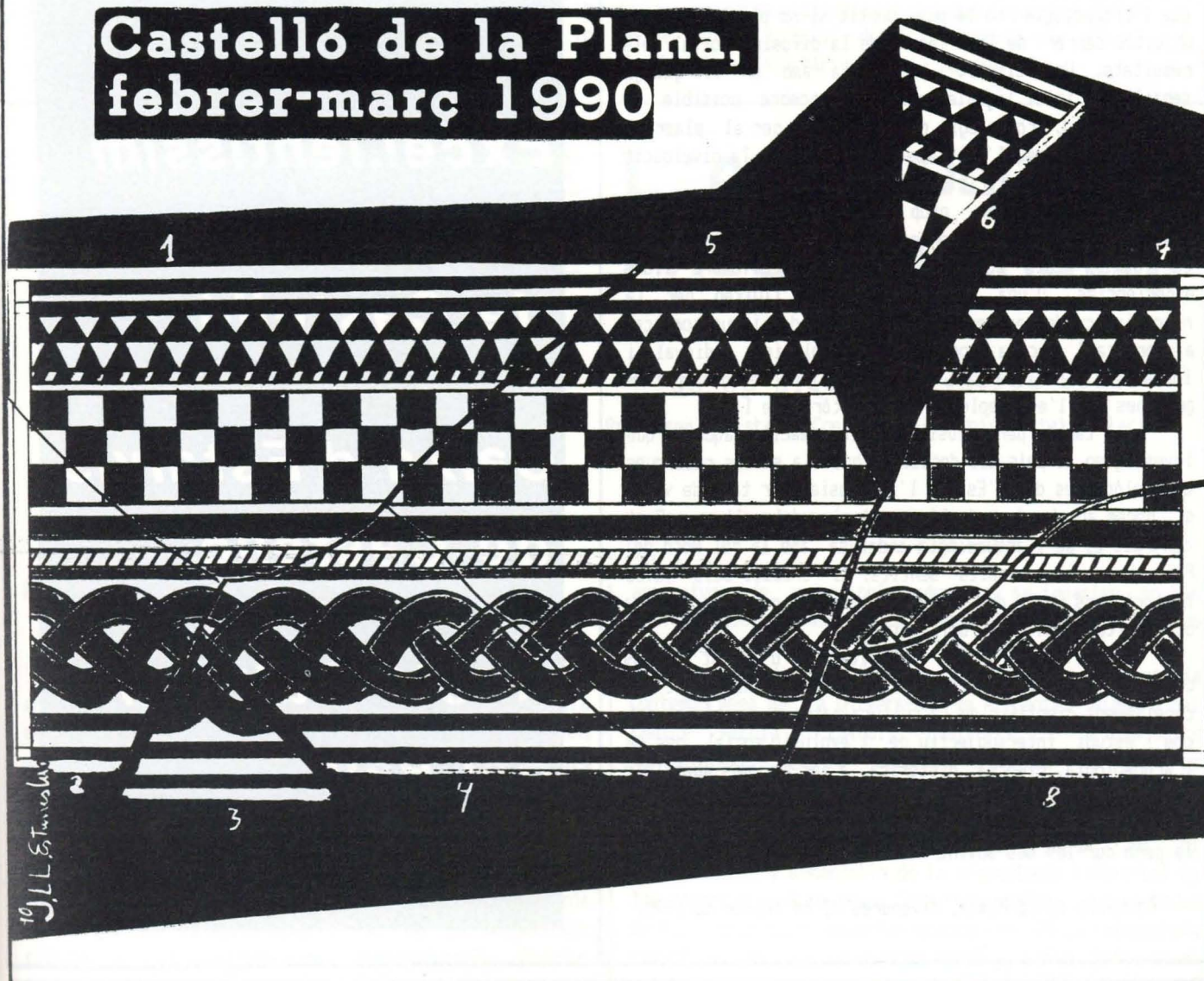
MARIA MANUELA AYALA JUAN, DIEGO RIVERA NUÑEZ y CONCEPCION OBON DE CASTRO.- Improntas vegetales de adobes procedentes de la casa A del yacimiento Argarico en llanura Rincón de Almendricos. Lorca. Murcia.	279
MARIA MANUELA AYALA JUAN, JUAN LUIS POLO CAMACHO y ROQUE ORTIZ GONZALEZ.- Analisis por fluorescencia de rayos X de útiles metalicos de los yacimientos el Rincón de Almendricos (Poblado de llanura) y el Cerro de las Viñas (Poblado de altura)	293
MARIA MANUELA AYALA JUAN y ROQUE ORTIZ GONZALEZ.- Analisis por difracción de rayos de vasos "de yeso" hallados en la comarca de Lorca. Murcia	309
MARIA MANUELA AYALA JUAN y ROQUE ORTIZ GONZALEZ.- Analisis por difracción de rayos X de enlucidos de las casas Argaricas de los yacimientos el Rincón de Almendricos y el Cerro de las Viñas de Coy. Lorca .	323
E. RIVERO GALAN, R. CRUZ-AUÑON BRIONES y P. FERNANDEZ NAVAS.- Avance de los trabajos realizados en el yacimiento de la Edad del Cobre del Negrón (Gilena, Sevilla)	329
M. RAYA DE CARDENAS, S.A. JIMENEZ BROBEIL y A. VARGAS PEÑA. El puntal (Aldeire, Granada) un nuevo yacimiento de la edad del cobre en la comarca de Guadix	341
ALVADOR ROVIRA LLORENS.- Recientes aportaciones para el conocimiento de la metalurgia primitiva en la provincia de Madrid: un yacimiento campaniforme en Perales del Río (Getafe, Madrid)	355
ALFREDO GONZALEZ PRATS y MARISA RUIZ-GALVEZ PRIEGO.- La metalurgia de peña negra en su contexto del bronce final del occidente Europeo	367
TRINIDAD ESCORIZA MATEU.- Nuevos ídolos del yacimiento de las angosturas (Gor, Granada)	377
P. BUENO RAMIREZ.- Camaras simples en extremadura	385
LUIS ARIAS GONZALEZ.- Contribución al estudio del fenómeno megalítico en el occidente de la meseta norte: el dolmen de "El Torrejon" (Villamayor, Salamanca)	399
JOSE RAMOS MUÑOZ, MAR ESPEJO, PEDRO CANTALEJO.- Morenito-I un enterramiento de la Edad del Bronce. Ardales (Malaga)	409
JOSE LUIS SIMON GARCIA.- La Edad del Bronce en Javea (Alicante)	429
MARIA MILAGROSA ROS SALA y JAVIER LOPEZ PRECIOSO.- Avance al estudio costero de "La Punta de los Gavilanes" (Mazarron, Murcia)	441
JUAN F. MURILLO REDONDO.- Nuevas puntas de flecha con doble filo y arpon procedentes de yacimientos andaluces	457
ALFREDO GONZALEZ PRATS.- Ultimas aportaciones de las excavaciones realizadas en la peña negra (1983-1987) al bronce final y hierro antiguo del sudeste y País Valenciano	467
M.ª ROSARIO LUCAS PELLICER.- El horizonte de cogotas I en San Frutos del Duraton (Burgomillodo, Segovia)	477
AMANDA AMPARO CARGIA CARRILLO y MANUEL ENCINAS MARTINEZ.- Necrópolis de la Edad del Hierro en la provincia de Toledo: "Las Esperillas" (Santa Cruz de la Zarza)	493
ARTURO OLIVER FOIX.- Estado actual del conocimiento de la cultura Iberica en el País Valenciano	497
R. RAMOS.- Vestigios de un posible monumento funerario Ibérico en el parque de Elche	507
E. CUADRADO.- La ceramica gris lustrosa de El Cigarralejo	517
JOSE MIGUEL GARCIA CANO.- Kantharoi de la clase Saint Valentin en Murcia. Contribución a su estudio en la península Ibérica	527
ENRIQUE A. LLOBREGAT.- Panorama de la escultura Ibérica Valenciana: estado actual de la investigación	537
EMILIO CORTELL PEREZ, JORGE JUAN MOLTO, JOSE M.ª SEGURA MARTI y JULIO TRELIS MARTI.- Dos nuevas esculturas Ibéricas en la Contestania: Toro y Dama de Benimassot	543
PIERRE GUERIN.- El asentamiento Ibérico del Castellet de Bernabe (Liria-Valencia) informe preliminar	553
JAUME MASSO y ESTHER RAMON.- Noticia del poblado Ibérico de Santa Anna, Castellvell del Camp (Tarragona)	565
MAGI MIRET.- Materiales fenicios en la zona costera al sur del macizo del Garraf (Barcelona)	575
MANUEL M. RUIZ DELGADO y J.A. PEREZ MACIAS.- El impacto orientalizante en la franja piritifera onubense: pautas de relaciones comerciales ...	583
ENRIQUE DIES CUSI y CONSUELO MATAMOROS DE VILLA.- Introduccion al estudio de la Arquitectura Púnica en Ibiza	599

SUPLEMENT ESPECIAL

EN TORN A L'ARQUEOLOGIA

CONFERÈNCIES I DIAPOSITIVES

Castelló de la Plana,
febrer-març 1990

INTRODUCCIÓ

EN TORN A L'ARQUEOLOGIA sempre n'hi haurà moltes coses que oferir a la societat. Ni les aventures de l'Indiana Jones ni el laberint de la burocràcia que s'ha de patir per tal d'obtindre un suport de les administracions en les recerques, tot i posant-ne dos exemples, són arqueologia, malgrat que el públic en general ho puga identificar així mitjançant la imatge que s'hi li ofereix.

Veritablement, la irrealitat del cel.lulòide de ciència ficció i les lleis amb les que l'Estat vol controlar la nostra cultura ens guanyen terreny. Mentrestant, historiadors, estudiants d'història i la resta de la societat interessada en la cultura material del passat cal que establisquen continus diàlegs. Les conferències que aneu a veure pretenen de fet treballar en això.

N'hem demanat de tots els autors per çò la major claredat possible en llur exposició. És hora que hom sàpia que l'arqueologia no té pas sentit si no planteja com a objectiu darrer de les recerques la difusió social dels resultats. Una difusió necessària amb un llenguatge senzill i intel·ligible pel major nombre possible de receptors. L'arqueologia no està feta per al plaer de minories selectes, l'elitisme no té lloc en la divulgació del coneixement històric de la cultura material.

Aleshores, el grup de persones que des de l'associació treballem per aqueixa divulgació necessària convidem a tots aquells que vullguen difondre llurs experiències. D'una banda aquells que lluiten per la reconeixença de tasques fins ara marginades i que comencen a fer camí poc a poc: les arqueologies medieval i industrial. D'altra part les aportacions de disciplines germanes com l'espeleologia i la història de l'art.

I també, per supòsit, la informació d'aquells que investiguen al país més destacat hui dia en les recerques arqueològiques de l'Estat, l'Andalusia, per tal de veure si podem aprehendre de l'experiència dels altres. Fort contrast el de l'arqueologia andalusina amb la del Nord del País Valencià en molts sentits. El treball dels joves historiadors ha de veure's, doncs, potser, com a oportunitat d'un avenç definitiu.

Per tant, si activitats d'aquest tipus contribueixen a vèncer les nostres limitacions davant del coneixement científic de la cultura material, entès aquest com l'estudi intersubjectiu de l'evolució social des de l'arqueologia, ciència històrica, a fer-ho més abastible per a tota la societat, i alhora serveix d'ajut per a plantejar un futur amb més sentit comú i coherència, val la pena dur-les més sovint a terme!

Castelló de la Plana, divendres 23 de febrer de 1990.

Organitza:
ASSOCIACIÓ
ARQUEOLÒGICA
DE CASTELLÓ

Patrocinen:

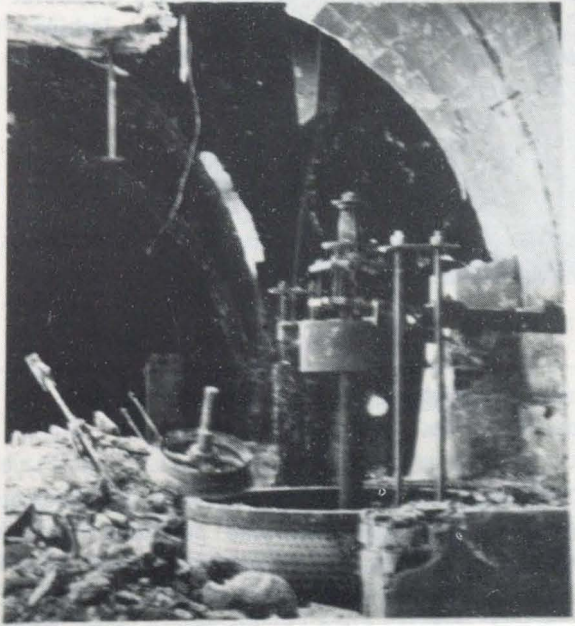
Excel.lentíssim
Ajuntament
de Castelló

Caixa d'Estalvis
de Castelló

Acció Cultural
del País
Valencià

R. ARACIL, M. CERDÀ I M. GARCIA BONAFÉ

ARQUEOLOGIA INDUSTRIAL DE ALCOI

Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya creat el 1984 sota la direcció de N'Eusebi Casanelles.

Una de les primeres publicacions d'arqueologia industrial fou *Arqueologia industrial de Alcoi*, escrit per Rafael Aracil, Manuel Cerdà i Màrius Garcia Bonafé.

ELS INICIS DE L'ARQUEOLOGIA INDUSTRIAL AL PAÍS VALENCIÀ

Josep Miquel Santacreu Soler

(Professor d'Història Contemporània, Universitat d'Alacant)

PRESENTACIÓ

Cuando nos referimos a los primeros pasos de la arqueología industrial, que es el tema de la conferencia del profesor José Miguel Santacreu, no hablamos de una prehistoria científicamente lejana. La arqueología industrial está hoy en día en sus inicios. Una de las batallas, aún de resultado incierto, es la planteada por la necesidad de un pleno reconocimiento académico y científico. ¿Cuántos arqueólogos, en el sentido más tradicional de la palabra, reconocen a la arqueología industrial un estatuto similar al de la arqueología clásica o la arqueología prehistórica? ¿Cuántas

asignaturas de arqueología industrial se imparten en las universidades españolas? La respuesta a estas preguntas señala claramente una realidad lamentable.

José Miguel Santacreu, profesor de Historia Contemporánea de la Universidad de Alicante, miembro del Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics (C.A.E.H.A.), de la Sociedad Española de Historia Contemporánea y de la Sociedad Española de Estudios de la Guerra Civil y el Franquismo (S.E.Gue.F.), es uno de los estudiosos comprometidos en esta lucha por el reconocimiento y desarrollo de la arqueología industrial en las comarcas valencianas. Como historiador, sus trabajos se han centrado en aspectos económicos de la retaguardia republicana durante la guerra civil y, sobre todo, en el

desarrollo de una industria encarada a la producción bélica (1). En alguna de estas publicaciones se observa un claro interés por la historia de la cotidianidad (2). Seguramente esta forma de concebir la Historia lo ha llevado al campo de la arqueología industrial (3).

El profesor Santacreu fue uno de los coordinadores de las jornadas sobre arqueología industrial que, convocadas por el C.A.E.H.A., se desarrollaron en febrero de 1989 en Alcoi, y en las que se hizo una doble convocatoria, para la fundación de una asociación valenciana de arqueología industrial y para la celebración de un primer congreso de arqueología industrial del País Valenciano. Este tendrá lugar durante el otoño del presente año.

Durante el anterior año académico fue secretario de las prácticas de arqueología industrial que se impartieron en la Universidad de Alicante, financiadas por la Generalitat Valenciana. Hoy en día es coordinador de la sección de Historia de un proyecto interdisciplinar de la Comisión Interministerial de Ciencia y Tecnología, centrado en arqueología industrial.

(1) Ver "Las industrias de guerra de Levante", en *Historia 16. La guerra civil*, núm.16, pp.74-82. También su tesis de licenciatura, titulada *Cambio económico y conflicto bélico. Las transformaciones económicas de la retaguardia alicantina, 1936-1939*. Alicante, diciembre de 1988 (en prensa). Se publicó una síntesis de este último trabajo en *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, núm.6, Alicante 1987-88. Actualmente se encuentra en proceso de publicación su trabajo titulado *La economía de guerra de Alicante y las tesis de la Posición Yuste*.

(2) Ver *La crisis monetaria española de 1937*, Universidad de Alicante, 1986. También "El fenómeno matrimonial en la provincia de Alicante durante la guerra civil (1936-1939)", en el libro *Estudis sobre la població del País Valencià*, Valencia 1988. Además un trabajo, publicado por el Instituto Interdisciplinar de Estudios de la Mujer, dependiente de la Universidad Autónoma de Madrid, titulado *El trabajo de la mujer en la industria turroneira*, Madrid 1987.

(3) Ver "Las posibilidades de la arqueología industrial en Alcoi", *Canelobre*, núm.16, Alicante 1988. También "El patrimonio arqueológico industrial de Alcoi", en *Historia de la provincia de Alicante*, vol. VII (en prensa).

Andrés Denia Medina

(Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics)

RESUM DE LA CONFERÈNCIA

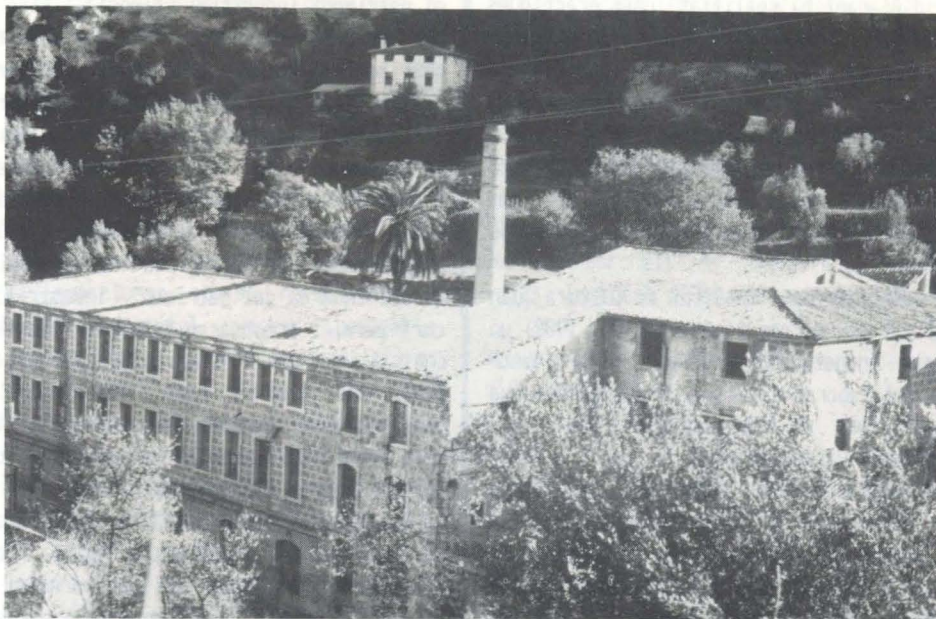
En primer lloc agraïsc a l'Associació Arqueològica de Castelló que m'haja convidat per estar hui amb vosaltres i parlar d'arqueologia industrial al País Valencià. Així mateix, no puc deixar d'agrair la benevolent presentació que m'ha fet Andrés Dènia. Quant a les seues paraules, vull dir que jo no sóc un arqueòleg industrial sinó un aprenent d'aquesta jove disciplina.

Es tracta d'una disciplina introduïda a l'Estat Espanyol a començaments de la dècada present. Una de les primeres publicacions de la matèria tingué lloc al País Valencià. Es tracta d'un llibre escrit pels professors Rafael Aracil, Manuel Cerdà i Màrius Garcia Bonafé amb fotos de Dèlia Ferrándiz i publicat per l'Ajuntament d'Alcoi. Es titulava *Arqueologia Industrial de Alcoi* i a les seues pàgines descriu el naixement de l'arqueologia industrial a Gran Bretanya, el procés d'industrialització d'Alcoi i hi aportava nombroses fotos de les antigues indústries d'Alcoi i de llur producció.

L'any 1982 es celebraren a Bilbao les Primeres Jornades sobre Protecció i Revalorització del Patrimoni Industrial. Hi participà la professora Inmaculada Aguilar amb una comunicació titulada "La arquitectura industrial en Valencia", on feia una descripció i una localització de les fàbriques més importants de la ciutat de València, així com de les estacions de ferrocarril i els coberts del port. Un any després, la mateixa autora publicà al núm.4 de la revista *Debats* un treball titulat "Arqueología industrial en Valencia" on descriu els orígens de l'arqueologia industrial i analitzava dos exemples de les repercussions de la industrialització en la filatura de la seda, concretament les fàbriques de Vinalesa i Batifora. El mateix any, a la Universitat d'Alacant, el professor Manuel Oliver publicava un treball sobre els molins fariners d'aigua on descriu la seua història i el seu emplaçament a la riba del riu Segura i hi analitzava més detalladament els molins del Centre Educatiu del Medi Ambient "Los Molinos" de Crevillent.

Antiga seu de Pepereres Reunides, hui seu de l'Associació d'Investigació de la Indústria Tèxtil d'Alcoi i seu del Centre d'Empreses i Innovació (Alcoi).

Antiga fàbrica tèxtil situada al paratge d'"El Molinar" d'Alcoi.

Des de finals de 1983, aquestes iniciatives d'estudis embrionaris relacionats amb l'arqueologia industrial al País Valencià es trencaren des del punt de vista de les publicacions. Fins 1988 no han tornat a publicar-se treballs relacionats amb el País Valencià. En 1985, la revista *Debats* núm.13 va dedicar el seu apartat "Historia abierta" a l'arqueologia industrial, però cap article dels hi publicats tenia relació amb el País Valencià. Mentres a Tarrassa i a Madrid en 1984 s'havien creat els Museus de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya i de Madrid respectivament. Des d'aquests museus es potenciaren successives campanyes d'arqueologia industrial consistents en un concurs destinat a grups de joves per fer un treball sobre un tema relacionat amb una peça tècnica mòble o immoble. Els objectius d'aquestes campanyes eren d'incloure l'arqueologia industrial en els punts de debat del Projecte de Reforma Educativa del Ministeri d'Educació i Ciència per als Ensenyaments Mitjans. En 1985 es celebraren a Barcelona i Tarrassa les Segones Jornades sobre Protecció i Revalorització del Patrimoni Industrial, arran de les quals va nàixer en 1986 l'Associació Espanyola del Patrimoni Industrial i de l'Obra Pública.

El País Valencià romangué distanciat d'aquestes dues iniciatives: les campanyes d'arqueologia industrial i l'associació. No obstant, al País Valencià continuava encesa la flama de l'arqueologia industrial. Un arquitecte, Vicente Manuel Vidal Vidal, i un enginyer, Gilberto Olcina Llorenç, feren dues tesis doctorals molt relacionades amb el camp de treball de l'arqueologia industrial. El primer va confeccionar un assaig tipològic dels edificis fabrils d'Alcoi i el segon un estudi de l'origen i desenvolupament de la conca industrial del riu Barxell, afluent del riu Serpis; aquestes tesis doctorals han estat publicades en 1988.

Per una altra banda, el Departament d'Humanitats Contemporànies de la Universitat d'Alacant començà a interessar-se per la nova disciplina. Els professors d'aquest departament, Salvador Forner i Josep Miquel Santacreu, iniciaren un estudi sobre les experiències i

possibilitats de la recuperació i utilització del patrimoni industrial d'Alcoi. En aquest estudi posaren de manifest que començava a haver consciència de la necessitat d'estudiar i protegir el patrimoni industrial com ho prova el fet de la reutilització d'edificis engolits pel nucli urbà d'Alcoi. Aquesta reutilització ha estat feta tant per iniciativa privada -pubs com La Fàbrica, Fachada o Il Chechare, magatzems com el de Mercadona, instal·lat en l'antiga fàbrica tèxtil Terol o un gimnàs com Olímpia, situat en una antiga fundició- com per iniciativa pública -l'antiga seu de Papereres Reunides, on s'ha instal·lat l'Associació d'Investigació de la Indústria Tèxtil d'Alcoi i el Centre d'Empreses i Innovació, la fàbrica tèxtil Bernabeu on està instal·lant-se un centre de Salut o la Fundició Vilaplana, on s'instal·larà un estació d'autobusos-. Tanmateix, posaren de manifest l'oblit en què resta el conjunt industrial situat al naixement del riu Molinar en els Plans de Rehabilitació Urbana de l'Ajuntament d'Alcoi. Es tracta d'un paratge de singular importància per a la industrialització alcoiana on es desenvolupà la primera mecanització de l'artesanat tèxtil i paperer. Conseqüentment és una de les parts del patrimoni industrial valencià que requereix una actuació immediata per evitar la seua degradació.

En aquest sentit, els professors Forner i Santacreu presentaren una comunicació a les Primeres Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya celebrades a l'Hospitalet de Llobregat a finals del 1988, on exposaren les conclusions del seu estudi i manifestaren la necessitat de promoure estudis de protecció i reutilització del conjunt fabril i natural del Molinar. Aquests professors, junt als professors Roberto Garcia Payà, Miguel Luis Cereceda i José Ramón Navarro Vera, l'any 1989 aconseguiren el finançament de la Comissió Interministerial de Ciència i Tecnologia, dins el Programa Investigació més Desenvolupament per a elaborar un pla per a la rehabilitació i conversió en parc històric del paratge denominat El Molinar d'Alcoi.

A més el Departament d'Humanitats Contemporànies

de la Universitat d'Alacant ha realitzat unes pràctiques durant el curs 1988/89 finançades per la Generalitat Valenciana per als alumnes del cinqué de la llicenciatura de Geografia i Història centrades en la recuperació i utilització del patrimoni arqueològic industrial en els plans d'ordenació urbana. També ha promogut la catalogació i salvaguarda d'alguns arxius empresarials, el més important dels quals és el de la Reial Fàbrica de Draps d'Alcoi.

La revista *Canelobre* de l'Institut de Cultura Juan Gil Albert ha publicat en el núm.16 (tardor de 1989) un dossier d'Arqueologia Industrial coordinat pel professor Salvador Forner on col.laboren diversos investigadors que analitzen les possibilitats de l'Arqueologia Industrial a les comarques meridionals valencianes.

A banda de les iniciatives esmentades, el Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics, amb la col.laboració del Departament d'Humanitats Contemporànies de la Universitat d'Alacant i l'Ajuntament d'Alcoi organitzaren unes Jornades sobre Teoria i Mètodes d'Arqueologia Industrial celebrades a Alcoi el febrer de 1989. En aquestes jornades es constatà el perill que corre

el patrimoni industrial valencià, així com la irreparable pèrdua que suposaria la no actuació sobre aquest patrimoni; cal assegurar-ne la preservació i la possibilitat de transmissió com a memòria històrica a les successives generacions. Per a aquesta tasca, els participants de les jornades feren una crida a l'administració pública, en els seus diferents àmbits, a les institucions acadèmiques, culturals, obreres, empresarials i a la societat en general a fi d'aconseguir la salvaguarda del patrimoni industrial. Com a actuació a curt termini proposaren d'iniciar les feines prèvies per a constituir una Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial que es federe amb les altres associacions estrangeres o espanyoles que tinguen idèntica finalitat. Així mateix arribaren a la conclusió que cal preparar el Primer Congrés d'Arqueologia Industrial que tindria lloc a la tardor de 1990. Aquest congrés abraçaria la metodologia i els estudis concrets. Com a conclusió especial, considerant l'especificitat d'Alcoi com a ciutat industrial, que li confereix una singularitat en tot el País Valencià, i avaluant molt positivament les actuacions de les administracions autonòmica i municipal,

Roda hidràulica d'"El Molinar" d'Alcoi que va permetre la primera mecanització de l'artesanat tèxtil i paperer alcoià.

instaren a les institucions autonòmiques, públiques i privades i a la societat en general perquè consideren el seu patrimoni industrial i, en especial, algunes zones característiques, com a patrimoni material de la ciutat i per tant com a testimoni de l'activitat econòmica dels dos últims segles de la ciutat d'Alcoi.

En el moment present, el futur de l'arqueologia industrial al País Valencià té diverses vies de desenvolupament i també diversos problemes. La primera qüestió és si les pràctiques sobre recuperació i utilització del patrimoni industrial que han començat a impartir-se en la Universitat d'Alacant tindran futures subvencions de la Generalitat. Així serà possible que l'Arqueologia Industrial comence a introduir-se poc a poc a les aules de la universitat. La segona qüestió és si una vegada estiga acabat el projecte de protecció i reutilització del Molinar, l'administració pública el durà a terme o sols quedarà sobre el paper. La tercera qüestió incideix sobre l'oportunitat de crear l'Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial. Cal preguntar-se si en els moments actuals hi ha suficient gent conscienciada per a dur endavant l'Associació i quina serà la resposta de la societat valenciana i l'administració autonòmica davant la seua creació. Una darrera qüestió és la celebració del Primer Congrés d'Arqueologia Industrial previst per a la tardor del 1990. Cal veure quins resultats donarà.

BIBLIOGRAFIA

Aguilar, I., "Arqueologia industrial en Valencia", *Debats* núm.3, València 1983.

Aguilar, I., "La arquitectura industrial en Valencia" en *I Jornades sobre la Protección y Revalorización del Patrimonio Industrial*, Departament de Cultura del Govern Basc, Bilbao 1984.

Aracil, R., Cerdà, M. i Garcia, M., *Arqueología Industrial de Alcoi*, Ajuntament d'Alcoi 1980.

Butlletí d'Arqueologia Industrial i de Museus de Ciència i Tècnica núms. 1, 2 i 3, Barcelona 1988-1989.

Canelobre núm.16, "Dossier Arqueologia Industrial" coordinat per S. Forner, Alacant 1989.

Debats núm.13, "Historia abierta: La Arqueología Industrial" València 1985.

Delgado, J.M., "L'Arqueologia Industrial. Un nou instrument per investigar el passat" *L'Avenç* núm.25, Barcelona 1980.

Forner, S., i Santacreu, J.M., "Experiències i possibilitats de la recuperació i utilització del patrimoni (industrial): Alcoi" en *I Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya* (actes inèdites), L'Hospitalet de Llobregat 1989.

Jornades sobre teoria i mètodes d'arqueologia industrial. Alcoi 18 i 19 de febrer de 1989, actes publicades per la Universitat d'Alacant 1990.

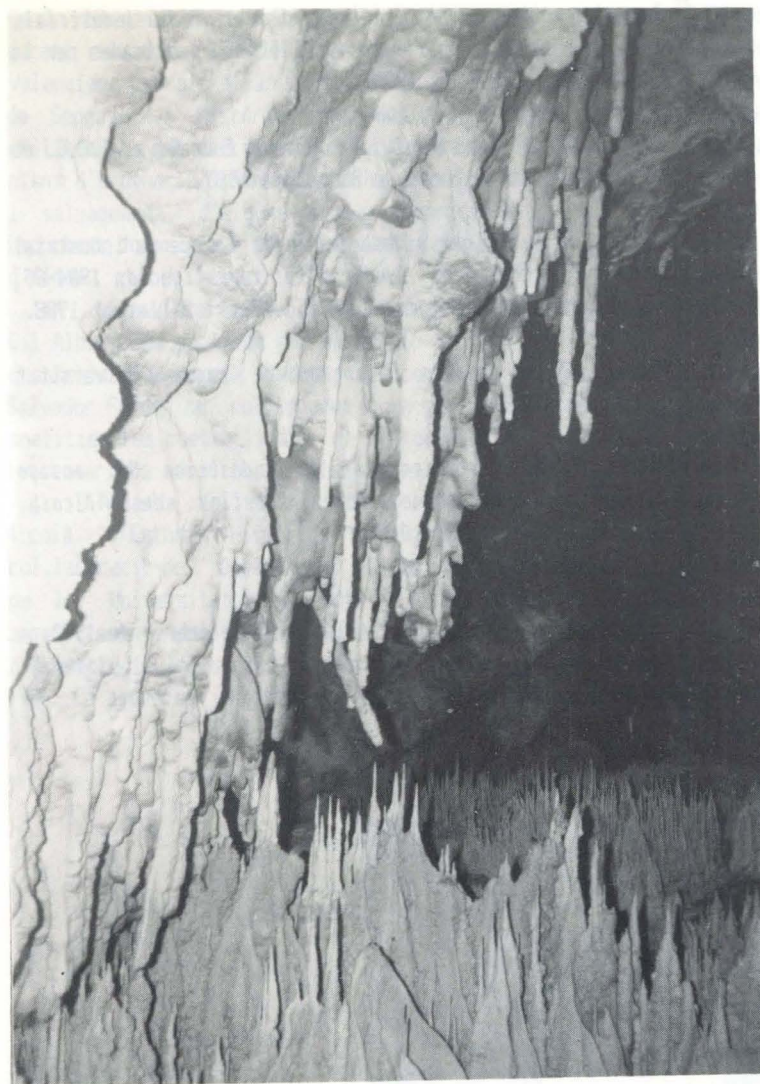
L'Arqueologia Industrial i la Reforma Educativa, I.C.E. de la Universitat Autònoma de Barcelona 1989.

Olcina, G., "Origen y desarrollo de la cuenca industrial del rio Barchell" en *Ayudas a la investigación 1984-85*, vol.I, Institut d'Estudis Juan Gil Albert d'Alacant 1988.

Oliver, M., *Molinos harineros de agua*, Universitat d'Alacant 1983.

Vidal, V.M., *Arquitectura e industria. Un ensayo tipológico de los edificios fabriles de l'Alcoià*, Generalitat Valenciana 1988.

Castelló de la Plana, 23 de febrer de 1990.

L'HOME I LES CAVITATS

Josep Lluis Viciano Agramunt

(Espeleòleg)

PRESENTACIÓ

Josep Lluis Viciano Agramunt, vinculat al fascinant món de les coves, i per tant de l'excursionisme de les nostres comarques, s'inicià en l'espeleologia a les darreries dels anys cinquanta, i ja des d'aleshores, quan hom parla d'espeleologia a Castelló cal parlar de Pepe Viciano. Des de molt jove ha practicat l'espeleologia i l'excursionisme, tot i creant vocalies dins del Centre Excursionista, al qual pertany. Destacarem que la seva vocalia en l'any 1962, realitzà el primer aplec on es celebrà la III Assemblea Regional d'Espeleologia, en la qual la seva participació fou molt important.

Arran del propdit aplec, Pepe Viciano investiga tot allò que envolta el món de les cavernes i això fa que realitze estudis de gran interès tant de topografia i hidrologia com d'arqueologia dins de les nostres terres. Els seus articles han estat publicats en diversos mitjans de comunicació, com ara, "Notas para una hidrología de Penyalosa" al *Butlletí de la Societat Castellonense de Cultura*; la col·lecció "Papers" del Departament d'Investigació Històrica i Arqueològica Municipal de Borriana, el *Butlletí de l'Associació Arqueològica "Llansol de Romaní"*, i la revista *L'Estel* del Centre Excursionista de Castelló.

Durant aquests quasi quaranta anys de recórrer tota la nostra geografia, ha recopilat tota una sèrie

d'estudis de gran interès tant arqueològics com espeleològics, que avui ens revela. Hem de destacar l'esforç de l'Associació Arqueològica "Llansol de Romaní", per tal que Pepe Viciano, per primer cop, estiga amb nosaltres parlant d'aquests quasi quaranta anys de treballs.

Jesús López Gascó

(Associació Arqueològica de Castelló)

RESUM DE LA CONFERÈNCIA

Que l'home ha freqüentat de sempre les cavitats és ben conegut. El món subterrani és el lloc on unes gentes han viscut, han fugit de perills, han volgut viure o sobreviure fent allò que sabien, etc. La foscor ha propiciat el naixement de contalles i històries, ha amagat crims i accidents. Per això sempre que es troben despulles humanes no s'ha de pensar necessàriament que allò són deixalles de vivenda o sepulcrales, com generalment es fa. La vida no és tant simple i les utilitzacions de les cavitats són variadíssimes.

La projecció de diapositives que segueix vol fer una repassada a aqueixa relació entre l'home i les cavitats. Comença per diapositives diverses; quan fas recorreguts en treballs espeleològics, no vas sols a les cavitats i et fixes en moltes coses més: paisatges, construccions rurals, religioses, etc. Açò és una lleugera mostra que representa el camí fins a les cavitats.

Ve després l'accés al món subterrani, des de les coves sense problemes a les d'entrada reduïda o amb verticals. Amb aquestes diapositives n'hi ha un conjunt amb mostres de paisatge subterrani, que és el medi on l'home ha viscut, ha treballat, s'ha amagat, etc. quan ha calgut.

I arribem al nucli de la projecció, a les cavitats de les quals ha fet ús l'home al llarg del temps. Comencem per les que li han servit d'habitatge. En són conegudes unes quantes, com la tant divulgada Cova del Mas d'en Llorenç o Fosca, la Cova de la Seda, la Cova de les Bruixes, etc. El trogloditisme arriba als nostres dies amb cavitats utilitzades com a masos, amb despulles de construccions d'obra, corrals, solls, eres, etc. Uns exemples poden ser la Cova de la Munda (na Claramonda, 1597) i la Cova del Catxerullo (Alt Maestrat). N'hi ha amb construccions més pobres, com la Cova del Moixo (Llucena) i la Cova dels Gabials (Vilafranca).

Sense treballs o amb indicis d'ells, molt pobres, utilitzades com a vivenda per gents marginals o quasi, tenim la Cova del Sec, la Cova de Faustino i la Cova de Miquel (Alt Maestrat). A terres de Vilafermosa tenim el cas curiós de las Cuevas del Cojo, obertes en la tosca calcària, on segons les necessitats s'obrien dependències pel coix que donà nom a les cavitats.

Encara són més abundants les cavitats que s'han utilitzat com a corrals, llavadors, abeuradors, etc. dels masos immediats o propers: com a cavitats que fan de tanca ramadera del mas tenim la Cova (Cabanes), que abans fou mallada, la Cova de les Ferreres (Alcalà), la Cogonda (Cirat), etc. A terres de l'Alcalatén la Font de la Cova arrecera, a més de la font, una bassa, uns llavadors i gamellons on abeurar el bestiar. Pareguda, amb font, bassa i llavadors, és la Coveta, a Benassal.

Passem ara a les cavitats amagatalls, on unes gents emporuguides van voler fugir d'un perill, real o imaginari, que els amenaçava. N'hi ha moltes, utilitzades des de la prehistòria, des del Bronze, a la passada guerra. De prehistòriques es poden esmentar la Cova de l'Escala (L'Alcalatén), Cueva de Fuente la Higuera (Alt Millars), Cova de Loret i Cova de Ferrero (La Plana), Cova de la Mola, etc.

Són menys abundants en temps ibèrics, però no falten. Generalment són indicis que te fan pensar en aqueixa utilitat, com a les Coves Negres i a la Cova de l'Ondero. Són els més abundants de tots els musulmans com la Cova de l'Ocre (L'Alcalatén), la Cova del Negre (La Plana), la Cueva de Juan Lentejas i la Cueva del Santo Reino (Alt Millars), la Cova de la Mina (Alt Maestrat), etc., amb deixalles pobríssimes.

De les guerres carlines tenim alguna dada conservada per tradició oral, com és el cas de la Cova del Mosquerí i el de la Cova de la Facció. Als Covarxons amagaven els matxos del mas proper, tot a L'Alcalatén.

Dels amagatalls de la passada guerra, per ser de

temps propers a nosaltres, tenim abundància de dades i es poden classificar els motius dels amagaments: joves que fugen de les quintes, soldats que fugen del front, religiós que s'amaga dels milicians, masovers que esperen amagats el pas del front, refugis de pobles sancers, etc. Mostres de tot poden ser la Cova del Cingla Tancà, la Cova de la Roca del Morralàs, el Forat Fondó i la Cova de la Ginesta (L'Alcalatén); Cueva del Mas (Alt Millars); la Cova de la Roca del Raudó (Alt Maestrat); la Cova del Morró, la Cova de la Ferrera i la Cova del Castell (La Plana); la Cova del Bolimini, la Cueva Gronsa, etc. Un cas curiós era un dels avencs del Cabeço, on amb un canyís s'entraven caps de bestiar.

Tenim també els amagatalls de mas, cavitats properes a ells on, en temps revolts, s'amagaven menjars, escopetes, documents, coses de valor, etc., i també els seus habitants, si venia al cas: la Cova i la Sima de les Pedroses (L'Alcalatén); la Cueva del Mas del Collado (Alt Millars); l'Avenqueta (Alt Maestrat), etc., són uns pocs exemples.

Com a lloc de refugi, amb possibilitats de defensa, es poden prendre el conjunt de cavitats de la Moreria, on hi ha encara despulles abundants d'haver arrecerat construccions, algunes sols accessibles amb material d'escalada.

Un ús religiós de les cavitats és evident des de molt antic; pintures rupestres, gravats i inscultures en són testimonis. Sense fer esment de les massa conegudes, podem posar ací els exemples del Forat Groc, la Cova na Rius, la Cogonda, la Cova de les Bruixes, la Cova Campana, la Cova de la Collà, la Cova i el Rodejador de Gargant, etc. Un santuari ibèric és la Cueva Cerdaña. A partir del segle XIV tenim ací cavitats on s'ha fet vida eremítica; potser el millor exemple és la Roca dels Ermitans (Sant Mateu). Més tardà és el cas de la Cova d'en Tabusto (Benassal), ja en el segle XVI. I encara en el segle passat viu un eremita en la Cova del Frare, propera a Aïn.

Un lloc on la presència d'eremites evolucionarà després a santuari és la Balma; indicis del primer en trobes per molts punts, fins i tot en la toponímia, com és el cas de la Celda del Frare, cavitat formada per un bloc on es va fer obra per a fer-la un poc més habitable. De la Cova Santa es coneix l'inici per moriscs en el segle XVI, per a prendre força després i ser ara, amb la Balma, un dels santuaris troglodítics més importants de les nostres terres.

De l'Avenc de Sant Pere (Maestrat), amb l'accés actual en l'interior de l'assolada ermita del mateix nom, es sap que ja té un ús religiós en el segle XIV. Un altre ús molt freqüent és el ramader. Sovint trobes documentades cavitats utilitzades com a mallades, com són la Cova de Culla, les Coves del Fumero, la Cova dels Aragonesos, la Cova de la Pedra i la Cova del Senallo, a la Setena de Culla; la Cova del Bisbe (Tinença de Miravet), etc. Altres tenen tanques ramaderes importants, com són la Cova del Garrofer (Alcalà), la Cova del Bovalar (Culla), la Cova de la Carn (El Forcall), etc. Són també abundants els sesters o aseasonadors, on es resguardaven els bestiaris en les hores de calor, com la Cueva del Sastre i la Coveta del Portellàs.

Hi ha una sèrie de contalles, en gran part relacionades amb la ramaderia, sobre avencs i cavitats

perilloses, com el mític Avenc de Penyagolosa, l'Avenc de l'Ombria, l'Avenc de les Navades, l'Avenc de la Llima de la Pallissera, l'Avenc de l'Arc, etc., en les quals intervenen dimonis, bruixes, fantasmes... Del temps dels bandolers hi ha una història sobre l'Avenc de Comanegra i Lo Valent. Solstici d'estiu, toro negre i tresor tenen un lloc en la Cova del Castell de Corbó. Sense dubte hi ha un origen llegendari en topònims com la Cova del Drac i el Pou de la Llàmia. Dels Forats de l'Agüela Massa es contava que d'ells eixien caramels i pastissos.

I arribem ara a les cavitats que, per ser veritat o per creure-ho així el poble, s'han pres com a refugi o amagatall de bandolers, lladres, roders, i altres gents de vida poc usual. La toponímia té mostres abundants de tots: Cova dels Lladres (La Plana), Cueva de los Lladres (Els Ports), Forat del Lladre (L'Alcalatén), Cueva del Rodero (Alt Palància), etc. Dos punts aptes per la seua topografia per a robatoris, com són les Costes de la Pobla i les d'Orpesa, tenen properes la Cova dels Malandrins i la Cova dels Lladres, respectivament. Els roders, homes solitaris, han deixat rastre en la toponímia espeleològica: Cova del Camao i Cova del Sereno (L'Alcalatén); Forats de Pepurro (Alt Maestrat), etc.

Ja de temps relativament propers a nosaltres tenim l'us fet per les guerrilles, en la seua lluita irregular: dipòsits, estafetes, amagatalls, etc. De la guerra del francès tenim la data, 1812, i els noms deixats de Florenci Vives i Salvador Roig en les parets de la Cova Roja (Benassal). Aleshores els dos amics, un d'ells el futur mossén Salvador, formen part de la guerrilla d'El Frare. El seu antagonista, el comandant Rumford, també va utilitzar com a quartell general una cavitat ja nomenada abans, l'Avenc de Sant Pere, i l'ermita que la cobria.

Ja molt proper a nosaltres, en la repressió dels anomenats "maquis", es van pendar gran quantitat de cavitats per considerar-les llurs amagatalls. La llista és prou llarga: el Forat del Falcó, el Forat Fondo i el Forat del Llop (L'Alcalatén); la Cueva de la Canaleta (Alt Millars); la Cova Obscura, el Forat del Puntal del Mas de Giron i la Cova de la Roca del Raudó (Alt Maestrat), etc. També en alguna cavitat es troben escrits deixats per les forces que lluitaven contra ells, com en un dels que s'anomenaven "apostaderos", proper al Portell de l'Infern (Benifassà), al Forat de Cantallops (Alt Maestrat), etc.

I seguim. Hi ha gents que han volgut deixar constància del seu pas sota terra i és freqüent trobar dates, noms, etc. per les parets; n'hi ha del segle XVI a la Cova Obscura (L'Alcalatén), a l'Avenc de Sant Pere (Maestrat) i a la Cova del Negre (La Plana); del segle XVIII en el Forat de Cantallops (Maestrat) i la Cueva Cerdaña; del segle XIX en la Cova Roja, la Cova de les Maravelles i en un abric del Castell de Corbó. Ja en el segle actual n'hi ha un d'amagats en la passada guerra al Forat Fondo de les Roques Llises i en la Cova de les Bruixes un lleter assabenta de la seua incautació, i del "guano", per C.N.T.-F.A.I.

Tenim ara el cas de les estaques clavades en les cingleres, sempre relacionades amb cavitats relativament petites: n'hi ha a la Roca de les Estaques, a la Cova del Cabeço i a la Coveta de les Estaques (L'Alcalatén); al Morral Roig, al Forat del Lladre, Cingle de la Munda i Cova del Cingle (Alt Maestrat); a la Cova Torta

(Benifassà), etc. Es creu que es posaven per a traure bragues o eixams, d'una forma que recorda prou el recol·lector de mel de la Cueva de la Araña.

Uns altres usos, marginals, són la fabricació de pólvora en la Covatilla (Aín), en la Cova Negra i en la Cova del mas del Barranc (Xodos), de l'activitat en la qual resten les piquetes treballades en la roca, o la moneda falsa, com és el cas de la Sima Calenta (Artana).

De més importància pareix que és l'explotació dels reompliments de les cavitats, com és el cas de la Cova del Bolimini (Bolhermini, 1630); la Cova de l'Ocre (Benassal), en el segle XVIII; la Cova de l'Ocre (Culla), a primers del segle actual; els nivells de l'anomenat "guano" de la Cova de les Bruixes, en els anys immediats, anteriors i posteriors, a la guerra; la Cova de les Cabres, etc. Ja en temps propers a nosaltres l'explotació de les masses de formació de la Cueva de la Cirà (Montant) destrossaren el jaciment arqueològic, i amb ell unes sepultures amb materials campaniformes.

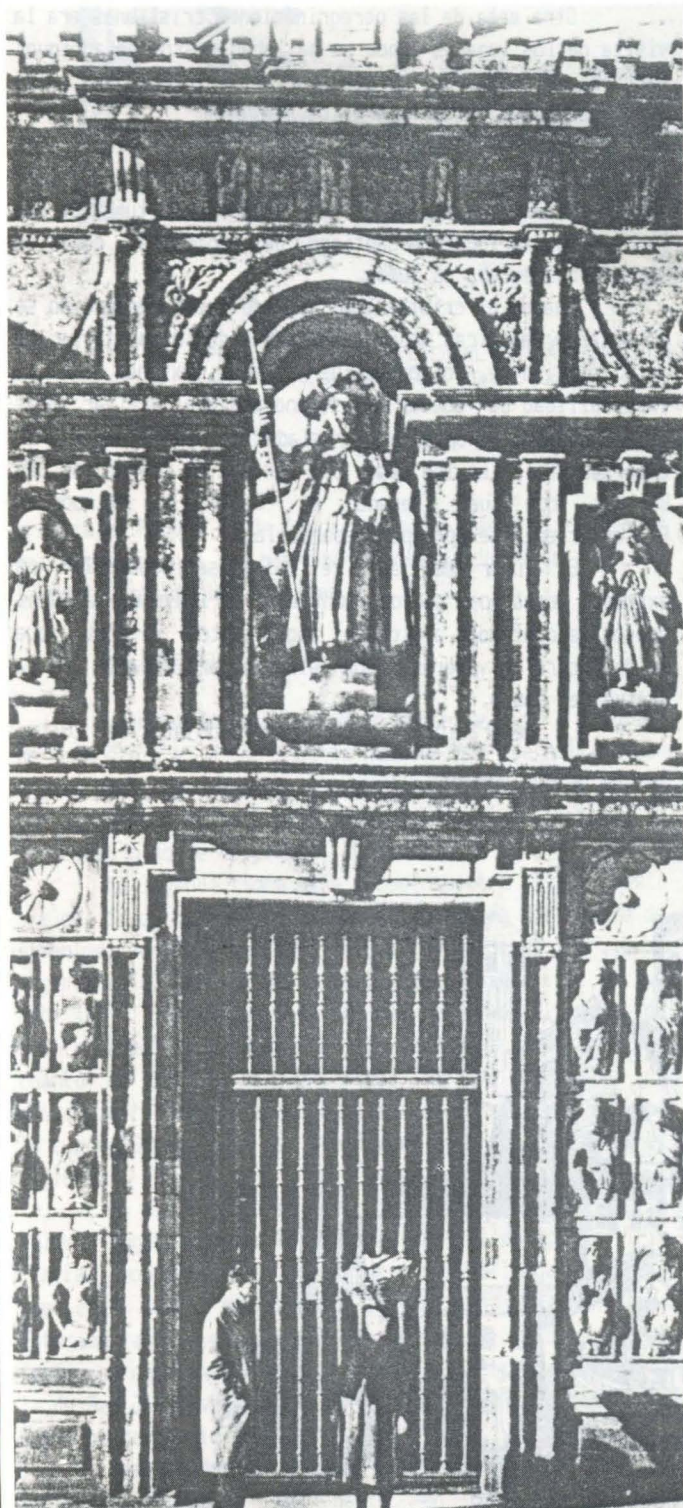
Finalment, les foscos del món subterrani s'han utilitzat per amagar, o intentar-ho quant menys, algun crim, el més conegut dels quals és el de la Sima de Fondegulla, abans de la guerra. Igual que han fet de parany mortal i en la cavitat han quedat presos i morts visitants que volien saber que hi havia en el seu interior: hi ha dos casos molt coneguts, com és el de les Coves del Carbó (Alt Millars), on una persona, sola, no va saber trobar l'eixida; i el mateix els va passar als dos esquiladors que van penetrar a la Cova de l'Ocre (Llucena), que té zones laberíntiques. I ací finalitza aquesta lleugera repassada a la relació de l'home amb les cavitats i els usos que ha fet d'elles.

Castelló de la Plana, dissabte 24 de febrer de 1990.

EL CAMINO DE SANTIAGO, ENTRE LA ESPIRITUALIDAD Y EL ARTE

Pasqual Garcia Sales

(Estudiant d'Història de l'Art a la Universitat de València)

PRESENTACIÓ

Dins el cicle de conferències i diapositives que l'Associació Arqueològica de Castelló ha organitzat al present curs, amb la col·laboració de l'Ajuntament de la Ciutat, la Caixa d'Estalvis i Acció Cultural del País Valencià, avui els presentem la tercera sessió, en aquest cas per part de Pasqual Garcia Sales i baix el títol "El Camino de Santiago, entre la espiritualidad y el arte".

Pasqual Garcia, nascut a Vila-real, és actualment estudiant de 5^è curs d'Història de l'Art a la Universitat de València. La seua dedicació als estudis no li ha impedit desenvolupar una, fins ara, reduïda però activa tasca investigadora, centrada al voltant d'un tema: el de les capelletes de carrer, aquests ninxols amb representacions bé escultòriques bé de taulelletes i que són un element important de la cultura i religiositat populars fins els nostres dies. Un treball seu en eixe sentit va merèixer l'any 1988 el premi dels Lluïsos al millor estudi d'art religiós a Vila-real, i del qual tindrem un extracte al butlletí núm.9 de l'associació.

Aquesta nit, tanmateix, el tema d'interès serà altre. Un viatge realitzat fa poc per l'itinerari de Compostela li va fer prendre consciència de què el camí era molt més que una simple manifestació religiosa o artística; era (i és) un conjunt on s'imbriquen no sols eixos dos aspectes sinó també altres socials, econòmics i, per què no, polítics. En l'intent de comprovar aquesta hipòtesi va endinsar-se en la lectura d'algunes obres al respecte. I les conclusions d'eixe procés són les que ens oferirà tot seguit.

Abans d'entrar-hi, però, m'agradaria subratllar dues qüestions: en principi, pot sobtar que, dins un cicle dedicat a l'Arqueologia, hi haja una conferència de tema bàsicament artístic; amb això, pretenem tant sols palesar que l'Art és, ell mateix, una manifestació més de la cultura material d'una gent, d'una època, d'un món. Per tant, té cabuda dins els nostres interessos.

Per altra banda, també pot sorprendre que siga un estudiant ("un simple estudiant", dirien alguns) el que la done. Açò no fa més que reflexar l'esperit obert de l'Associació: tot aquell, ja siga estudiant o llicenciat de carrera o aficionat sense estudis reconeguts oficialment, que tinga alguna cosa a dir cabrà a les nostres activitats. I res més; donem pas ja al nostre conferenciant.

David Igual Luis

(Associació Arqueològica de Castelló)

RESUM DE LA CONFERÈNCIA

Aspectos previos

La conferencia, en cierto modo, viene a responder a un antiguo deseo de la Asociación Arqueológica de hacer el camino compostelano. La narración está pensada bajo un prisma divulgador, dentro de la idea general que domina el ciclo de conferencias. El título "*...entre la espiritualidad y el arte*" conforma los dos signos de un paréntesis que encierran aspectos económicos, sociales y políticos entre otros. Por último, dentro de este prólogo cabe reseñar que el desarrollo del tema se divide en tres partes:

1. Se explican las causas de las peregrinaciones, por qué se peregrinaba y quiénes lo hacían.
2. Breve semblanza del arte románico, que es el estilo por excelencia de la ruta jacobea.
3. Se plantea un recorrido por las distintas ciudades y edificios característicos que jalonan el camino, a partir de Jaca hasta Santiago.

La peregrinación

La peregrinación es habitual en todas las civilizaciones y desde tiempos remotos. Sus metas son tanto santuarios como lugares naturales, que desempeñan un papel de microcosmos. El ritual es parte importante tanto en la preparación del viaje como en el transcurso del mismo.

Origen de las peregrinaciones cristianas

Desde el s. II los Santos Lugares fueron visitados. Pronto se levantaron monumentos conmemorativos en el Gólgota. El emperador Constantino construyó sobre la cueva del Santo Sepulcro una basílica, creando un foco de peregrinación. En el año 333 aparece el primer itinerario conocido, desde Burdeos a Jerusalén. El culto a los mártires es la piedra angular de las peregrinaciones.

El culto a los mártires

Otra meta de las peregrinaciones cristianas era la visita de los lugares donde se hallaban restos de antiguos mártires y a los que pronto se les atribuyó un culto derivado de los ritos funerarios.

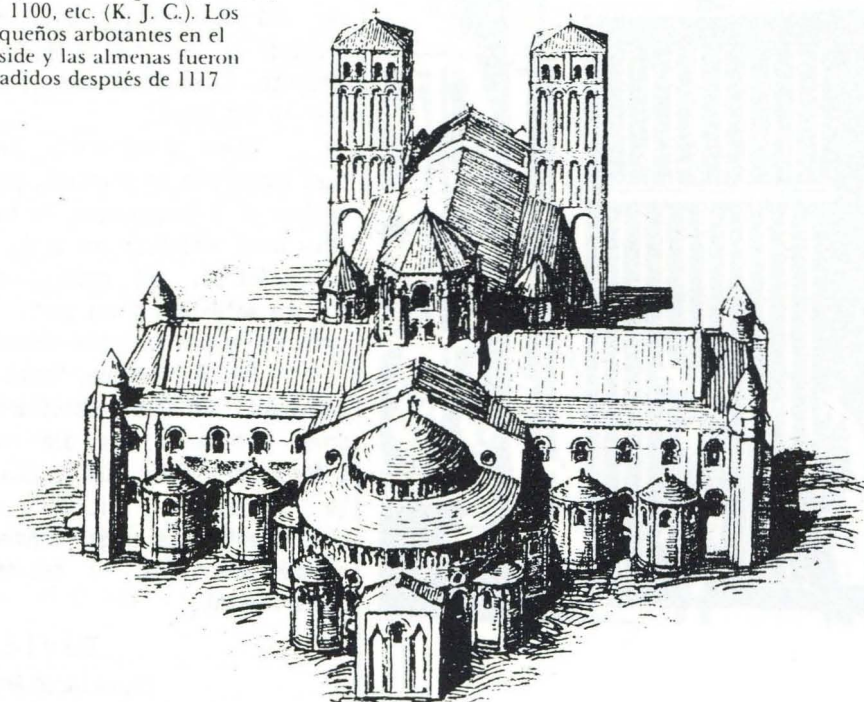
Los tres grandes núcleos de peregrinación fueron los ya mencionados Santos Lugares, donde se creía que estaba enterrado Jesucristo, Roma sede de la tumba de San Pedro y posteriormente Santiago de Compostela, donde se suponía que estaba su tumba.

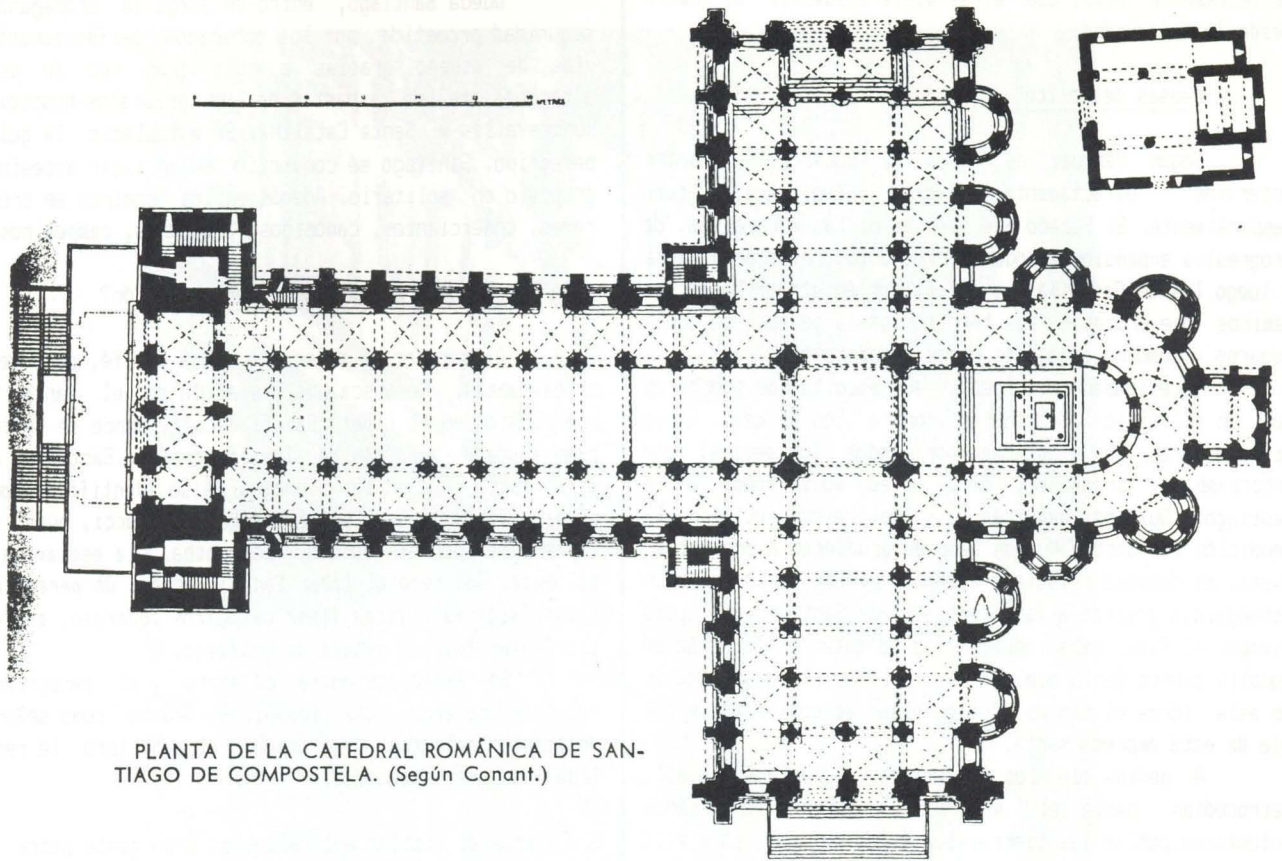
Cuando el cristianismo dejó de estar perseguido se levantaron basílicas sobre las tumbas de los mártires. La proliferación de reliquias fue rápida y extensa. Ante la imposibilidad de que un cristiano pudiera visitar todas las reliquias se optó por trasladarlas, así lo hizo el emperador Galo en los años 351-354 con el cuerpo de San Babylas que fue llevado de Daphne a Antioquía. Posteriormente se optó por repartirlas.

El furor de las reliquias se desarrolló en extremo, creándose nuevos santos y atribuyendo algunos huesos encontrados a los de algún santo. Se creía que quién tocara o venerara una reliquia participaría de la virtud del santo.

La veneración a estos nuevos objetos de culto,

Santiago de Compostela, reconstrucción gráfica de la composición original, ca. 1075, ca. 1100, etc. (K. J. C.). Los pequeños arbotantes en el ábside y las almenas fueron añadidos después de 1117

PLANTA DE LA CATEDRAL ROMÁNICA DE SANTIAGO DE COMPOSTELA. (Según Conant.)

arranca en España desde época visigoda, Wamba hizo colocar una inscripción a las puertas de Toledo, donde se invocaba la protección de los mártires.

La leyenda

La ruta jacobea tuvo como punto de mira a Santiago de Compostela y a unos restos humanos que se hallaron en aquel lugar. La leyenda convirtió aquellos huesos en los del santo Apóstol de Cristo. No vamos a entrar ahora en la veracidad o no de tal identificación.

La leyenda tiene para nosotros otro valor, puesto que es discutible su veracidad. La leyenda nos habla de símbolos, nos está haciendo signos que debemos leer, pues *legenda* es el origen latino de leyenda y significa: *lo que debe ser leído* aunque hoy en día le demos el valor de cuento irreal. Y esta lectura es tanto más importante por cuanto *el símbolo es un signo que da acceso a un conocimiento imposible de encontrar de otra forma*, así nos lo cuenta San Isidoro de Sevilla en sus *Etimologías* en el siglo VI.

En el año 813 se descubre una tumba cerca de la iglesia pagana de San Fiz de Solovio. El obispo de Iria Flavia, Teodomiro, tras percatarse del hallazgo consideró que esta tumba podría ser la del Apóstol Santiago. Enterado, así mismo, el rey de Asturias, Alfonso II el Casto, peregrina al Sepulcro y funda allí tres iglesias, a la de San Juan Evangelista se le otorgó la custodia de la tumba hasta el siglo XI.

Tras el descubrimiento del sepulcro empezaron las míticas apariciones del Santo en las batallas de Piedrahita (959), Ciudad Rodrigo (1173) y Coimbra (1064). Los martiriólogos difunden el culto que se rinde en Compostela y casi inmediatamente se estructura la ruta de

peregrinación en base a monasterios mozárabes hasta que llegan los Benedictinos en el año 1000.

A consecuencia del incremento de los peregrinos la antigua ermita de San Juan Evangelista tuvo algunas modificaciones. Almanzor en el 997 destruye la iglesia. Y es en el siglo XI cuando el obispo D. Gresconio fortifica la ciudad, aumentan los peregrinos y con ellos las donaciones, por lo que el obispo Diego Pelaez con el respaldo del rey Alfonso VI inicia en 1075 las obras de la actual catedral compostelana acabada por Diego Gelmírez hacia el año 1128.

La invención de la tradición jacobea apareció en la primera redacción de los *Comentarios al Apocalipsis* de Beato en el 776.

Esta invención de la tumba es consecuencia de este ambiente seductor de pasión hacia las reliquias que se da en la Edad Media. Por otra parte el reino asturiano agobiado por el poder islámico, la creencia de que un apóstol descansaba en su territorio, fue como un clavo donde asirse y un rayo de esperanza; ésta fue otra de las causas de la rápida difusión de la leyenda.

Si además, se sabe, según demuestran las últimas excavaciones, que se encontró una tumba de mármol en el lugar donde antaño fue cementerio, en el lugar de Compostela, palabra derivada de *compostum*, que significa cementerio, le da más solidez a la leyenda. Sobre estas bases se organizó este ambiente misticista que rodea la figura de Santiago.

Ciertamente no parece probable que los restos hallados sean los del Santo pero Boittineau zanja la cuestión: *Y si las reliquias encontradas durante los primeros años del siglo IX no pueden ser las del Santo, la fe, la piedad, los sufrimientos de miles y miles de peregrinos han hecho de Compostela un lugar sagrado y*

perfectamente vivo, que atrae misteriosamente al hombre desde la antigüedad.

Causas del éxito

Según Vázquez de Parga y Lacarra, el poder intervino directamente tanto espiritual como temporalmente. El Estado fue decisivo: las monarquías, de progresiva expansión y poder. Primero los reyes de Navarra y luego los de Castilla se esforzaron en atraer hacia los caminos que cruzaban sus territorios a gentes de otros lugares y como no a los más ricos y poderosos.

Necesitaban príncipes y sus escoltas de guerreros que en el siglo XI lucharán contra los árabes. Estos acercamientos se intentaban por todos los medios, con intercambios, presentes, etc., y es aquí donde entra Santiago. Quienes ayudaran a los reyes recibían la bendición del Santo. Muchos señores acudieron a prestar su ayuda, el dominio cristiano aumentó y las victorias eran conseguidas gracias a la intercesión de Santiago. Al mismo tiempo el Papa daba indulgencias a quienes lucharan en aquella guerra santa que se desarrollaba en la península. De esta forma el Camino Compostelano se convirtió en el eje de esta empresa santa.

A medida que los musulmanes, durante el s. XII, retrocedían hacia el sur los soberanos cristianos intentaron poblar las tierras que éstos dejaban, para ello se les dieron privilegios y salvaguardas de todo tipo. Este montaje materialista se cimentó en el poder espiritual, el fue como dice Duby *el agente publicitario más eficaz del peregrinaje*.

Destacan como intermediarios los monasterios que tenían influencias en todo el espacio europeo. Cluny establece relaciones con los reyes de Castilla. Las abadías del norte de la península adoptan las costumbres de la abadía borgoñona. Cluny aporta el soporte ideológico y encauza a los peregrinos.

La expansión de la humanidad, a juicio de Duby, coincide con este periodo. Por un lado el incremento demográfico en el s. XII que se va desplazando. Por otro lado, la movilización de la economía con la penetración del instrumento monetario. Aunque este factor actuase indirectamente, sí que es cierto que rompió, en cierto modo, las cadenas que retenían al individuo prisionero al grupo.

Predominio de Santiago de Compostela

Si bien es cierto que las causas aportadas anteriormente eran evidentes e importantes, pueden ser extrapolables a otros lugares e incluso a otros países, quizás las causas directas del predominio jacobeo haya que buscarlas en otras partes.

En el ambiente de la peregrinación cambió la idea de que importaba más el viaje que la meta. El camino debía ser largo, penoso y sin embargo soportable. Este es el motivo de que Compostela prevaleciera sobre las demás peregrinaciones. Estaba Roma pero en ella bullía el dinero, la lucha entre el Papa y el Emperador, imagen de gran ciudad. Estaba Jerusalén pero era peligroso llegar, casi imposible e incluso caro, tres veces más que llegar hasta Galicia.

Queda Santiago, entró en juego la propaganda, la seguridad prometida por los soberanos perfeccionando las vías de acceso gracias a una gran red de postas, albergues, tejida a partir de los prioratos-hospicios de Roncesvalles y Santa Catalina. Se estableció la guía del peregrino. Santiago se convirtió en un lugar accesible en grupos o en solitario. Además en los caminos se cruzaban reyes, comerciantes, canónigos, artesanos, campesinos...

¿Por qué se marcha de peregrinación?

Al parecer el peregrino viaja por fé, pero veremos otras causas. Se busca una relación con el santo, vemos una alusión en el *Liber Sancti Jacobi*, donde se le invoca como *abogado y patrón de los peregrinos*. Santiago es el único santo que en la iconografía se identifica con los propios fieles, así lo afirma Paolo Caucci, pues se le representa con el bordón, la concha, la esclavina, la calabaza. Así reza el *Liber Sancti Jacobi*: *Oh peregrino de Compostela! Si quieres tener un patrón poderoso, protector y defensor tuyo sé amante de Santiago*.

Se establece entre el santo y el peregrino una relación de tipo casi feudal. El santo como señor de protección celestial y a cambio el caballero le reporta fidelidad. Otras causas:

1. Curarse al visitar una reliquia. Eran gente pobre que viajaba en grupo.
2. Alcanzar la gloria de Dios por el martirio.
3. Cumplir una penitencia impuesta.
4. Se va a Santiago por dinero, iban peregrinos por delegación de otros.
5. Se buscaba alguna indulgencia o asistir a un milagro.
6. El placer de recorrer mundo. Como lo narra Bartolomeo Fontana en el siglo XVI o Laffi, contemporáneo del anterior en su libro *Viaje occidental a Santiago de Galicia y Finisterre*.
7. Viaje necesario para la formación de un caballero.
8. Para salvar el alma de sus descendientes.
9. Para huir de la peste como lo hizo el médico Gerónimo Munzer en 1494.

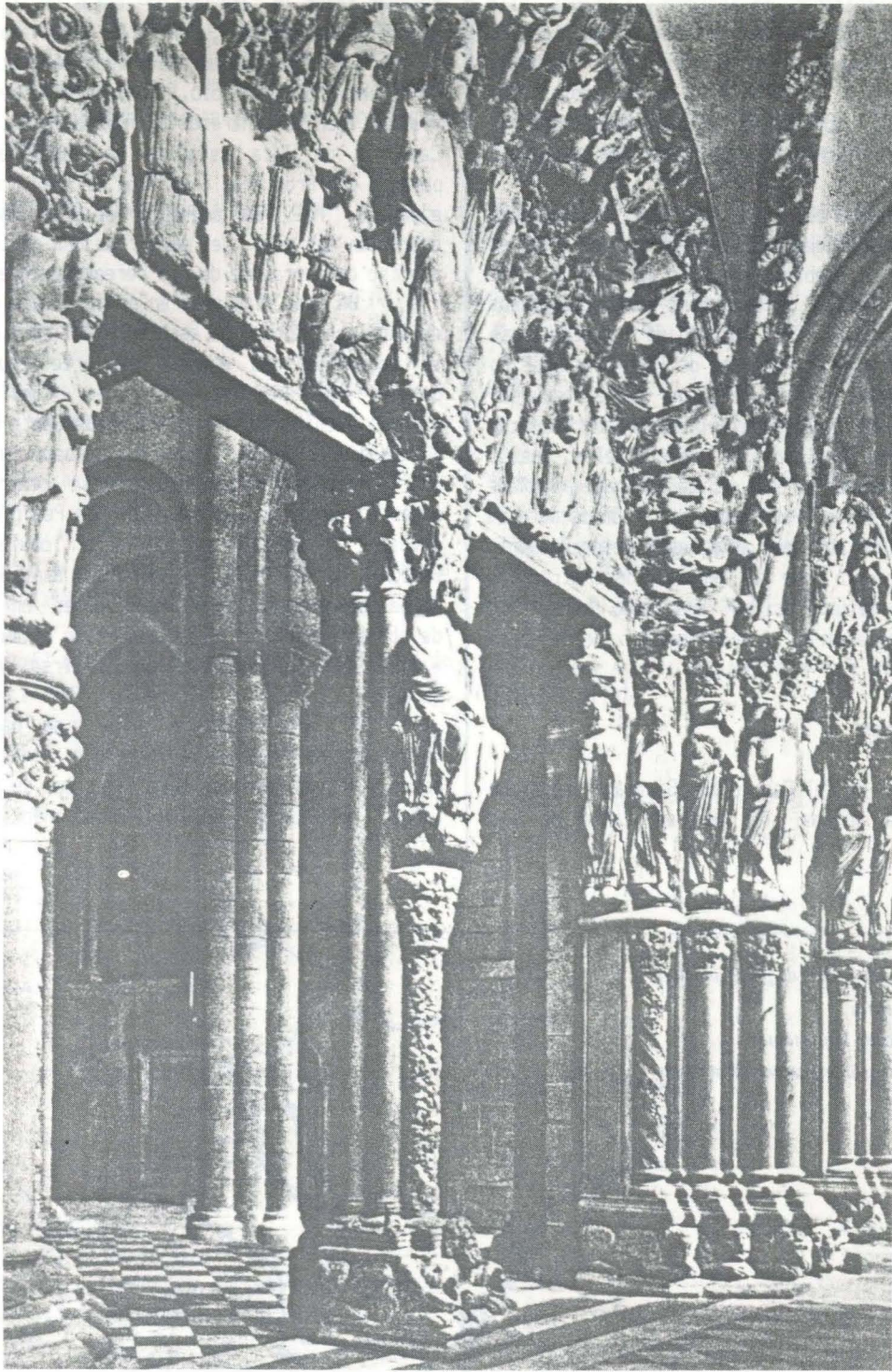
Como hemos visto las causas son muy diversas y las siguen más o menos gente, puesto que algunas son realmente minoritarias. Los peregrinos procedentes de Francia eran los más numerosos y sólo a partir del año 1200 aparecen italianos, ingleses, escandinavos, eslavos. Desde entonces y durante 400 años la cristiandad latina mezcló sus disparidades y fraguó los cimientos de la actual Europa.

Un largo camino

Había tres puntos de partida desde Francia:

1. Vezelay a Santiago. Se tardaba 75 días a una media de 20 kilómetros diarios. Entre la ida y la vuelta 150 días, 3000 kilómetros en total.
2. Puy a Santiago. 150 días y unos 2800 kilómetros.
3. Artes a Santiago. 138 días y unos 2700 kilómetros.

A este tiempo añadimos un mes de estancia en Santiago, así la ausencia total es de 170 o 180 días, unos

6 meses. Pero como dice Raymond Cursel: *¿Qué eran 40 días en la vida plagada de enfermedades y sufrimientos a los que no escapa nadie?*

Seis meses en la vida de un hombre de la época con ocupaciones sedentarias pasaban más rápidamente, sin embargo el peregrino sólo ante el paisaje, ante Dios y ante sí mismo se le hacían los días el doble de largos. En vida de todo peregrino siempre había un antes y un después de toda peregrinación. Era un hecho tan notable la visita de un santuario o reliquia que les cambiaba por completo. Cursel lo compara al hecho emocional que suponía el perder a un ser querido o a un accidente. Los peregrinos hacían coincidir sus pasos y etapas con los de peregrinos antecesores. Así había días marcados para pasar por una ciudad o por un puerto de montaña.

El peregrino sincero asume de lleno la condición de penitente. Para las gentes pobres todo es pena y miseria, el peregrino, pobre entre los pobres, no llegará a ser un verdadero peregrino hasta el día en que sin darse cuenta y por el solo hecho de su marcha rutinaria, haya comprendido profundamente que este mundo *todo es gracia y milagro* y para convencerse de ello sólo hay que ver las cosas con mirada nueva.

El arte Románico

Hasta el siglo X el edificio se cuidaba en su interior como derivación de la necesidad funcional de lo paleocristiano. El Románico pleno, sin embargo, se caracterizará por el deseo de cuidar los espacios internos

y valorar plástica y articuladamente los externos. Aunque los esfuerzos se concentrarán en absides y fachadas. Ello se explica porque la iglesia es su modelo reducido, el lugar más santo. La puerta es la entrada a la ciudad de Dios y al enfrentarse a ella, el fiel se encuentra ante él. Mientras en el ábside se cuida básicamente su articulación, en la fachada se cuidará su escultura figurativa.

La funcionalidad del arte Románico, es confusa, algunos autores se inclinan por pensar que el arte se dirige a aleccionar al pueblo analfabeto pero esto no se cumple cuando la decoración se concentra en los claustros donde sólo puede ser vista por los monjes ¿quizás sería para la visión y el adoctrinamiento de los clérigos? En ocasiones así parece, pero algunos capiteles son alegóricos y de difícil lectura. Incluso San Bernardo prohíbe esas imágenes esculpidas en los capiteles, puesto que distraen a los monjes en su meditación, además añade que son feas y horribles, son monstruos. Otros autores como Yarza, explican que el arte está especialmente destinado a Dios puesto que se encontró decoración en lugares de difícil visualización. Sea como fuere, hoy nosotros lo podemos admirar y contemplar por el puro deleite personal.

La ruta jacobea

El recorrido por el Camino de Santiago, recalaba en los principales puntos de interés tanto por su

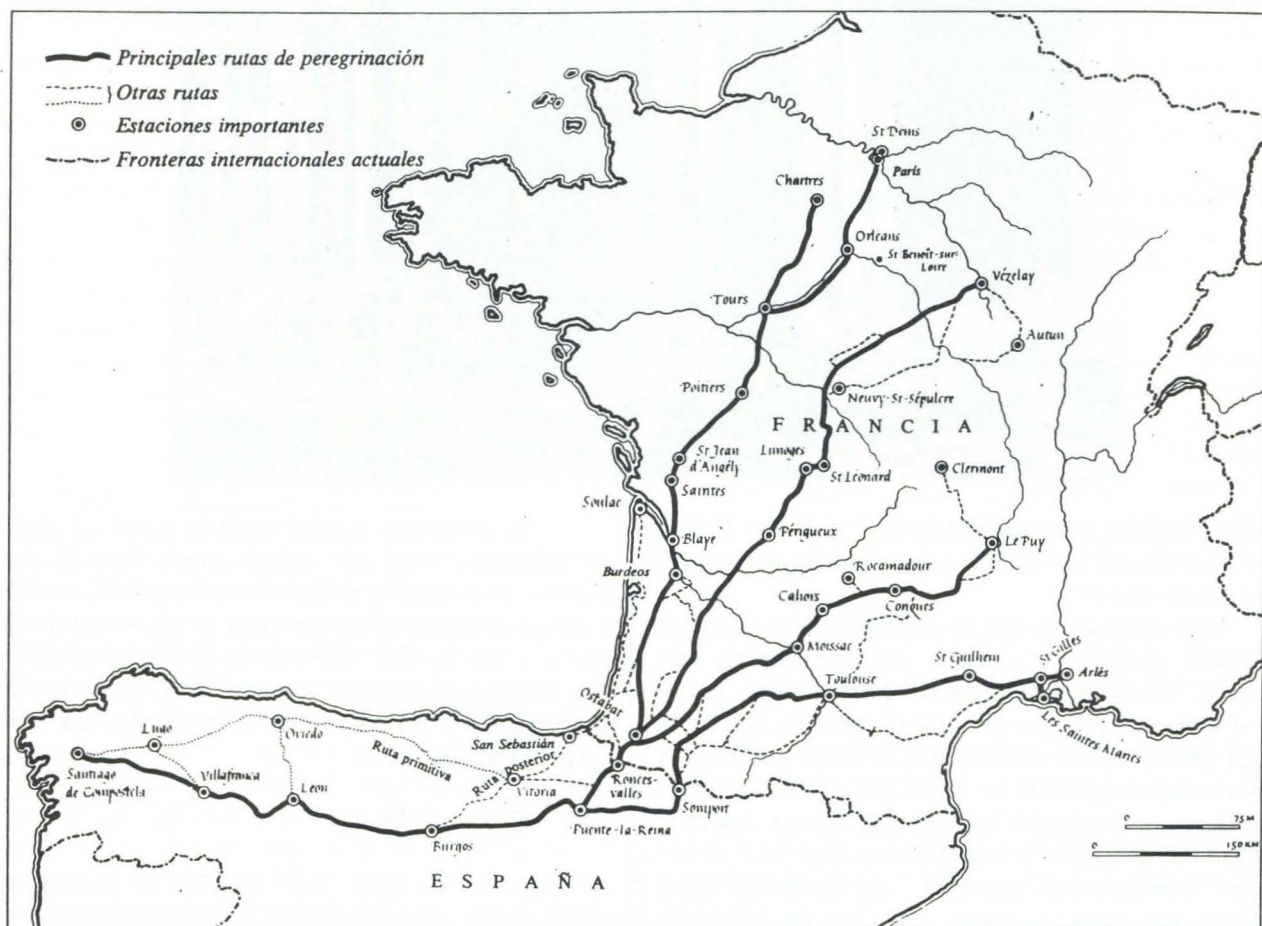
importancia artística como histórica. Muy largo sería reseñar todos y cada uno de estos centros que son en sí mismos un microcosmos, dentro de la esfera jacobea.

La complejidad de cada edificio, merece una conferencia por sí solo, pero este no es el objeto del resumen, por ello haremos un rápido repaso que va desde la Catedral de Jaca hasta la de Santiago de Compostela, pasando por Fromista o Carrión de los Condes como buenos ejemplos. Allí se presenta el arte Románico como la expresión más pura del sentir de una gente en el momento preciso del arranque de las peregrinaciones jacobea.

Un arte exultante en grandiosidad como la catedral de Santiago, donde la escultura del pórtico de la Gloria es un maravilloso ejemplo del arte figurativo y de la pericia del gran maestro Mateo. También poseen gran riqueza escultórica las portadas de Santa María la Real de Sangüesa y la de la iglesia del Monasterio de Leyre.

Impresionantes claustros, centro de la vida monástica medieval, aparecen en San Pedro de la Rúa, donde también su portada con un arco lobulado de la misma factura que el de la iglesia de Santiago de Puento la Reina, demuestran que el Románico es un arte aglutinador de otras corrientes artísticas como el mudéjar. Excelente ejemplo son las iglesias de San Tirso y San Lorenzo en Sahagún.

El arte Románico aunque se basa en el arte religioso no desdeña la vertiente civil, en Estella el palacio de los Reyes de Navarra es eco de este buen hacer. Largo resultaría seguir enumerando las múltiples

características de estos edificios; sólo decir que en el plano religioso son capaces de unir al fiel con la divinidad y en lo civil de producir una coqueta sobriedad con detalles de gran preciosismo. Un arte que se funde con el paisaje y solamente juntos producen esa sensación fascinante que en el Camino de Santiago como en ninguna parte se puede percibir.

Castelló de la Plana, divendres 2 de març de 1990

BIBLIOGRAFIA

Alarcón, R., *A la sombra de los templarios: los enigmas de la España mágica*, Barcelona, Martínez Roca, 1986.

Bottineau, Y., *El camino de Santiago*, Barcelona, Ayma, 1965.

Conant, K. J., *Arquitectura Carolingia y Románica 800-1200*, Madrid, Cátedra, 1982.

Charpentier, L., *El misterio de Compostela*, Esplugues de Llobregat, Plaza y Janés, 1978.

Duby, G., *Tiempo de catedrales*, Barcelona, Argot.

Duby, G., *San Bernardo y el arte cisterciense*, Madrid, Taurus.

Gudiol, J., Gaya, J., *Arquitectura y escultura románicas*, Colección Ars Hispaniae, Madrid, Plus Ultra, tomo V, 1948.

Martínez, V., *El camino de Santiago*, Colección Rutas de España, Madrid, Publicaciones Españolas, 1965.

Menéndez Pidal, R., *España cristiana*, Historia de España Espasa-Calpe, VI, Madrid, 1956.

Pijoan, J., *El arte románico, siglos XI y XII*, Colección Summa Artis, Madrid, Espasa-Calpe, 1962.

Valdeón, J., Salrach, J. M., Zabalo, J., *Feudalismo y consolidación de los pueblos hispánicos, ss. XI-XV*, Historia de España Labor, IV, Barcelona, 1985.

VV. AA., *El Urogallo*, Madrid, julio-septiembre, 1989.

Yarza, J., *Arte y arquitectura en España 500-1250*, Madrid, Cátedra, 1987.

LA TRANSICIÓN DEL BRONCE AL HIERRO EN EL NORTE VALENCIANO

Manuel Enrique Tejedo

(Llicenciat en Arqueologia per la Universitat de València)

PRESENTACIÓ

Bon dia a tots i gràcies per l'assistència tant al conferenciant com a la gent que ens hi hem reunit aquest matí. Hui tenim la quarta conferència dins el cicle que ha organitzat la nostra associació arqueològica, responent a una de les finalitats fonamentals de tota associació d'aquesta mena, la de ser una plataforma d'enllaç i comunicació entre els arqueòlegs i la societat, al servei de la qual es fa tota investigació.

Aquesta filosofia ens fa moure i també, com va recordar David Igual a la presentació de la conferència de la nit d'ahir, la idea de què això no és cosa tant sols de *grans investigadors* o *catedràtics*. No siga cosa que caigam en l'errada de veure *sabuts* com en temps dels nostres avis.

El fet real és que també ne té un paper primordial la nova gent que s'introdueix en el món de l'estudi del legat arqueològic. Per tant, hui tenim entre nosaltres Manuel Enrique Tejedo, un llicenciat de la darrera collita de la Universitat de València. Fins ara hi ha participat en nombroses excavacions tant al País Valencià com a la resta de l'Estat Espanyol. Cal recordar completant el seu recorregut de treball la beca que va obtenir l'any passat de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana per a un projecte d'investigació sobre el Bronze Final en base al jaciment de la Mola d'Agres i que que li va servir per a fer la tesi de llicenciatura sota la direcció de Milagros Gil-Mascarell, catedràtica a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València.

En quant al tema que ens proposa: *La transició del Bronze al Ferro al nord valencià*, no més diré que resulta especialment interessant, donat el bon moment de l'arqueologia espanyola en aquest camp i que pareix que comence a tindre el seu reflex en el nostre país, i per tant a les nostres terres de Castelló.

No més resta agrair de nou a Manuel Enrique la seua conferència i desitjar-li el millor en la tasca que desenvolupa. Gràcies.

F. Xavier Vicente Soler

(Associació Arqueològica de Castelló)

RESUM DE LA CONFERÈNCIA

1. Introducción

En primer lugar, unas palabras de agradecimiento hacia la *Associació Arqueològica de Castelló "Llansol de Romaní"* así como a las entidades patrocinadoras que, dentro del ciclo de conferencias *En torn a l'Arqueologia* nos han brindado la posibilidad de ofrecer esta charla sobre la transición de la Edad del Bronce a la Edad del Hierro en el norte del País Valenciano. Confiamos que lo que aquí vamos a exponer, sirva para acercar a los castellanenses el conocimiento que actualmente se tiene de su más reciente prehistoria.

Pretendemos para ello, esbozar una visión actualizada de los datos disponibles que, en aras de la brevedad, evitará en todo momento penetrar en un análisis exhaustivo y puntual del registro arqueológico, por lo que adjuntamos al final de estas líneas un apéndice bibliográfico donde todos esos aspectos vienen reflejados con sumo detalle.

Pasando ya al tema objeto de nuestra charla, pensamos que el área geográfica que ocupa la actual provincia de Castellón debe entenderse, en el marco cronológico de la primera mitad del primer milenio a.C.

sobre el que centramos nuestro estudio, como un amplio espacio "abierto" a los procesos pre- y protohistóricos peninsulares.

Ello se debe en gran medida, a la vez que a su posición, intermedia en la fachada mediterránea, a las líneas maestras que rigen el paisaje, marco físico que se estructura en el límite oriental del Sistema Ibérico y que se caracteriza, a grandes rasgos, por una serie de plegamientos que descienden en gradería del interior a la costa propiciando la formación de largos pasillos de orientación NE-SW que vertebran las vías de paso naturales en esa misma dirección. A su vez, estos corredores longitudinales se ven truncados de Este a Oeste por los valles fluviales que comunican el interior montañoso con las amplias llanuras costeras o "planas".

Aún a pesar de este trazado de las vías naturales de comunicación, se hace evidente un acentuado contraste entre las tierras altas del interior y la llanura litoral, factores ambos que hay que tener en cuenta a la hora de establecer un "marco explicativo" de las transformaciones acaecidas en el paso de la Edad del Bronce a la Edad del Hierro, no sólo por los matices zonales que de esta diversidad pudieran derivarse en el sustrato, sino por la predisposición natural con que ambas pudieron recibir los influjos externos.

En lo que respecta al registro arqueológico, también hay que tener presente que la información de que disponemos se encuentra limitada, no sólo por lo reducido de los datos, sino porque muchos de ellos carecen de contexto estratigráfico o se desconoce por completo el lugar exacto de su procedencia.

Este vacío documental, que ha condicionado en gran medida las teorías explicativas del devenir prehistórico del área castellanense hasta la década de los setenta, ha impulsado en contrapartida, desde la excavación y publicación del yacimiento de Vinarragel por Norberto Mesado y Oswaldo Arteaga, pero sobre todo con la creación del *Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló*, una importante e intensa labor de campo que, aunque limitada en cierto modo al área costera, ha permitido suplir ese vacío de investigación con una serie de dilatadas estratigrafías del máximo interés para conocer la evolución diacrónica del poblamiento en nuestras comarcas. Sirvan en este sentido como ejemplo la del Puig de la Misericordia de Vinarragel, el Puig de la Nau de Benicarló, Orpesa la Vella en Orpesa del Mar, el Torrelló d'Onda, o el Abric de les Cinc en Almenara. A ello hay que sumar los interesantes trabajos de Vicente Palomar en distintas cuevas del Valle del Palancia, así como las no menos interesantes investigaciones de Alfredo González Prats en el Alto Maestrazgo.

Retrotrayéndonos en el tiempo y a nivel historiográfico, el tema que nos ocupa ha sido tratado desde múltiples puntos de vista, ya sea dentro de teorías de ámbito más general referidas al conjunto peninsular, en el marco del "proceso de iberización" que se desarrolló en Levante, bien con trabajos monográficos destinados a valorar el peso de la influencia ejercida por factores exógenos al sustrato o, por último, desde el estudio puntual de yacimientos arqueológicos.

Se hace necesario mencionar, en los primeros intentos de aproximación, a Colominas Roca al estudiar los

sepulcros de Els Espleters de Salsadella (1915-20), Esteve Gálvez con el estudio de algunos materiales del Castellet de Castellón (1944), Bosch Gimpera, que a su trabajo de 1924 sumaría el estudio de las urnas del Boverot de Almazora (1953), así como Martínez Santa-Olalla (1934), Fletcher Valls (1954), Tarradell (1963) y Plá Ballester (1959). A ellos hay que añadir las síntesis de Almagro Gorbea (1977), Arteaga (1976), Ruiz Zapatero (1979 y 1985), y Gil-Mascarell (1981; 1985), así como las recientes publicaciones de Gusi Jener y Oliver Foix (1987, 1989) marcando una continuidad de la línea de investigación iniciada en la década de los setenta.

En lo relativo a la población autóctona, pesa en las primeras síntesis, fuertemente condicionadas por los datos disponibles, el papel atribuido al sustrato de la Edad del Bronce, poblamiento que se hacía derivar sin cambios sustanciales hasta época ibérica, valoración ésta última que se ha mantenido hasta hace escasos años y que hoy puede contemplarse desde muy distinta óptica.

En cuanto a los aportes externos, prima en la historiografía el papel atribuido a las "invasiones" indoeuropeas en la formación del sustrato preibérico, la concepción belicista de las mismas así como su proyección post-hallstática hasta épocas posteriores, premisas todas ellas que hay que entender bajo la perspectiva de teorías referidas al conjunto peninsular.

Por contra, la celebración a fines de los setenta del I Symposium Internacional *Els orígens del món ibèric*, con la actualización de la información existente en las distintas áreas peninsulares, permitió entender que el proceso que culminaría en la formación de la cultura ibérica era más complejo de lo que hasta entonces se había supuesto. En él tomaban relevancia, aún dentro de los procesos internos de las distintas áreas culturales, los influjos de cariz mediterráneo vinculados al mundo fenicio occidental, a los que ya no se podía negar para nuestras tierras en el marco cronológico de los siglos VII-VI a.C., un importante papel en la génesis del mundo ibérico en cuanto agilizador del proceso de iberización, papel que con la caída de la metrópolis Tiro, pasará a desempeñar, a fines del VI a.C., el comercio griego.

De este modo, la estructuración y valoración diacrónica de los influjos externos trajo consigo la periodización y valoración de los sustratos receptores, aspectos ambos que en su dialéctica cultural había que estudiar en el espacio y para los que ya contamos con algunas síntesis de Artur Oliver (1987).

2. El proceso de transición

En líneas generales y no pretendiendo hacer excesivamente exhaustiva y dilata nuestra charla, creemos que el periodo cronológico que nos ocupa ha de enfocarse desde múltiples perspectivas, tanto por los factores externos que intervendrán en el proceso, como por los condicionantes internos, dinámicos en el periodo cronológico que aquí tratamos: de una lado valorando las bases arqueológicas con que contamos para caracterizar culturalmente el sustrato de los siglos XIII-X a.C., como hereditario de las tradiciones anteriores, sincrónico a las infiltraciones meseteñas referidas al horizonte Cogotas I y, como recipiendario, en última instancia, de los aportes del complejo cultural de los Campos de Urnas,

cuya presencia en el País Valenciano puede observarse desde el siglo IX a.C. y cuyo peso específico es más importante de lo que se suponía. De otro lado, situando la actuación del comercio fenicio en nuestro territorio, no sólo dentro de su propia estructura de los siglos VIII, VII y principios del VI como motor de actividades económicas "intensas" que más adelante estudiaremos, sino como "agilizador" del proceso hacia "lo ibérico".

En lo concerniente al *Bronce Tardío* de los siglos XIV/XIII-IX/X, se hace necesario insistir aquí que la documentación arqueológica disponible está limitada por la escasez de secuencias y por la falta, en el conjunto del territorio valenciano, de una síntesis que actualice la información existente entre el final del Bronce Pleno y las primeras aportaciones de tipo transpirenaico. Por ello, las consideraciones que sobre el mismo puedan realizarse hay que tomarlas con muchas reservas en cuanto que, para el establecimiento de una estratigrafía comparada y la caracterización cultural de ese horizonte, la información resulta a todas luces insuficiente. En las comarcas castellanenses, algunos yacimientos como Orpesa la Vella en sus sustratos I-II, Mas d'Abad I o Abric de les Cinc III-IV, nos muestran expresiones materiales "continuadoras" en cierto modo de etapas precedentes. Aun a pesar de ello, y si nos remitimos a los datos que aportan yacimientos como la Sima de la Higuera de Caudete, la caracterización material del sustrato puede venir señalada por ciertas formas de galbos carenados evolucionados respecto a etapas precedentes. Al mismo tiempo, se hace evidente la escasez de datos disponibles para valorar las intrusiones del mundo de la Meseta referidas al horizonte Cogotas I por lo que, por los datos que actualmente se pueden manejar, no parecen existir en el área litoral y prelitoral castellanense unas relaciones comparables a las que se desarrollan en otras áreas peninsulares más dinámicas, lo que no es óbice para que en la cultura material, algunas formas y temas decorativos tengan paralelos referidos a esos ambientes. En este sentido, cabe insistir en el interés que materiales como los aparecidos en el Castellet de Castellón y paralelizables con el complejo Cogotas I, pueden alcanzar en la fechación de complejos "tardíos" si nos apoyamos en la estratigrafía comparada, puesto que ellos mismos, bien estratigrafiados en otros ambientes peninsulares, ofrecen unas bases cronológicas firmes para la seriación de ese bronce que se mantuvo en la monotonía, concepción ésta última que puede matizarse también en su perduración hasta la iberización.

El hábitat al aire libre se sitúa sobre cimas elevadas o sobre promontorios bien defendidos por la orografía del terreno, que como en el yacimiento de Orpesa, se articulan con el mar como excelente vía de comunicación, hecho éste que también puede observarse en otras áreas costeras peninsulares en idénticos periodos cronológicos, como en la Illa de Campello en la provincia de Alicante y en algunos yacimientos murcianos.

La vida en cuevas, que se mantendrá aún en siglos posteriores, ofrece mayores problemas interpretativos, ya que la provisionalidad o no de las ocupaciones queda condicionada por un modelo económico en el que el pastoreo debió de jugar un importante papel también como hereditario de modelos económicos anteriores, bien

documentados en el Maestrazgo, pero sobre los cuales parece prudente no generalizar.

En la valoración de los ritos funerarios, la información se encuentra igualmente limitada. Mas d'Abad en su nivel superior ofrece el único ejemplo hasta el presente, y también aquí la documentación nos habla de una continuidad en la utilización del rito de la inhumación colectiva de raíces Eneolíticas pese a las variaciones vasculares respecto a su fase II.

Pasando ya al *Bronce Final*, siglos X-VIII, ha de tenerse en cuenta, si queremos enmarcar los procesos pre- y protohistóricos del norte valenciano dentro del conjunto peninsular, que en los primeros siglos del primer milenio precristiano se observan en la dialéctica cultural norte-sur y, aún dentro de los localismos respectivos de cada área, tres grandes esferas culturales: una primera referida a la "civilización de los Campos de Urnas" que en su expansión por la costa catalana, valle del Segre y Bajo Aragón, alcanzó las tierras del País Valenciano durante el siglo IX y, cuya influencia, ya muy diluida y con un carácter intrusivo, traspasando nuestras fronteras, alcanza posiciones más meridionales como en el Cerro del Real de Galera, Granada.

Una segunda esfera, "la tartésica", que aún teniendo sus más genuinas expresiones en la Baja Andalucía, alcanzó culturalmente el Sudeste peninsular hasta unos límites que, en el estado actual de la investigación, pueden situarse en el cabo de la Nao.

Una tercera esfera vendría señalada por el mundo de la Meseta, cuyas proyecciones fuera de sus focos originarios pueden alcanzar fechaciones del siglo VIII-VII a.C., ya diversificadas sus plasmaciones materiales e inmersas en un geometrismo en plena simbiosis con los sustratos receptores.

Tomando en cuenta estos tres factores, puede decirse, por las evidencias materiales que ofrece el registro arqueológico, que el norte valenciano, aún dentro de sus proios indigenismos, quedó bajo la órbita cultural "hallstatizante" de los primeros siglos del primer milenio precristiano.

Lo "hallstático", tomado bajo la concepción de M. Pellicer y valorado en exceso por la historiografía "invasionista" al no contar con el sustrato que en su día reivindicó O. Arteaga, cobra en el norte valenciano una especial significación que hay que revalorizar, no sólo por el número de yacimientos existentes en nuestras tierras que ofrecen en su registro material el influjo de la "cultura superior", sino por los que se vienen documentando en la provincia de Alicante y que guardan, en un primer momento, estrecha relación con los hallazgos castellanenses, hecho lógico si atendemos a las vías naturales de paso N-S.

Queda aún por esclarecer con unas bases estratigráficas firmes, no ya la cronología intrínseca de esos primeros movimientos, para la que se hace necesario recurrir a la estratigrafía comparada con los yacimientos del sureste peninsular, sino la motivación de los mismos y su articulación con la población indígena.

En la fechación de esos movimientos creemos que se hace necesario determinar la existencia de niveles anteriores al siglo VIII, con rasgos eminentemente locales pero con las primeras evidencias de la nueva "corriente

cultural", o si ésta ha de partir de los niveles inferiores de yacimientos tipo Vinarragell-Puig Benicarló, con lo que se elevarían las fechas iniciales propuestas para este tipo de asentamientos sobre los que se desarrollará el proceso de iberización.

Foco de esta problemática por solucionar pueden ser yacimientos tipo Cueva de los Murciélagos, Castellet de Castellón, o Pic dels Corbs, así como aquellos yacimientos comúnmente situados en el Bronce Valenciano y que, en fechas posteriores y en total desconexión con aquel, documentarán algunos materiales de Campos de Urnas. La solución de todos estos interrogantes creemos que no se puede abordar sin prospecciones y excavaciones sistemáticas que interrelacionen las principales vías de paso, incluidas las rutas de trashumancia, con zonas marginales.

El nuevo componente humano, "intrusivo" que no "invasor", debió articularse en la dinámica socio-económica existente, de un modo *no convulsiyo* pero difícil de explicar por los datos que actualmente poseemos. Estos nos hablan de yacimientos indígenas (Vinarragell, Puig de Benicarló), que en un momento determinado de su existencia reciben el impacto del nuevo componente cultural, impacto que motivará una modificación de las estructuras de habitación, la introducción de la incineración en urna y un nuevo repertorio vascular y decorativo.

Este poblamiento de los siglos IX-VIII a.C., difícil de ubicar cronológicamente por sus expresiones materiales, pues en muy escasas ocasiones puede valorarse en contextos estratigráficos (Abric de les Cinc), se sitúa en el llano (Vinarragell), en suaves elevaciones (Puig de Benicarló), y en cuevas (Abric de les Cinc), y siempre controlando vías de paso, lo que sería para Almagro Gorbea, indicador de los nuevos influjos mediterráneos.

Urbanísticamente poco se puede indicar por lo fragmentario de las excavaciones así como por las constantes transformaciones que sufren este tipo de asentamientos en fechas posteriores. Las viviendas son cabañas de planta circular con agujeros para postes también dispuestos en círculo en el Puig de Benicarló. Los fondos de cabaña quedan señalados en Vinarragell I por la combustión de los materiales perecederos empleados en su construcción.

Se introduce la incineración del cadáver y su deposición en urnas (Boverot de Almazora), rito que vendría señalado por el factor exógeno. Por contra, no disponemos de documentación relativa al tipo de enterramiento utilizado por la población autóctona para los siglos X-VIII a.C.

La continuidad de estos asentamientos parece clara. Aunque conservando rasgos propios del sustrato, en simbiosis con lo hallstatizante, este último factor, a través de Vinarragell II o niveles intermedios del Puig de Benicarló cobra una personalidad muy definida pero a su vez diferenciada materialmente de otros ambientes coetáneos del NE, por lo que tendremos que remitirnos a sus expresiones materiales para reconocer los distintos sustratos receptores.

A nivel urbanístico, en las casas se impone la planta rectangular indoeuropea, con claros paralelos en yacimientos tan típicos como Cortes de Navarra. En la cultura material, la imitación cerámica de prototipos de

origen "fenicio" meridional nos habla del carácter mediterráneo de los influjos, de una incipiente relación exterior que, ya a mediados del siglo VII a.C. generará centros de explotación del hierro donde, como en la Torrassa de Vall d'Uixó, se realizará la extracción y fundición del mineral.

Se introduce así el hierro en las sociedades protohistóricas generando desigualdades sociales difíciles de evidenciar en el registro si nos atenemos a la información existente. No obstante, se hace evidente que no será hasta su generalización en época ibérica cuando su utilización trascienda a tareas de tipo agrícola, lo que señalaría su uso restringido en fechas anteriores.

Lo indígena se encuentra ahora representado por las típicas necrópolis de incineración, pudiéndose encontrar sus precedentes en la fase anterior referida al VIII a.C. Nacen así nuevos yacimientos a mediados del VII cuya característica primordial es su sistema defensivo en base a piedras trabadas en seco, y cuya funcionalidad es el control del territorio y la explotación-comercio del hierro.

En ese *Hierro Antiguo* de los siglos VII-VI a.C., en el que las relaciones de dependencia aún están por esclarecer en lo que concierne al flujo y reflujo costa-interior, el patrón de asentamiento cambia, pero en esta ocasión y, por lo que de momento se puede conocer en la Plana castellonense, en función de las exigencias marcadas desde el exterior, es decir, se realiza una explotación de aquellas áreas del territorio ricas en mineral de Hierro, sin que ello impida el establecimiento de otro tipo de relaciones económicas y sociales que agilizarán el proceso hacia lo "ibérico" de los siglos VI-V a.C.

A nivel local, ciertos yacimientos desaparecen, como la Punta de Orley, mientras que otros continúan existiendo, como Vinarragell, Puig de la Nau de Benicarló o Puig de la Misericordia en Vinaroz. Todo nos habla, a nivel costero y litoral, de la funcionalidad distribuidora de algunos asentamientos mientras que otros son objeto de esa redistribución.

En el interior el contacto con esos estímulos costeros es sincrónico. Las imitaciones de formas fenicias, como la que se observa en la Torre de Foyos de Llucena, o la presencia de los típicos materiales de importación de esta época, es decir, ánfora de hombro marcado, los pies trípodes o las vasijas de asas geminadas en yacimientos como El Gaidó en Pobla Tornesa o en el Polsegué en Rosell, entre otros, con el Mijares y Cervol como rutas de penetración respectivamente, nos ilustra de su rápida difusión.

El siglo VI puede considerarse como un siglo de transición a lo ibérico. A principios del mismo, el impulso fenicio meridional decae, decaimiento que posiblemente tenga sus orígenes en la caída de su metrópolis Tiro. A partir de ese momento, de fines del primer cuarto de la centuria, los recintos amurallados que habían tenido sus orígenes a mediados del VII se abandonan. Algunos yacimientos como el Abric de les Cinc, Puig de Benicarló y de la Misericordia y tal vez Vinarragell, en su continuidad documentan la asimilación del torno, paralelamente al devenir de los materiales fenicios y a la presencia de las producciones protohistóricas. Lo ibérico puede considerarse ya formado

en sus expresiones materiales del *Ibérico Antiguo*. El Puig de la Nao, el de la Misericordia de Vinaroz, el Abric de les Cinc, la necrópolis de la Solivella y la Punta de Orley son ejemplos de esa etapa aún dentro del VI.

Lo griego, que matizará fuertemente este sustrato en transición, encontrará con el llamado "horizonte de las copas B2", el ánfora massaliota y las producciones de figuras negras sus más importantes expresiones, que junto a la nueva urbanística y sistemas defensivos caracterizarán los inicios del mundo ibérico del norte valenciano.

BIBLIOGRAFIA

Almagro Gorbea, M., 1977. "El Pic dels Corbs de Sagunto y los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica" *Saguntum P.L.A.V.*, 12, Valencia, pp.89-141.

Arteaga, O., 1976. "La panorámica protohistórica peninsular y el estado actual de su conocimiento en el Levante septentrional (Castellón de la Plana)" *C.P.A.C.*, 3, Castellón, pp.175-194.

Arteaga, O., Mesado, N., 1979. "Vinarragell, eine endbronzezeitliche-Iberische Küstensiedlung der Provinz Castellón mit phönizisch-punischen Elementen" *Madrider Mitteilungen*, 20, Heidelberg, pp.107-132.

Bosch Gimpera, P., 1924. "Els problemes arqueològics de la província de Castelló" *B.S.C.C.*, tom V, Castellón, pp.81-120.

Bosch Gimpera, P., 1953. "Las urnas del Boverot (Almazora, Castellón) y las influencias celtas en tierras valencianas" *A.P.L.*, tom IV, Valencia, pp.197-193.

Esteve Gálvez, F., 1944. "Un poblado de la Primera Edad del Hierro en la Plana de Castellón" *Ampurias*, 6, Barcelona, pp.141-154.

Fletcher, D., 1954. "La Edad del Hierro en el Levante español" *IV Congreso Internacional de Ciencias Pre- y Protohistóricas*, Madrid.

Fletcher, D., Plá, E., Gil-Mascarell, M., Aranegui, C., 1976-78. "La iberización en el País Valenciano" *Ampurias*, 38-40, S.I.O.M.I., Barcelona-Ampurias 1977, Barcelona, pp.75-92.

Gil-Mascarell, M., 1985. "El final de la Edad del Bronce: estado actual de la investigación" *Arqueología del País Valenciano: Panoramas y perspectivas. Anejo LVCENTVM*, Alicante, pp.141-152.

Gil-Mascarell, M., Aranegui, C., 1981. *El Bronce Final y el comienzo de la Edad del Hierro en el País Valenciano* M.L.A.V., 1, Valencia.

González Prats, A., 1979. *Carta arqueológica del Alto Maestrazgo*, T.V. del S.I.P., 63, Valencia.

Gusi, F., 1975. "La problemática cronológica de Vinarragell en el marco de la aparición de la cultura ibérica del Levante peninsular" *C.P.A.C.*, 1, Castellón, pp.173-184.

Gusi, F., 1975. "Las dataciones de C-14 de la Cueva del Mas d'Abad (Coves de Vinromà). Campaña de 1975. Ensayo cronológico para la periodización del Bronce Valenciano" *C.P.A.C.*, 1, Castellón, pp.75-79.

Gusi, F., 1976. "Desarrollo histórico del poblamiento primitivo en Castellón de la Plana" *C.P.A.C.*, 2, pp.19-62.

Gusi, F., 1981. *Castellón en la Prehistoria*. Castellón.

Gusi, F., 1989. "Problemática actual en la investigación de la Edad del Bronce en el País Valenciano" *XIX C.N.A.*, Zaragoza, pp.239-250.

Gusi, F., Olària, C., 1977. "El poblado de la Edad del bronce de Dropesa la Vella (Dropesa del Mar, Castellón)" *C.P.A.C.*, 4, Castellón, pp.79-100.

Gusi, F., Sanmartí, E., 1976-78. "Asentamientos indígenas preibéricos con materiales fenicio-púnicos en el área del Baix Maestrat" *Ampurias*, 38-40, S.I.O.M.I., Barcelona-Ampurias 1977, Barcelona, pp.361-380.

Gusi, F., Oliver, A., 1987. "La problemática de la iberización en Castellón" *Actas de las Primeras Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp.99-136.

Gusi, F., Oliver, A., 1989. "El hábitat durante los siglos IX al VII en el valle inferior del Ebro y comarcas de Castellón de la Plana" *Colloque International Habitats et Structures Domestiques en Méditerranée Occidentale durant la Protohistoire*, pré-actes, Arles-sur-Rhône, pp.27-30.

Junyent, E., Olària, C., Gusi, F., Aguiló, P., Román, I., Seser, R., 1982-83. "El abric de les Cinc (Almenara, Castellón). 2a campaña de excavaciones 1977" *C.P.A.C.*, 9, Castellón, pp.55-121.

Martínez Santa-Olalla, 1934. "Casco de plata céltico de la Primera Edad del Hierro" *Investigación y Progreso*, año VIII, Madrid, pp.22-25.

Mesado, N., 1974. *Vinarragell (Burriana, Castellón)*, T.V. del S.I.P., 46, Valencia.

Mesado, N., 1988. "Nuevos materiales arqueológicos en el Pozo I del yacimiento de Vinarragell (Burriana, Castellón)" *A.P.L.*, tom XVIII, Valencia, pp.287-320.

Mesado, N., Arteaga, O., 1979. *Vinarragell (Burriana, Castellón) II*, T.V. del S.I.P., 61, Valencia.

Oliver, A., 1981. "Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos" *C.P.A.C.*, 8, Castellón, pp.189-256.

Oliver, A., Gusi, F., 1986. "La cultura ibérica al sur de las bocas del Ebro" *6é Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, pp.265-273.

Oliver, A., Blasco, M., Freixa, A., Rodríguez, P., 1987. "El proceso de iberización en la plana litoral del sur de Castellón" *C.P.A.C.*, 10, Castellón, pp.63-109.

Palomar, V., 1987. "Yacimientos del Bronce Valenciano en cuevas localizadas en el valle de Alcabaira y su relación con las vías de trashumancia (Caudiel, Castellón)" *C.P.A.C.*, 10, Castellón, pp.47-61.

Palomar, V., 1989. "La cueva del Murciélago (Altura, Castellón). 1a y 2a campaña de excavaciones" *C.P.A.C.*, 12, Castellón, pp.45-95.

Plà, E., 1959. "El problema del tránsito de la Edad del bronce a la Edad del Hierro en la región valenciana" *V C.N.A.*, Zaragoza, pp.128-133.

Ruiz Zapatero, G., 1985. *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*, tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid.

Tarradell, M., 1963. "El País Valenciano del Neolítico a la iberización. Ensayo de síntesis" *Anales de la Universidad de Valencia*, XXXVI, Valencia, 1962.

Castelló de la Plana, dissabte 3 de març de 1990.

CIEN AÑOS DE ARQUEOLOGIA MEDIEVAL PERSPECTIVAS DESDE LA PERIFERIA: JAEN

Vicente
Salvatierra
Cuenca

PERSPECTIVAS DE LA ARQUEOLOGÍA MEDIEVAL EN ESPAÑA

Vicente Salvatierra Cuenca

(Professor titular del Departament d'Història Medieval
de la Facultat d'Humanitats de Jaén. Universitat de Granada)

PRESENTACIÓ

Nascut a València, Vicente Salvatierra Cuenca és Doctor en Història per la Universitat de Granada amb la tesi *El hueso trabajado en la Edad del Cobre y Bronce en la provincia de Granada*. En l'actualitat és professor titular del Departament d'Història Medieval de la Facultat d'Humanitats de Jaén, i cap de diversos projectes d'investigació al voltant del poblament medieval a la Campiña de Jaén.

Vet que es tracta d'un historiador de les societats humanes primerenques que, de sobte, per exigències del mercat de treball, ha d'exercir-ne la difusió del coneixement històric del món medieval com a professor, i el paper bàsic que aleshores tenia per a ell l'arqueologia en les recerques d'un passat sense escriptura, fa impacte amb un medievalisme tradicional que privilegia sols els textos com a font històrica. Resultat: l'arqueologia medieval dins el medievalisme i no pas a les afores.

Salvatierra s'hi trobarà en qualsevol lloc on l'arqueologia tinga cabuda per a reivindicar amb la seua assistència i els seus treballs l'arqueologia medieval. Triant-ne casos molt significatius: aquell I Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola (Osca 1985), les Primeres Jornades d'Arqueologia Andalusia (Sevilla 1988), o els diversos Col.loquis d'Arqueologia Espacial de Terol.

M'agradaria ficar èmfasi en una publicació seua en concret. Em referisc al llibre de molt recent edició *Cien años de arqueología medieval. Perspectivas desde la periferia: Jaén* (Universitat de Granada 1990). Obra interessant en dos sentits: d'una part perquè pot tancar definitivament el debat metodològic i conceptual sobre l'arqueologia medieval; i en segon lloc, car ens mostra un model explicatiu alternatiu a la visió dominant d'al-Andalus que recolza Guichard, tot i fent-ho des d'un materialisme històric més prudent i integrador que, en lloc d'originar problemes i dubtes, treballa amb hipòtesis menys arriscades i més operatives.

No es tracta d'explicar al medievalisme "oficial" que l'arqueologia medieval té utilitat per a la història, cridant l'atenció de les seues possibilitats. El que cal és abastir un estudi historiogràfic per tal de trobar les circumstàncies socials, polítiques i ideològiques que han condicionat el retràs de l'arqueologia de l'Edat Mitjana. I al menys al nostre Estat, aital estudi és inseparable de la història d'un medievalisme on el positivisme hi ha tingut un domini quasi absolut fins a les dues darreres dècades, i on les confusions epistemològiques, metodològiques i conceptuals han estat a l'ordre del dia.

L'esmentat llibre analitza la historiografia de l'arqueologia medieval a Jaén durant aquest segle, en relació amb tot l'Estat i les altres arqueologies ("prehistòrica", "clàssica"...). Per supòsit, rebutjant la idea auxiliària tant difusa de què l'arqueòleg ha de

proporcionar dades o testimonis per tal que l'historiador faça la síntesi. Pense que el debat teòric amb aquesta publicació està al seu nivell més alt.

L'arqueologia medieval és una ciència que té com a objectiu la història de les formacions socials concretes que varen ser realitat al període cronològic que ens suggereix l'adjectiu "medieval". En conseqüència, segons Salvatierra, la relació entre document escrit i document arqueològic és àmplia i profundament dialèctica, i no existeix cap subordinació entre les distintes disciplines històriques, sinó en tot cas una dinàmica interacció que cal potenciar. Alhora, el seu estudi sobre la formació social musulmana a la Campiña de Jaén planteja l'esquema d'una recerca pràctica que parteix d'aquestes premisses i ens duu al debat pràctic.

La crítica historiogràfica constructiva i l'adopció del model explicatiu exposat per Manuel Acién des de Màlaga fan que el protagonisme que donava Guichard al fet tribal en la construcció de la societat d'al-Andalus, s'entengui com un factor més en la complexa imbricació econòmica, social, política i ideològica del procés d'islamització. Procés que, per altra banda, donà lloc a una societat caracteritzada pel domini del privat i del món urbà, on les transformacions de l'Estat s'hi configuraren com a lluites pel poder, dins una classe aristocràtica (entesa sempre com a no-feudal), i els canvis en el si d'aquesta, afectaren, sens dubte, al control i apropiació del territori.

Sembla, doncs, que estem front a un avenç historiogràfic no sols respecte a la visió conceptual de l'arqueologia medieval sinó també en torn a l'explicació de la societat musulmana a la Península Ibèrica. Crec, per això, que el qualificatiu d'historiador capdavanter li pertany ben mereçcut al nostre convidat. Ell i la seua experiència ens mostren ara unes quantes perspectives de l'arqueologia medieval a Espanya, ell i les seues paraules donen hui un suport més al coneixement històric d'aquesta cultura material del món medieval que cal promoure encara al Nord del País Valencià.

Germà Navarro Espinach
(Associació Arqueològica de Castelló)

RESUM DE LA CONFERÈNCIA

En los últimos años estamos asistiendo a un profundo debate teórico y metodológico dentro del campo de la arqueología prehistórica y protohistórica, donde se están desarrollando varias líneas interpretativas claramente definidas, que están permitiendo avances sustanciales en las formulaciones generales de la disciplina y en el desarrollo de su praxis.

La arqueología medieval parece ser ajena a todo ese debate, como si su problemática fuese completamente diferente. Las razones de este fenómeno habría que buscarlas en el propio desarrollo histórico de nuestra disciplina, y en las dificultades que aún seguimos experimentando para tratar dialécticamente las relaciones entre arqueología y fuentes escritas que, por el periodo

histórico objeto de estudio, tiene una importancia esencial.

Sin embargo, a pesar de las apariencias, sí existe un cierto debate, y empiezan a dibujarse líneas de trabajo, que responden a planteamientos ideológicos y a concepciones históricas claramente diferenciadas, cuando no enfrentadas. La aún escasa profundización en el debate y la poca afición de los arqueólogos medievalistas a formular con precisión sus posiciones teóricas, dificulta en gran manera la definición de tales líneas. Por ello, y teniendo en cuenta las limitaciones del espacio disponible, nos limitaremos a trazar las grandes líneas que, a nuestro juicio, existen, aunque asumiendo que con ello quizá estemos simplificando de forma excesiva el debate.

La mayor parte de los trabajos publicados en los últimos tiempos sobre arqueología medieval se adscriben a lo que podríamos denominar corriente positivista. El modelo de ésta, parte de la afirmación de que la arqueología se manifiesta por la supervalorización del objeto, cualquiera que éste sea, dirigiéndose todos los esfuerzos a la creación de amplios "corpus" de materiales de todo tipo, considerando que de la acumulación de los mismos será posible obtener "datos históricos".

Es el profesor M. Riu quien más claramente ha explicitado en diversas ocasiones sus posiciones, en las que destaca una concepción "culturalista" de la historia, que le lleva a considerar que la arqueología medieval debe perseguir el estudio de los objetos utilizados por las diversas "culturas" existentes a lo largo de la Edad Media, es decir: cristianos, judíos y musulmanes. Esta concepción, en la que lo religioso se sitúa como elemento definitorio, bloquea en la práctica toda posibilidad de considerar el estudio de las distintas formaciones sociales a través de la arqueología y, por el contrario, justifica perfectamente su insistencia en la necesidad de los mencionados "corpus de materiales", que deben permitir diferenciar los objetos empleados por cada "cultura".

El problema no es, por supuesto, la realización o no de tales "corpus". La base empírica es absolutamente imprescindible, y es a partir de la que debe construirse el análisis. El problema es convertir ese tipo de estudios en el fin principal de la disciplina. La problemática que se genera puede advertirse claramente a través de los estudios de este tipo más desarrollados: los de cerámica.

De los trabajos de G. Rosselló sobre la cerámica de Mallorca, surgió una línea que se independizaba de lo anterior, al orientarse hacia la utilización de la cerámica como elemento capaz de definir cronologías ajustadas, cuestión esencial para que la arqueología pueda cumplir verdaderamente su función, y que está proporcionando datos de gran interés. Pero frente a esta formulación, se observa que la inmensa mayoría de estudios se han dedicado a repetir machaconamente lo ya expuesto, sin tener en cuenta las especificidades concretas del estudio originario, buscando exclusivamente el establecimiento de un "inventario", de nula operatividad histórica; máxime cuando se han centrado en materiales desprovistos de toda cronología arqueológica.

En realidad, los avances más fructíferos están surgiendo del rico debate generado a partir de las investigaciones de P. Guichard y el grupo de especialistas

vinculado a la Casa de Velázquez. La obra del investigador francés es producto de la utilización de una serie de conceptos teóricos, resultado de una formación notablemente alejada de lo que es corriente en España. Sin embargo, la utilización de conceptos provenientes de la antropología y una cierta visión funcionalista, que le ha llevado, en el pasado, a dar poca importancia a las posibilidades de cambio en el interior del modelo (de ahí su insistencia en la pervivencia de las sociedades segmentarias), ha provocado el rechazo de su esquema en amplios sectores.

En unos pocos casos este rechazo ha impulsado a buscar nuevas vías, afinando el sistema de trabajo de campo. En esta línea el investigador más destacado es R. Azuar, que ha conseguido la resolución de algunos problemas concretos, y poner claramente en discusión cuestiones que parecían cerradas; de esta forma se ha alejado del historicismo culturalista de la primera corriente. Aunque aún no ha conseguido la formulación de una teoría general sustitutoria de la de Guichard, los trabajos de su grupo se cuentan entre los más interesantes del panorama actual, habiendo conseguido que su "área de trabajo", el sur de Sharq al-Andalus, sea una de las mejor conocidas, a nivel arqueológico, de todo el país.

Finalmente, cabe hablar de los investigadores que han aceptado de forma más o menos crítica la obra de P. Guichard. Situándose todos dentro de los parámetros del materialismo histórico, están demostrando con la diversidad de líneas de trabajo elegidas, las enormes posibilidades que tiene la arqueología medieval para el análisis histórico del periodo.

M. Barceló a través de sus estudios sobre el aprovechamiento del agua, y A. Malpica con el estudio de la ocupación del territorio y de los patrones de asentamiento, han continuado, en cierto modo, la línea de P. Guichard, aunque planteando modelos algo diferentes. Ambos autores se han orientado hacia el periodo situado en torno a la conquista cristiana de las diversas áreas, buscando en las modificaciones que experimenta el territorio elementos definitorios de las distintas formaciones sociales.

Por su parte M. Ación, más crítico, ha buscado, a través de una magistral utilización dialéctica de todos los elementos existentes, tanto arqueológicos como escritos, explicitar las contradicciones existentes en el seno de la sociedad andalusí, como camino para explicar el desarrollo histórico, poniendo así las bases para una revisión superadora de la fundamental obra de Guichard.

Resumiendo, en el momento actual conviven dos líneas muy diferentes. Una, anclada en el positivismo, heredera de una concepción de la arqueología que tenía en el objeto su razón de ser. Otra, surgida al hilo de las nuevas discusiones y planteamientos, que está en pleno desarrollo. Afortunadamente, todavía no hay compartimentos estancos entre las diversas corrientes, y buena muestra de ello es la obra de S. Llobret, muy próxima a R. Azuar, cuyo trabajo, centrado hasta ahora en la tipología cerámica, en la línea inaugurada por G. Rosselló, constituye uno de los estudios más interesantes de los últimos años.

BIBLIOGRAFIA

La bibliografía reciente centrada en la arqueología medieval está alcanzando ya un volumen importante, por ello sólo se citan algunas obras, que creemos que muestran el abanico de posibilidades y tendencias recogidas en el texto, sin ninguna pretensión de ser exhaustivos.

Ación, M.: "La formación y destrucción de al-Andalus", en *Historia de los Pueblos de España. Tierras Fronterizas (I)*. Andalucía. Canarias. Barcelona 1984, pp.21-45.

Ación, M.: "Poblamiento y fortificación en el sur de al-Andalus. La formación de un país de Husun" *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol.I Ponencias, Madrid 1987, pp.135-150.

Azuar, R.: *Denia Islámica. Arqueología y Poblamiento*. Alicante 1989.

Barceló, M. y otros: *Arqueología medieval. En las afueras del "medievalismo"*. Barcelona 1988.

Bazzana, A.; Cressier, P.; Guichard, P.: *Les chateaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archeologie des Husun du Sud-est de l'Espagne*. Madrid 1988.

Guichard, P.: *Al-Andalus: estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Barcelona 1976.

Gutiérrez, S.: *Cerámica común paleoandalusí del Sur de Alicante (s.VIII-X)*. Alicante 1989.

Malpica, A.: "Poblamiento del reino de Granada: estructuras nazaries y modificaciones castellanas". *Les Illes Orientals d'al-Andalus*. Palma de Mallorca 1987, pp.375-394.

Malpica, A. y otros: *De Paterna a Mutrayil. Historia, Arqueología y Paisaje*. Motril 1990.

Riu, M.: "Arqueología Medieval Española" apéndice a *M. De Boüard: Manual de arqueología medieval*. Barcelona 1977.

Rosselló, G.: *Ensayo de sistematización de la cerámica árabe de Mallorca*. Palma de Mallorca 1978.

Castelló de la Plana, dissabte 10 de març de 1990.

CLOENDA

L'arqueologia no té pas sentit si no planteja com a objectiu darrer de les recerques la difusió social dels resultats, sempre establint un diàleg constant entre els seus especialistes i la societat d'on surten. Aquesta era la finalitat que l'Associació Arqueològica de Castelló es ficà al convocar el cicle de conferències, reproduïdes a aquest suplement, tal i com es palesa a la Introducció. ¿S'ha aconseguit? ¿S'ha donat aqueix diàleg?

El primer que cal manifestar (i agrair) des de l'associació és l'esforç de tots els conferencians per apropar-se a aqueix fi, no sols amb l'ús d'un llenguatge senzill que eliminara els tecnicismes quan fóra possible, sinó també amb un contingut gens especialitzat que buscava introduir els oients (i ara, els lectors) a l'estat de coses de cadascuna de les branques d'estudi de la cultura material que aquí es proposaren. Podríem dir que era un cicle dedicat a una "presentació" d'aqueixes disciplines. Això és significatiu en el cas d'estudis tant clàssics com els de l'arqueologia prehistòrica o antiga, moltes vegades tancats en termes poc intel·ligibles al públic; però també ho és per a investigacions tant noves com l'arqueologia medieval o la industrial.

Precisament, la xerrada inicial fou la del professor Josep Miquel Santacreu dedicada a aqueixa arqueologia industrial i als seus inicis al País Valencià. El text reproduït demostra l'incipients que són els estudis al respecte (des dels 60 a Gran Bretanya i els 80 ací) així com la seua centralitat a les comarques meridionals del país, però també significa una crida cap a propostes de futur que, en els mesos transcorreguts des de la conferència fins la present publicació, ja han estat realitat: ens referim a la fundació de l'Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial i a l'anunci del proper congrés valencià.

Tanmateix, allò més interessant de l'exposició fou el col·loqui posterior que, malauradament, no ha pogut ésser imprès. D'ell destacaríem dues coses: la primera seria les possibilitats de treball que hi ha a les comarques castellonenques (magatzems, molins), avui encara desconegudes; la segona tractaria dels problemes metodològics, teòrics i heurístics que presenta l'arqueologia industrial com a àrea de coneixement. Es una cosa lògica, donat el poc temps que porta en funcionament, i que és objecte de gran debat: *Existeix, sembla ser, una certa confusió de termes en l'estat actual de desenvolupament de l'arqueologia industrial, entre el que es podria definir com l'arqueologia del desenvolupament de la indústria i el que en podríem anomenar arqueologia de l'edat contemporània* (1).

Amb quina de les anteriors possibilitats ens quedem? Sembla més apropiat creure en una arqueologia contemporània, ja que, per exemple, de la indústria lítica ja s'encarrega la branca prehistòrica. Com diu Carandini

(2), no debe ser tanto una "arqueologia (del sistema) industrial", como una arqueologia (del capital) industrial", es decir, de los modos concretos (o formaciones) en que se reproducen históricamente las sociedades de forma capitalista. Però encara hi ha més: si acceptem aquests límits, diguem-ne cronològics, ¿no és una restricció parlar d'industrial? ¿I el món rural no industrialitzat (ni afectat per fenòmens com la protoindustrialització rural medieval-moderna), però sí amb una tecnologia específica de l'agricultura tradicional? No devem oblidar-lo tampoc: ¿Correspon el treball de conservació i restauració del patrimoni a una tasca específicament arqueològica o cal millor el treball interdisciplinari?

Aquestes i altres qüestions sortiren al col·loqui esmentat i ens ficaren un dubte sobre la mateixa validesa del terme. Amb tot, la publicació, poc temps després, de les *Jornades sobre teoria i mètodes d'Arqueologia Industrial*, celebrades a Alcoi en febrer de 1989, serví per resoldre algunes d'aqueixes preguntes, com ara la relació entre patrimoni i arqueologia (3), i també per veure que els arqueòlegs industrials tenen al menys clara una cosa: que la seua branca és Història (4), una afirmació que no ha estat sempre així en el món de l'arqueologia, reivindicant una autonomia que només ha aconseguit fer-la caure en un descriptivisme matemàtic moltes vegades dut cap al formalisme sense eixida.

El debat al si de la disciplina continua obert i segurament ho serà durant més temps, el que és bo perquè demostra una vitalitat que deuria ajudar a l'arqueologia industrial a no caure en els errors d'altres camps d'investigació d'antic desenvolupament.

Una discussió semblant fou plantejada pel professor Salvatierra a la seua panoràmica de l'arqueologia medieval a l'Estat Espanyol, entre un corrent positivista-culturalista, al servei de les fonts escrites que veu l'arqueologia com a auxiliar de la història, i altra nascuda arran de les investigacions de Pierre Guichard i el grup de la Casa de Velázquez que busca, amb una major teorització, uns resultats plenament integrats en aqueixa Història.

Des d'inicis de segle, aquesta branca va quedar en mans dels historiadors de l'art i els arquitectes, que mostraven una escassa preocupació per la cultura material. Els treballs de Riu ja significaren una atenció pròpiament arqueològica, encara que limitant-se a una pura tipologia tecnològica, en línia com a molt amb el funcionalisme d'autors com Lynn White (5); aquesta tendència domina avui, malgrat que els estudis dels autors francesos des dels anys 70, centrats a les nostres terres, han constituït un trencament metodològic i explicatiu. Si el nou mètode sí ha estat ben acceptat, no ha passat el mateix amb les seues conclusions, en torn a les quals s'ha

establir un debat molt viu que fa que l'arqueologia medieval siga, a hores d'ara, una de les possibilitats investigadores més actives al País Valencià i a tot l'Estat.

Com abans, també això és positiu perquè deu permetre un avanç heurístic que subsane errors i que veja la integració d'arqueologia i història. Com va dir el doctor Salvatierra, l'arqueologia medieval no existeix com a disciplina autònoma, sinó que és el resultat de l'activitat d'un medievalista que utilitza l'arqueologia, a l'entendre que les fonts escrites no són suficients per reconstruir, comprendre i explicar les societats pretèrites.

Fins ara hem vist, doncs, dues branques de l'arqueologia, allunyades cronològicament en els seus objectes d'estudi i amb diverses problemàtiques però que, al menys en els darrers anys, s'han caracteritzat per una reivindicació del sentit històric de les seues recerques. I no és pas inútil ni redundant insistir-hi, perquè és molt desafortunat que arqueologia i història s'hagen desenrotllat separatament i assumisquen l'aparença de disciplines diferents.

La conferència de Manuel Enrique Tejedo sobre el pas del Bronze al Ferro al nord valencià ens permet esbrinar un poc la qüestió. Al llarg de les línies del que constitueix un bon estat dels estudis, s'hi pot llegir com el major esforç de la historiografia ha estat el de caracteritzar culturalment els horitzons estratigràfics que s'hi trobaven als jaciments castellonencs, és a dir, es tracta de definir una societat, una civilització, una cultura d'acord amb una o varies formes ceràmiques, metal·liques, funeràries... És el culturalisme que ja denunciava Vicente Salvatierra i d'on naixien conceptes pejoratius com els d'inferioritat/superioritat de cultures o un descriptivisme necessari però no suficient. Seria bo passar d'aquest estadi a altre que ens permeta comprendre i explicar el món en què aqueixes formes es desenvolupen; seria bo en definitiva, integrar-les a la Història.

I això és el que tracta de fer el nostre autor en parlar d'alguns models econòmics segons l'hàbitat, de dinàmiques socials per explicar la presència d'elements intrusius dins del substrat autòcton o de desigualtats socials amb la introducció del ferro.

Què passà amb les altres tres xerrades malgrat que no disposem d'un dels resums? Una tractà l'aspecte administratiu de l'arqueologia a Andalusia (aquesta és la que no en tenim de resum), mentre les altres dues s'endinsaren en disciplines per a molts poc adequades als objectius d'una associació arqueològica: l'espeleologia i la història de l'art. Emperò, nosaltres pensem que tot allò que vol estudiar les restes materials de les societats humanes cal que tinga cabuda en l'associació.

Francisca Hornos Mata, cap del programa d'urgències de Jaén i arqueòloga de la Delegació de Cultura de l'esmentada província, no ha pogut facilitar-nos el resum de la seua conferència. Malgrat això hem de comentar que la seua exposició tingué un contingut administratiu que ens apropa a la figura de l'arqueòleg-funcionari molt més prop dels aparells polítics existents, perquè de fet treballa en ells.

Intervencions ràpides en monuments que són en perill, vigilància de les construccions d'edificis,

projectes d'integració a l'entorn urbà amb parcs arqueològics que volen difondre les restes alhora que originen noves zones verdes, acompanyat tot de diapositives ben il·lustratives, li dugué a parlar, fins i tot, d'un sistema andalús d'arqueologia on els serveis provincials són les cel·lules bàsiques d'intervenció.

Una política d'intervenció oficial en l'arqueologia que es planteja inclús la idea d'entendre l'arqueologia com a un producte que cal oferir a la societat amb la millor imatge possible per tal que el públic pugua adonar-se del seu interès. Un producte en el mercat del consum públic de cultura on la imatge, pensem que pot distorsionar prou el coneixement històric perquè ¿i si els resultats qüestionen el mateix sistema? ¿li semblarà a l'administració positiva la venda del producte? Ull! si l'arqueologia està al servei de l'administració també pot estar de fet perfectament al servei dels interessos ideològics dels qui manen.

Aqueixa possibilitat ens pot dur al terreny de la intencionalitat en el mateix procés de coneixement, on la venda del producte ens fa oblidar que l'objectiu de l'arqueologia és el coneixement històric total i la seua difusió social total i no pas el més bonic o menys dolent al mal de cap de la classe política que ens governa. Les reflexions d'Hornos en el col·loqui posterior foren per çò del tot creatives i suggerents per a nosaltres i l'autora aconseguí originar d'una manera gratificant i didàctica una reflexió important entre el públic.

Josep Lluís Viciano oferí la intervenció més densa en materials en una conferència pública des de fa anys respecte a les comarques castellonenques. D'oida i de visió ens passejà per tot arreu, amb diapositives de tota mena de vestigis humans en les cavitats, autèntics espais viscuts, emprentes de les diverses formes socials al llarg del temps. Entre l'espeleologia de Viciano i el coneixement històric total, rigurós i altament explicatiu, no hi ha cap diferència.

Intel·lectual castellonenc, Viciano és un historiador no reconegut oficialment per l'Estat. És un investigador lliure que no cau mai en els prejudicis de les cultures de campanari que enfosquen la història local en tants pobles i viles del nostre territori. Més aviat al contrari, Viciano difon el que treballa i mai es considera monopolitzador de cap tema, com alguns historiadors reconeguts oficialment acostumen a fer-ne. L'exploració de coves i avencs, al cap i a la fi, ens dona informació històrica i aquesta no sols ha de difondre's sinó que a més a més ningú que s'anomena historiador pot oblidar-la com a font, inclús per al món contemporani molt allunyat de les pintures rupestres del passat remot.

Finalment, Pasqual Garcia trenca l'altra punta de llança del cicle, un estudiant d'art treballant en una associació arqueològica. Tota una renovació temàtica on les obres d'art n'hi ha que entendre-les primer en la cadena tècnica de producció en qualsevol societat i després com a forma de comunicació de missatges. D'aqueixa manera el mateix conjunt "artístic" de Compostela s'ha d'explicar primer per la estructura socioeconòmica on surt, després per l'intervenció política que dona respall a la seua existència, i finalment per l'aparell ideològic i mental que reflexa per ell mateix, i que s'imbrica amb els altres aspectes en un tot heterogeni on

la història de l'art fa recerca i contribueix a l'explicació.

Acabat el recorregut per les sis conferències ens resta una autocrítica: l'escassa assistència de públic als salons de l'Edifici "Hucha". ¿Errada en l'organització? ¿Por a l'elitisme endogàmic propi d'aquestes activitats socials? El que està clar és que sols allò que parle de la societat, pot arribar a interessar-la, i si açò en certa manera existeix, el que cal és fomentar un canvi de mentalitat respecte al què l'Estat, els mitjans de comunicació o la xarxa d'associacions idealistes amb rerefons divers volen retrotraure. Mentrestant l'autoreflexió sols és un camí en l'apropament de l'arqueologia a la societat, i d'aquesta a ella mateixa, a fi de comptes, la consciència crítica.

NOTES

(1) SOLIAS, J. M., "Reflexions sobre arqueologia industrial", *Primeres Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya*, 1988.

(2) CARANDINI, A., *Arqueología y cultura material*, Barcelona, 1984.

(3) *El Patrimoni Industrial pot existir sense Arqueologia Industrial. L'Arqueologia Industrial, o no pot existir, o té una existència molt difícil si no hi ha una conservació del patrimoni* (intervenció de Salvador Forner a les *Jornades sobre Teoria i Mètodes d'Arqueologia Industrial*, Universitat d'Alacant, 1990, p.27).

(4) *Aquesta polèmica es basa en si l'Arqueologia Industrial es defineix com una disciplina auxiliar de la història, o una disciplina autònoma, o és història en general o no ho és... Jo, ja dic d'entrada que l'Arqueologia Industrial és història total o ha de tendir a ser-ho* (intervenció de Rafael Aracil a les *Jornades de la Universitat d'Alacant esmentades*, p.25).

(5) WHITE, L., *Tecnología medieval y cambio social*, Buenos Aires, 1973.

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ

Sumari dels continguts publicats als nùms. 1-7

AGUT, F.

"L'arqueòleg Porcar"
BAAC, 2 (1981), pp.21-23.

ARASA GIL, F.

"El Punt del Cid (Almenara, Plana Baixa)"
BAAC, 2 (1981), pp.17-20.

"La Moleta dels Frares (Forcall, Ports de Morella).
Un possible municipi romà encara desconegut"
BAAC, 3 (1983), pp.25-29.

"La inscripció rupestre de Algimia de Almonacid"
BAAC, 4 (1983), pp.27-28.

"El Anticuario. Una contalla inèdita de l'any 1892"
BAAC, 4 (1983), pp.28-29.

ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ
CENTRE EXCURSIONISTA DE CASTELLÓ
COL·LECTIU D'HISTORIADORS DE LA PLANA

"Dossier Projecte Valltorta"
BAAC, 6-7 (1989), pp.3-22.

BALDELLOU, V.

"En torno al arte levantino del Vero"
BAAC, 4 (1983), pp.5-6.

BARCELO, J.A.

"La prehistoria y la sociología matemática: Algunos
avances recientes"
BAAC, 5 (1988), pp.9-14.

BELTRAN MARTINEZ, A.

"Excavaciones no autorizadas,
fraudulentas y clandestinas"
BAAC, 2 (1981), pp.6-8.

BLANES, E., COMPANY, M., GUINEA, M.C., NAVARRO, G.,
ORTUÑO, R., RUBERT, M., VICENTE, F.J.

"La problemàtica de los grabados esquemáticos de la

Cueva de la Cerdaña (Pina de Montalgrao) a la luz de
representaciones similares conocidas"
BAAC, 6-7 (1989), pp.62-76.

CASANOVAS CLADELLAS, M.L., MOLINA SOLANO, C.

"Los grandes reptiles de Morella"
BAAC, 4 (1983), pp.17-21.

ESCUDER PALAU, T.

"Els farolets de mel: Notes etnogràfiques"
BAAC, 3 (1983), pp.30-31.

"La festa de Sant Antoni"
BAAC, 4 (1983), pp.22-25.

FALOMIR, V.

"Dos inscripciones ibéricas falsas"
BAAC, 3 (1983), pp.37-38.

FERNANDEZ IZQUIERDO, A.

"El comercio marítimo en la costa
castellonense en la Antigüedad"
BAAC, 3 (1983), pp.23-24.

FERRER, J.J.

"Evolución psicológica del tratamiento de la muerte"
BAAC, 4 (1983), pp.7-8.

"La religión ibérica. Nuestro desconocimiento,
nuestras especulaciones"
BAAC, 4 (1983), pp.8-12.

FUSTER LATORRE, M., ROSAS ARTOLA, M.

"Materiales de un alfar morisco
en Almedijar (Alto Palancia)"
BAAC, 3 (1983), p.40.

GOBERNA VALENCIA, M.V.

"Los estudios de arqueología y prehistoria en el País
Valenciano durante la segunda mitad del siglo XIX"
BAAC, 3 (1983), pp.19-22.

GUSI JENER, F.

"El nacimiento de la humanidad en Africa Oriental"
BAAC, 2 (1981), pp.10-12.

"Arqueología y sociedad"
BAAC, 3 (1983), pp.5-7.

IGUAL LUIS, D., NAVARRO ESPINACH, G.

"El País Valencià dins els Congressos d'Arqueologia Medieval Espanyola: Perspectives, problemes, opinions"
BAAC, 6-7 (1989), pp.44-47.

LLOBREGAT, E.

"El cristianisme antic del País Valencià"
BAAC, 3 (1983), p.29.

LOPEZ IBAREZ, M.

"Orígenes del arte: La pintura paleolítica"
BAAC, 3 (1983), pp.7-12.

"Los monumentos rupestres de la Baja California (México)"
BAAC, 6-7 (1989), pp.32-40.

MENCHON I BES, J.

"Esteles funeràries discoïdals de Montblanquet (L'Urgell, Lleida)"
BAAC, 6-7 (1989), pp.48-55.

NAVARRO ESPINACH, G., IGUAL LUIS, D.

"L'arqueologia medieval a Castelló a propòsit d'un llibre de Pierre Guichard"
BAAC, 5 (1988), pp.37-40.

NOMDEDEU BIOSCA, E., BLANES CALVO, E.

"Unas notas sobre los poblados prerromanos del Bajo Aragón"
BAAC, 6-7 (1989), pp.23-25.

OLARIA PUYOLES, C.

"El significado del Neolítico en la Prehistoria"
BAAC, 2 (1981), pp.8-9.

"Acerca de la cronología neolítica"
BAAC, 3 (1983), pp.17-18.

"Los primeros útiles del hombre prehistórico (I)"
BAAC, 3 (1983), pp.41-42.

"Los primeros útiles del hombre prehistórico (i II)"
BAAC, 4 (1983), pp.30-31.

OLIVER FOIX, A.

"El plomo del Pujor de Gasset (Castelló de la Plana)"
BAAC, 2 (1981), pp.23-24.

"Los enterramientos de Els Espleters de Salzedella"
BAAC, 3 (1983), pp.32-34.

PALACIO, R., HERREROS, N.

"Posible complejo tumular en Arnüero (Cantabria)"
BAAC, 6-7 (1989), pp.41-43.

PEREZ ADELANTADO, A., PEREZ COLLADO, J., ROSAS ARTOLA, M.

"La Cueva Moma (Pavías). Una cueva refugio en el Alto Palancia"
BAAC, 3 (1983), pp.38-39.

RAMOS MUÑOZ, J.

"Talleres de sílex del Calcolítico y Bronce del Alto Vélez (Málaga): Balance y perspectivas de estudio"
BAAC, 5 (1988), pp.15-24.

REDACCIO DEL BUTLLETI.

"Presentació"
BAAC, 1 (1981), p.3.

"Francesc Llansol de Romaní"
BAAC, 1 (1981), pp.4-5.

"La Torre del Pla de Moro"
BAAC, 1 (1981), p.5.

"Donació d'un lot de materials de la Cova de l'Oret al Museu Provincial"
BAAC, 1 (1981), p.5.

"Curset d'Arqueologia de Camp"
BAAC, 1 (1981), p.6.

"L'Associació col·labora en excavacions oficials"
BAAC, 1 (1981), p.6.

"Balanz fins al 31 d'octubre de 1980"
BAAC, 1 (1981), p.6.

"El Cau d'en Borràs (Orpesa)"
BAAC, 1 (1981), p.10.

"La Cova Matutano (Vilafamés)"
BAAC, 1 (1981), p.10.

"Llibres i revistes"
BAAC, 1 (1981), p.10.

"L'Associació: projecte per a un país. Excavacions a les nostres comarques. La política oficial de restauracions. El Consell i l'arqueologia"
BAAC, 2 (1981), pp.4-5.

"Excavacions a les nostres comarques"

BAAC, 2 (1981), p.24.

"Activitats de l'Associació durant el curs 1980-81"

BAAC, 2 (1981), pp. 26-28.

"Llibres i revistes"

BAAC, 2 (1981), p.29.

"Comptes i socis"

BAAC, 2 (1981), p.29.

"Arqueologia i llengua catalana. Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia Castellonenses. Francesc Esteve i Gálvez: una donació per a Castelló. El futur de l'arqueologia valenciana"

BAAC, 3 (1983), pp.3-4.

"Excavacions a les nostres comarques"

BAAC, 3 (1983), p.43.

"Activitats del curs 1981-82"

BAAC, 3 (1983), pp.43-45.

"Biblioteca"

BAAC, 3 (1983), pp.45-46.

"Comptes i socis"

BAAC, 3 (1983), p.46.

"Llibres i revistes"

BAAC, 3 (1983), p.46.

"Activitats"

BAAC, 4 (1983), pp.32-33.

"Comptes"

BAAC, 4 (1983), p.33.

"Llibres i revistes"

BAAC, 4 (1983), p.33.

"Biblioteca"

BAAC, 4 (1983), p.34.

"Sobre el Dr. Francesc Esteve Gálvez"

BAAC, 5 (1988), pp.5-6.

"Pedro López Elum i l'escola-taller de Torre Bufilla (Bètera, València)"

BAAC, 6-7 (1989), pp.26-27.

"Arqueologia Subaquàtica a Espanya. Exposició itinerant. Castelló, 20 de desembre de 1988 - 3 de gener de 1989"

BAAC, 6-7 (1989), pp.28-31.

ROSAS ARTOLA, M.

"El poblat ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó): Aportació a la història de La Plana durant l'Edat Antiga"

BAAC, 2 (1981), pp.15-17.

RUFINO, A.

"El Museu Històric Municipal de Borriana"

BAAC, 5 (1988), pp.41-46.

SALVADOR HERAS, J.V.

"El poblado ilerconvén de "El Puig" de Benicarló dentro del mundo ibérico"

BAAC, 2 (1981), pp.12-14.

"Marco cultural del yacimiento ibérico de El Puig de Benicarló (Castellón)"

BAAC, 4 (1983), pp.14-16.

"Estudio del material metálico aparecido en la excavación del Puig de Benicarló"

BAAC, 5 (1988), pp.28-36.

SOS BAYNAT, V.

"Sobre las terrazas fluviales de la provincia de Castellón"

BAAC, 1 (1981), pp.7-9.

"Excursión geológica a Cirat"

BAAC, 5 (1988), pp.7-8.

VERDEGAL CEREZO, V.

"Excavacions arqueològiques d'urgència a Borriana: La construcció defensiva medieval"

BAAC, 6-7 (1989), pp.56-60.

VICENT CAVALLER, J.

"Cabet de Baccus jove trobat a la vil.la romana de Benicató (Nules, Plana Baixa)"

BAAC, 2 (1981), pp.25-26.

VICIANO AGRAMUNT, J.L.

"La Loma de los Cuernos (Fanzara)"

BAAC, 2 (1981), p.25.

"Unes cavitats sepulcralis desaparegudes"

BAAC, 3 (1983), pp.35-36.

"Silexs actuals"

BAAC, 5 (1988), p.25.

"La nevera"

BAAC, 6-7 (1989), p.61.

VIGAS VALLVERDU, R.

"La Valltorta i el seu conjunt rupestre"

BAAC, 3 (1983), pp.13-16.

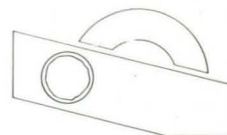
"Centenari del naixement de Joan Cabré Aguiló"

BAAC, 4 (1983), p.26.

"El proyecto de La Valltorta, Castelló"

BAAC, 5 (1988), pp.26-27.

CAJA CASTELLON CAIXA CASTELLO CAJA CA
STELLON CAIXA CASTELLO CAJA CASTELLON
CAIXA CASTELLO CAJA CASTELLON CAIXA
CASTELLO CAJA CASTELLON CAIXA CASTELL
CAJA CASTELLON CAIXA CASTELLO CAJA CA
STELLON CAIXA CASTELLO CAJA CASTELLON
CAIXA CASTELLO CAJA CASTELLON CAIXA
CASTELLO CAJA CASTELLON CAIXA CASTELL
CAJA CASTELLON CAIXA CASTELLO CAJA CA
STELLON CAIXA CASTELLO CAJA CASTELLON
CAIXA CASTELLO CAJA CASTELLON CAIXA

La Corporación
CORPORACION VALENCIANA
DE CAJAS DE AHORROS

CAJA DE AHORROS DE CASTELLON

CAIXA D'ESTALVIS DE CASTELLO